

BOŠNJACI PRED IZAZOVIMA GLOBALNIH POLITIČKIH PROCESA

POLITIČKO STASAVANJE JEDNE NACIJE

Admir Lisica, MA

**Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa:
političko stasavanje jedne nacije**

Izdavač:

Centar za geopolitička istraživanja - Geopol

Za izdavača:

Admir Lisica, MA

Urednik:

Prof. dr. Ajdin Huseinspahić

Recenzenti:

Prof. dr. sc. Sead Selimović

Dr. sci. Amir Kliko

Prof. dr. Zećir Ramčilović

Lektura:

Irma Kaltak Kapo, MA

Enisa Grabus

Korektura:

Enisa Grabus

DTP i naslovna:

Asim Bilić

Štampa:

Dobra knjiga

Tiraž:

500

ISBN 978-9926-8849-1-8

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske
biblioteke BiH pod ID brojem 60930310

Fotografija na naslovnici: Bošnjački sabor, 27. 9. 1993. Snimak TVBiH.

Treće izdanje knjige *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije* objavljeno je uz podršku kompanije SIJARIC Dienstleistungen GmbH i gospodina Selmana Sijarića.

ADMIR LISICA, MA

BOŠNJACI PRED IZAZOVIMA GLOBALNIH POLITIČKIH PROCESA

POLITIČKO STASAVANJE JEDNE NACIJE

TREĆE IZDANJE

SARAJEVO, 2024.

Zejdu i Ajši

SADRŽAJ

Uvod.....	7
Riječ urednika.....	9
1. Bošnjačka percepcija austrougarske okupacije	15
1. 1. Pravni osnovi i posljedice austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine.....	17
1. 2. Bošnjaci u kulturološko-političkom rascjepu	22
1. 3. Bošnjaci prema srpskoj i hrvatskoj politici u Bosni i Hercegovini.....	27
2. Prioriteti bošnjačkog autonomnog pokreta za vrijeme okupacije..	33
2. 1. Vjera	35
2. 2. Država i nacija u bošnjačkoj percepciji za vrijeme okupacije	41
3. Političke stranke Bošnjaka muslimana i pitanje državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine u njihovoj politici	45
3. 1. Uzroci i posljedice prvobitnog stranačkog organiziranja Bošnjaka.....	47
4. Bošnjačka politika u vrijeme aneksione krize	53
5. Sabor, politička pozornica	63
5. 1. Dominantna saborska pitanja bošnjačke politike	65
5. 2. Odnosi Bošnjaka s drugim nacionalnim politikama – savezništvo i suparništvo.....	70
6. Balkanski ratovi, učvršćivanje novog kursa u bošnjačkoj politici prema Austro-Ugarskoj	75
7. Prvi svjetski rat – vašar političkih koncepcija o rješenju državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine	83
8. Bošnjačka politika između svjetskih ratova	101
8. 1. Osnivanje Jugoslavenske muslimanske organizacije i njeno djelovanje.....	103

8. 2. Šestojanuarska diktatura.....	111
9. Bošnjački antifašizam pred izazovima Drugog svjetskog rata	119
9. 1. Muslimanske rezolucije kao stav intelektualne elite prema fašizmu	121
9. 2. Od priznanja ZAVNOBiH-a do ustavne negacije	125
10. Život u socijalističkoj Jugoslaviji – nova politička realnost Bošnjaka	131
10. 1. Utjecaj emigracije na nacionalno buđenje Bošnjaka	133
10. 2. Veliko “M” kao uvod u rješenje nacionalnog pitanja Bošnjaka	138
11. Put u disoluciju Jugoslavije	147
11. 1. Sarajevski proces 1983. godine.....	149
11. 2. Političko organiziranje Bošnjaka neposredno pred izbore 1990. godine.....	155
11. 3. Bošnjačka politika između “krnje” Jugoslavije i nezavisne Republike Bosne i Hercegovine.....	161
11. 4. Položaj Bošnjaka Sandžaka neposredno prije agresije na Bosnu i Hercegovinu	167
12. Nezavisna, suverena i nedjeljiva – Republika Bosna i Hercegovina	175
12. 1. Od referenduma o nezavisnosti do prijema u Ujedinjene nacije.....	177
12. 2. Povratak nacionalnog imena Bošnjak i očuvanje države Bosne i Hercegovine.....	185
Umjesto zaključka.....	199
Recenzije.....	201
Literatura	219
Biografija	231

UVOD

Knjiga *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije* plod je višegodišnjeg istraživanja političkog razvoja Bošnjaka, koje je započelo tokom 2016. godine zahvaljujući opredjeljenju da u sklopu svoje magistarske teze tretiram političke koncepcije Bošnjaka u razdoblju od dolaska Austro-Ugarske do formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Nakon odbrane magistarske teze smatrao sam potrebnim da istraživanje političkog stasavanja Bošnjaka proširim do perioda kada Bošnjaci uspijevaju implementirati i provesti u djelo ideju o nezavisnosti Bosne i Hercegovine, te u uvjetima agresije na Bosnu i Hercegovinu i opsade glavnog grada Sarajeva vrate svoje nacionalno historijsko ime *Bošnjak*. Uslijed aktuelnih geopolitičkih odnosa u svijetu, jedno ovakvo djelo nameće se kao potreba akademske, ali i šire javnosti u Bosni i Hercegovini, regiji i dijaspori.

Razumijevanje teme olakšano je činjenicom da su politički odnosi na prostoru Balkana u posljednjih pedesetak godina značajno istraženi od historičara, politologa, sociologa i novinara, što je u velikoj mjeri olakšalo istraživanje ove teme. Tokom istraživanja većinom su korištene hronološka i tematska metoda, koje su u konačnici i oblikovale sadržaj djela u dvanaest tematskih poglavlja. Također, u radu su korištene i historijska metoda, metoda analize i sinteze, indukcije i dedukcije te statistička metoda.

Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije nastoji pratiti bošnjački politički put od zajednice koja je svoje interese usko vezala za očuvanje vakufske autonomije do politički formirane nacije koja je uspjela izbo-

riti nezavisnost Bosne i Hercegovine, povratiti nacionalno ime *Bošnjak* i *bosanski jezik*. Nacionalno sazrijevanje nije bezbolan i lahak put, što su na svojoj koži najbolje osjetili Bošnjaci nad kojima je počinjen genocid!

Djelo je bazirano na knjigama i člancima domaćih, regionalnih i inostranih autora, kao i na dostupnim zvaničnim dokumentima, posebno u poglavljima koja su posvećena periodu neposredno i za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu. Glavni cilj jeste približavanje ove teme širem čitateljstvu, te buđenje interesa kod drugih autora da se još detaljnije bave političkom historijom Bošnjaka u narednom periodu.

Ključna pitanja na koja ovaj rad pokušava odgovoriti jesu: (1) Šta su to prioriteti bošnjačke politike na početku, a šta na kraju dvadesetog stoljeća?, (2) Kakav je odnos Bošnjaka prema vlastima unutar različitih državnopravnih uređenja?, (3) Kada započinje aktivna borba za reafirmiranje nacionalnog imena *Bošnjak*, te kakva je uloga emigracije u tom procesu? i (5) Šta je dostignuće politike predvođene Alijom Izetbegovićem?

Ideja knjige *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije* jeste davanje doprinosa njegovanju kulture sjećanja, ali i iniciranje daljih istraživanja ove izuzetno značajne teme za Bošnjake.

Admir Lisica, MA

RIJEČ UREDNIKA

Kad bi bedemi stoljetne tvrđave koja se Bosnom zove i njenih neasimiliranih, originalnih, najautohtonijih i najautentičnijih stanovnika, dobrih Bošnjana, bili zidani rukom neumornog neimara i graditelja identitetskih zidina povezanih povijesnim činjenicama, zasigurno bi te bedeme zidao i neumorni pregalac na putu očuvanja bošnjačkog identiteta i istine o Bosni mr. Admir Lisica svojim novim naučnim poduhvatom, knjigom pod naslovom *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije*.

Mr. Admir Lisica neumorni je istraživač, naučni radnik i domoljub koji svojim perom pronosi i prenosi baklju istine na domaćem i međunarodnom nivou. Nakon dvije knjige koje je posvetio bošnjačkoj emigraciji, budeći u svakom Bošnjakinu ljubav prema rodnoj grudi ma gdje živio, odlučio se uhvatiti ukoštac s najkompleksnijim društveno-političkim procesima za Bosnu i Hercegovinu i Bošnjake tokom XX stoljeća, u kojem su se preko Bosne i Hercegovine i prije svega “preko leđa” bošnjačke nacije uz neizrecivu bol prelamala tri globalna vojno-politička procesa, i to: Prvi svjetski rat, Drugi svjetski rat i agresija od Republike Srbije i Crne Gore i Republike Hrvatske na Republiku Bosnu i Hercegovinu, u deceniji dokidanja blokovske podjele svijeta, a koja se u odnosu na sve države u Republici Bosni i Hercegovini najkrvavije reflektirala kroz presuđeni genocid (26. 2. 2007) i udruženi zločinački poduhvat (29. 11. 2017), koji je i nezamisliv bez aktivnosti susjednih država.

Teme o kojima je pisao mr. Lisica u ovoj knjizi nisu nepoznate široj javnosti, ali su toliko odgovorne i naučno senzibilne da se

mnogi istraživači uopšte ne upuštaju u razmatranje istih, s ciljem njihove što vjerodostojnije interpretacije *sine ira et studio*, nego ih ili površno obrađuju ili bježe od donošenja definitivnih zaključaka, što možemo razumijevati kao akademski konformizam i politikom nezamjeranja, što se dugoročno pokazuje najpogubnijom aktivnošću naučnih radnika i njihovih naučnih projekata. Samo nekolicina istraživača imala je hrabrosti da se odvažno upusti u razmatranje navedenih pitanja, ispravno razumijevajući i javno prezentirajući sveukupni društveno-politički kontekst u kojem su se nalazili Bošnjaci u svakoj od epoha državnog i identitetskog razvoja (austroougarska okupacija i aneksija, država Slovenaca, Hrvata i Srba (tzv. "država 33 dana"), Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (tzv. prva Jugoslavija), socijalistička Jugoslavija (tzv. druga Jugoslavija), Republika Bosna i Hercegovina (nezavisna država u periodu agresije) i postdejtonska Bosna i Hercegovina). Međutim, u posljednje vrijeme javlja se sve više mladih, obrazovanih, angažiranih i hrabrih istraživača koji se posvećuju vrlo kompleksnim procesima stasavanja bošnjačke nacije tokom XX stoljeća, koji na bazi činjenica zauzimaju vrlo čvrsto stavove sa željom da sačuvaju stečene vrijednosti i izgrade još bolju državu.

Pogrešno je smatrati da je stavljena tačka na pitanja društveno-političkog i nacionalnog stasavanja Bošnjaka u prošlom stoljeću, te da je bilo kakvo ponovno pisanje o istom bespredmetno, prije svega zbog apsolviranosti tih procesa. Međutim, kako možemo smatrati apsolviranim procese koji se bošnjačkoj naciji ponavljaju skoro svakih pola stoljeća, kako smatrati apsolviranim pitanja iz tog perioda koja su i dan-danas aktuelna, samo kroz drugačiju formu i političku metodologiju njihove realizacije?! Ukoliko ista pitanja ponovno ne revitaliziramo i ne valoriziramo iz današnjeg ugla, imajući u vidu posljedice svih prethodnih političkih poteza, teško ćemo danas predvidjeti kvalitetnu političku strategiju, čak i onu kratkoročnu. Navedenim pitanjima bošnjačkog identiteta tokom XX stoljeća, svim prednostima i nedostacima istih, trebamo dati prvorazredni značaj, jer će u suprotnom

antibosanski i antibošnjački faktori, izvrćući te činjenice, kreirati sliku po svojoj mjeri, lažirati podatke iz prošlosti ili ih prikazivati kao temelje za vlastitu velikosrpsku ili velikohrvatsku politiku u našoj Domovini. Zar već ne svjedočimo intenzivnim pokušajima niveliranja i povlačenja linije jednakosti između: agresora i žrtve, napadača i branioca, destrukcije i konstrukcije, zločinaca i heroja, sistemski i planski činjenih zločina i onih ekscesnih, nestanka i opstanka, života i smrti?!

Ukoliko činjenice bošnjačke prošlosti ostanu na arhivskim policama ili u fiokama, pa čak i na policama biblioteka u vremenu razvijenih tehnologija, smatram da kao akademska i naučna zajednica nismo ispunili obavezu prema našoj državi i društvu. Stoga je vrlo važno nanovo pisati i napisano publicirati preko društvenih mreža, prezentirati i agresivno-akademski neumorno nuditi javnosti, jednostavno kazano, intenzivno kultivirati javnost nudeći činjenice o vlastitom bitku i povijesnoj datosti. Upravo je u tome posebnost naučnog djelovanja autora ove knjige mr. Lisice, koji je pokazao i dokazao da je i više od istraživača i naučnog pregaoca, da je to čovjek koji vlastite naučne spoznaje i opservacije ne samo da ovjekovječuje perom nego, štaviše, iste vrlo neumorno prezentira širem auditoriju, bez obzira na reakcije na koje će naići, a koje često i nisu najblagonaklonije iz mnogih razloga koje spadaju u domen bošnjačkog sazrijevanja, ali i vanjskih utjecaja, kojih je mr. Lisica itekako svjestan. Jednostavno, to je Bošnjak koji konstruktivnu kritiku razumije i ne dopušta da ga faktori destrukcije obeshrabre na putu istine.

Knjiga *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije* obuhvatila je cijelo XX stoljeće i s tog aspekta bi bilo za očekivati neko višetomno izdanje koje bi onda, siguran sam, privuklo samo uži krug ljudi. Međutim, prednost ove knjige jeste autorova pronicljivost u sažimanju tako kompleksnih procesa na prihvatljiv broj stranica, što djelo čini vrlo čitljivim i prihvatljivim širem auditoriju. Knjiga je pisana jasnim jezikom, jezgrovito, sažeto, akribično, naučno relevantno, bez suvišnog i

opterećavajućeg teksta. U tome vidim najveću prednost ovog djela u odnosu na druga djela slične tematike koja često nose autorovu neodlučnost i dvoumljenje, preopširnost i konfuziju koju čitalac ne očekuje, što vrlo često ima suprotan efekat.

Ova je knjiga stoga posebno važna jer nakon njenog čitanja ohrabrenje, snaga, volja, nada i bošnjački ponos postaju još jači, istaknutiji i produktivniji, a čemu bi trebalo dosta češće pribjegavati u odnosu na pisanja o temama koje na koncu kreiraju samo konfuziju i beznađe. Iz svakog dijela bosanskohercegovačke i bošnjačke historije, kao dva srasla, nikad odvojena i uvijek komplementarna pojma, mr. Lisica je supstrahirao ono najvažnije, za širu čitalačku publiku najbitnije činjenice. Tako je vrijeme austrougarske okupacije mr. Lisica prikazao jezgrovito suptilno ukazujući na postepeno sazrijevanje Bošnjaka od (ne) snalaženja u novom kulturološkom kontekstu, do vrlo odgovornog pristupa rješavanju vlastitih pitanja poput onog vezanog za vakufsko-mearifsku autonomiju i agrarne odnose. Nije beznačajna činjenica da su Bošnjaci prvi osnovali političku partiju u Bosni i Hercegovini, što često zaboravljaju i zapostavljaju akteri bošnjačke društveno-političke i kulturne scene. Ukazujući na razliku između okupacije i aneksije, autor se potrudio da svakom čitaocu bude jasna austrougarska politika prema Bosni i Hercegovini i njene refleksije po budućnost zemlje. Neslavni kraj okupaciono-aneksionog režima najavili su balkanski ratovi, koji su se najpogubnije odrazili na muslimansko stanovništvo diljem Balkana, a posebno u Bosni i Hercegovini, u kojoj će Prvi svjetski rat i slom austrougarske otvoriti pozornicu za velikosrpsku, ali i velikohrvatsku hegemonističku politiku koje će se prelamati gotovo cijelo XX stoljeće na Bosni i Hercegovini i Bošnjacima, što je mr. Lisica perom marljivog istraživača lijepo prikazao kroz period prve i druge Jugoslavije, sve do njene disolucije.

Posebna vrijednost ove knjige jeste i opservacija položaja Bošnjaka u Sandžaku u turbulentnom periodu devedesetih godina XX stoljeća. Autor je svoju naučnu opservaciju završio prika-

zivanjem rezultata bošnjačkog sabora 27/28. 9. 1993, na kojem je samo vraćeno stoljetno nacionalno ime *Bošnjak*. To je zapravo i kruna stasavanja bošnjačkog naciona kojem je autor posvetio posebnu pažnju.

Nacija koja je sve pretpostavke ispunjavala još prije onih koji su je napadali i razarali, onemogućavajući je da se oblikuje u konačnoj formi, i dalje treba razumijevanje svih nas i maksimalan doprinos i angažman kojem je mr. Lisica udovoljio na sebi svojstven način. Biti urednikom djela poput ovog velika je čast i izazov kojem sam, nadam se, uspio odgovoriti na adekvatan način, a konačan sud o knjizi dat će javnost, dat će Bošnjaci u domovini, domovinskim zemljama i dijaspori, kojima je ista i namijenjena.

U Zenici, 26. 8. 2022.

Prof. dr. Ajdin Huseinspahić, Pravni fakultet Zenica

1. BOŠNJAČKA PERCEPCIJA AUSTROUGARSKE OKUPACIJE

1. 1. Pravni osnovi i posljedice austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine

Za stanovnike Bosne i Hercegovine, posebno Bošnjake¹, Velika istočna kriza i Berlinski kongres donijeli su pravi prevrat u njihovim životima. Odluke Berlinskog kongresa značile su radikalne promjene za stanovništvo Bosne i Hercegovine jer je ona povjerena Austro-Ugarskoj na formalno upravljanje, uz zadržavanje sultanovog pravnog suvereniteta nad Bosnom.² Godine 1878. Bošnjaci nisu imali svoju formalnu političku organizaciju u koju bi se udružili, te na taj način izrazili svoje stavove povodom novonastale situacije. Svoju političku organizaciju stvorili su tek nakon dolaska austrougarske vlasti na prostore Bosne i Hercegovine.³ Dolaskom austrougarskog režima dolazi do velikih promjena u Bosni, na šta se njeno stanovništvo moralo priviknuti. Njihova politika društveno-političkog uređenja, konzervativna, kakva je bila po prirodi, prodirala je u sve sfere društva. Mnogi stanovnici Bosne i Hercegovine odupirali su se nametnutim novinama novog režima, kako oružanim putem, tako i javnim protestima.⁴

Na Berlinskom kongresu u junu 1878. godine donesene su odluke o prekrajanju karte Balkana, što je ustanovilo novi politički poredak koji je potrajao sve do Prvog svjetskog rata. Vođe evropske sile Velika Britanija, Njemačka i Francuska težile su da svoju teritoriju prošire “preko mora”, a za razliku od njih, Austro-Ugarska se morala okrenuti djelovanjem prema Balkanu, kako bi ostala u utrci s ostalim silama. Pravo da Austro-Ugarska uvede svoju upravu u Bosni i Hercegovini bio je njen glavni dobitak u potencijalnom utjecaju na Balkanu. Ovim diplomatskim

¹ Nacionalno ime *Bošnjak*, koje je vraćeno na Bošnjačkom saboru 1993. godine, korišteno je većinom tokom ovog rada uz napomenu da se tokom devetnaestog i većim dijelom dvadesetog stoljeća koristila vjerska odrednica Musliman.

² Kasumović (2016: 12).

³ Donia (2000: 19).

⁴ Isto, str. 21.

potezom zadatak Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini bio je da uspješno demonstrira upravljačke sposobnosti, čime će ona uspostaviti svoju potpunu kontrolu nad Bosnom i Hercegovinom, što Bošnjacima nije išlo u prilog.⁵

Novopazarska konvencija ili Aprilska konvencija iz 1879. godine riješila je zakonski status Bosne i Hercegovine, te potvrdila da je sultan zadržao pravo suvereniteta uprkos austrougarskoj okupaciji. Austro-Ugarska je dobila pravo da stacionira svoje vojne jedinice na području Novopazarskog sandžaka, što joj je trebalo osigurati separaciju od Srbije i Crne Gore. Ovakve odluke govore o tome da je dvojna monarhija trgovala s mnogim pravima u svojoj tadašnjoj "koloniji".⁶ Iako je Austro-Ugarska prema dogovorima i svojim političkim obećanjima trebala omogućiti Bošnjacima da neometano sarađuju i komuniciraju sa svojim tadašnjim duhovnim vođama u Osmanskom Carstvu, često se dešavalo da dolazi do narušavanja ovih odredbi, što je značilo da se Austro-Ugarska nije držala postignutih dogovora.⁷ Takav odnos novoosnovane vlasti nailazio je na negodovanje domaćeg muslimanskog stanovništva, Austro-Ugarska je sve to dobro znala iskontrolirati. Dolaskom u Bosnu i Hercegovinu, Austro-Ugarska je primijenila britanski model kolonijalizma, koji se sastojao od toga da se zadržavaju domaće kulturne sheme te postojeće elite, dok su se postepeno trudili da nametnu zapadne norme ponašanja i administrativne tehnike. Ovakav odnos tokom okupacije Bosne i Hercegovine različit je od onih klasičnih kolonijalnih nametanja režima, koji je bio prisutan kod Francuza, a ogledao se u tome da se domaće okupirano stanovništvo asimilira pomoću jezika i kulture.⁸

Dolazak nove vlasti za Bošnjake muslimane značio je gubitak nekada ranijih privilegija, a takav stav prema muslimanskom stanovništvu zauzeo je Benjamin Kallay, koji se trudio da se Boš-

⁵ Kasumović (2006: 12).

⁶ Donia (2000: str 23).

⁷ Kapidžić (1958: 17).

⁸ Donia (2000: 28).

njacima ukinu sve političke i zakonske povlastice. Politika jednakosti i ravnopravnosti koja je bila pri vrhu prioriteta za Zemaljsku vladu postepeno je i došla do svog cilja, međutim, što se tiče institucije kmetstva, nije bilo većih promjena pa tako možemo reći da bošnjački zemljoposjednici nisu ostali bez prava na svoj primarni izvor prihoda, a to je ubiranje haka od svojih seljaka.⁹ Austro-Ugarska je imala za cilj očuvanje bošnjačke elite, pa su zbog toga u lokalnim uredima zapošljavali najuglednije Bošnjake. Također, u službi su zadržavali one bošnjačke funkcionere koji se nisu previše kompromitirali na početku okupacije.¹⁰

Ovim potezom dobili bi naklonost Bošnjaka, što im je predstavljalo cilj. U prilog ovoj konstataciji svakako ide i činjenica da su Bošnjaci s područja Podrinja 1879. godine izrazili zahvalnost Zemaljskoj vladi, jer režim dopušta neometano funkcioniranje vjerskog života.¹¹ Austro-Ugarska je nakon okupacije zavela u Bosni i Hercegovini apsolutistički sistem uprave.¹² Monarhija je upravljala Bosnom i Hercegovinom putem činovničke Zemaljske vlade u Sarajevu, koja je direktno bila potčinjena Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču, što im je već u prvim godinama okupacije dalo ogromne ovlasti nad Bosnom i Hercegovinom.¹³ Osnovni preduvjet za uspjeh austrijskih planova bio je taj da se domaće stanovništvo odvoji od utjecaja susjednih politika. Najizraženija opasnost za dvojnu monarhiju predstavljala je srpska politika, u kojoj se zastupa teza da Bosna i Hercegovina treba biti dio Srbije. Znajući da ovakve ideje nisu bezazlene, austrougar-

⁹ Isto, str. 29.

¹⁰ Kapidžić (1958: 22).

¹¹ Donia (2000: 30).

¹² Bosna i Hercegovina je nakon okupacije predstavljala primamljiv teritorij za mnogobrojne stanovnike Austro-Ugarske. Zavodjenjem apsolutističkog sistema donijeli su niz mjera koji je olakšao doseljavanje. Mnogi su narodi, primamljeni besplatnim obradivim teritorijama koje je davala Monarhija, vidjeli izlaz iz trenutne loše materijalne situacije ili nekih drugih problema. Naročito se ove tendencije ka selidbi osjete kod poljoprivrednog sloja stanovništva. (Hauptmann 1987: 111)

¹³ Imamović (1975: 36).

ska diplomatija na sve načine trudila se da suzbije eventualne antihabsburške politike. S namjerom da zaustave bilo kakve neželjene postupke vladajuće srpske elite, dvojna monarhija 1881. godine primorala je srpskog kneza Milana Obrenovića na potpisivanje ugovora koji njegovu vladu obavezuje da mora spriječiti sva djelovanja koja su protiv interesa Austro-Ugarske.¹⁴ Također, utjecaji iz Hrvatske nisu bili nimalo bezazleni, ali je i te ideje Monarhija veoma vješto razbila pomoću svoje diplomatije, koja je vodila računa i o najsitnijim detaljima.

Austro-Ugarska je nastojala uvesti razne reforme i novine u svakodnevnom životu unutar Bosne i Hercegovine. Njihova politika sastojala se u tome da nijedna društvena institucija ne bude lišena promjena i reformi, stoga ni Bošnjaci u Bosni i Hercegovini nisu bili pošteđeni pokušaja reformi i prilagođavanja novoj vlasti. Vakuf kao ustanova jedino svojstvena pripadnicima islamske vjeroispovijesti bila je predmet rasprava unutar nove okupatorske vlasti. Privremena vakufska komisija 1893. godine pristupila je uređivanju vakufa, što je izazvalo nezadovoljstvo među Bošnjacima, međutim, i kod ovog pitanja javile su se dvije struje unutar njihove koncepcije viđenja rješenja ovog pitanja. Jedna je bila protiv novih vladinih mjera, dok je druga podržavala vladine provedbe.¹⁵

Vlada je 1878. godine odlučila da ranije zakone iz 1858. i 1859. godine koji reguliraju odnos između zemljoposjednika i seljaka ustanovi kao vodeće principe vladine politike. Ovakva vladina odluka da kmetstvo i dalje ostane nije dočekana pozitivno među katoličkim stanovništvom. Katoličko stanovništvo nadalo se da će dolaskom kršćanskog okupatora mnoge stvari biti promijenjene u njihovu korist, što nije bio slučaj na početku okupatorske vladavine u Bosni i Hercegovini.¹⁶

Za Austro-Ugarsku bilo je veoma važno da se i vojnički osigura pri dolasku na teritoriju Bosne i Hercegovine. Imajući u vidu

¹⁴ Donia (2000: 31).

¹⁵ Imamović (1976: 117).

¹⁶ Donia (2000: 39).

okolnosti da dolaze na jedno veoma turbulentno tlo, zaposjednuli su predjele Limske doline, konkretno Novopazarski sandžak, postavljajući tu svoje vojne garnizone. Liberalno opredjeljene struje u dvojnoj monarhiji zahtijevale su od vladajuće strukture da se uopšte ne ide u Sandžak, jer bi se približavanjem albanskoj granici izazvao eventualni sukob, a to bi Osmanska Carevina mogla shvatiti kao direktno ugrožavanje njenih teritorija. S druge strane, vojna struktura Monarhije nije puno marila za upozorenja liberalne opozicije, te je zahtijevala zaposjedanje Sandžaka¹⁷ u istom onakvom omjeru kako se to uradilo i s Bosnom i Hercegovinom. Andrassy je, ipak, izabrao srednje rješenje, a to je bila djelimična okupacija, reguliranje posebnim sporazumom s ciljem održavanja dobrih odnosa s Osmanskim Carstvom.¹⁸

¹⁷ Odluke po kojima je Bosna i Hercegovina okupirana od Austro-Ugarske, kao i odvajanje dijela njene teritorije koji je pripojen Srbiji veoma negativno su se odrazili na Bošnjake koji su opravdano bili zabrinuti za svoju budućnost. Bunt prema odlukama Berlinskog kongresa iskazivali su i Bošnjaci iz Sandžaka, koji su, nakon odvajanja Sandžaka od Bosne, počeli s iseljavanjima u Tursku. Za velike promjene koje su se desile Bosni i Hercegovini, ali i ostatku Jugoistočne Evrope, zaslužni su domaćin ovog skupa, njemački kancelar Otto von Bismarck, ruski ministar vanjskih poslova Gorčakov te britanski premijer Disraeli, koji je ovom kongresu prisustvovao u ime Vlade kraljice Viktorije. (V. <https://stav.ba/vijest/berlinski-kongres-dogadaj-koji-je-promijenio-sve-u-zivotu-bosnjaka/2767>)

¹⁸ Imamović (1976: 18).

1. 2. Bošnjaci u kulturološko-političkom rascjepu

Bošnjaci su se nakon okupacije našli između dvaju utjecaja - onog iz Beča i onog iz Carigrada. Prvi utjecaj želio ih je prilagoditi vlastitim interesima tako da što više budu lojalni novoj vladi, dok se nostalgija i povezanost s nekada matičnim Carigradom još uvijek mogla osjetiti. Zbog takve složene situacije, oni su pružali otpor prema austrougarskoj vlasti, pokazujući im na taj način da je oni ne prihvataju. Oni su se suprotstavili okupaciji na više načina, a osim oružanog otpora, svakako treba istaći pasivni otpor putem iseljavanja stanovništva, kao i otpor novim nametnutim sistemima, što se posebno odnosilo na bojkot obrazovnog sistema. Reakcija bošnjačkog stanovništva bila je veoma oštra nakon što su saznali da su velike sile dale mandat Austro-Ugarskoj, koji im daje pravo upravljanja nad Bosnom i Hercegovinom. O tome govori i činjenica da su se nakon toga naoružali, s ciljem pružanja otpora okupaciji.¹⁹ Diplomatski i konzularni predstavnici imali su informacije o organiziranju nezadovoljnih Bošnjaka muslimana, međutim, nisu pronašli način da ih spriječe u nastojanju da novoj vlasti pruže vojni otpor.

U trenutku kada je austrougarska vojska ušla na teritoriju Bosanskog vilajeta, 29. jula 1878. godine, počele su intenzivne borbe. Austro-Ugarska je shvatila ozbiljnost vojnog otpora pa je stoga za potrebe okupacijskog otpora upotrijebila između 72.000 i 268.000 vojnika.²⁰ Nakon sedamdeset i šest bitaka u osamdeset dana otpor je ugašen, a njegovi su predvodnici uhapšeni te osuđeni na smrt.²¹ Vojni otpor bošnjačkog stanovništva nije bio jedini bunt okrenut prema austrougarskoj vladi. Značajno je istaći da su oni svoja nezadovoljstva iskazivali i kroz protest, a jedan takav desio se 1890, kada se muslimani u Sarajevu bune protiv sve većeg broja vjerskih konvertiranja. Nezadovoljstvo se širilo i bilo je prisutno u svim slojevima bošnjačkog stanovništva. Vlada

¹⁹ Radušić (2013: 379).

²⁰ Radušić (2013: 381).

²¹ Isto

je primala veliki broj peticija i žalbi koje su govorile o nekorektnom odnosu vlasti prema bošnjačkom stanovništvu, borba stanovništva manifestirala se kroz razne akcije, dok je definitivno najradikalniji oblik bunta bilo iseljavanje stanovništva iz Bosne i Hercegovine.²²

Iseljavanje Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine počelo je odmah nakon dolaska Austro-Ugarske, a trajalo je tokom čitavog perioda njene vladavine. Međutim, najveći val iseljavanja Bošnjaka prema Osmanskom Carstvu bio je zabilježen poslije aneksije, kada se, prema zvaničnim podacima, iselilo 5.255 porodica.²³

Austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine te prelazak iz islamsko-orijentalnog u evropski i kršćanski civilizacijski krug muslimani su doživjeli kao veoma negativan proces, pa su učestala iseljavanja bila razumljiva. Bošnjačko stanovništvo koje je bilo u velikoj mjeri vezano za Osmansko Carstvo u prvim godinama okupacije nije se moglo pomiriti s činjenicom da u Bosni i Hercegovini dolazi do promjene vlasti, pa su iseljavanja bila sve češća i masovnija.²⁴ Masovna iseljavanja Bošnjaka karakterizira psihološki momenat koji je bio veoma izražen. Iseljenci su dolazili iz svih slojeva, uključujući u tu skupinu i bogate zemljoposjednike, što nam govori da posljedica iseljavanja nije loša ekonomska situacija već vjersko pitanje. Gubitak određenih privilegija i nagla promjena vlasti u prvim nekoliko godina doveli su Bošnjake u dosta lošiji položaj nego je to bilo pod osmanskim vlašću.²⁵

Većina bošnjačkih iseljenika smatrala je da je život pod nemuslimanskom vladom za Bošnjake neprihvatljiv i ostali su veoma

²² Donia (2000: 45).

²³ Juzbašić (2002: 489).

²⁴ Prema podacima koje su objavili pojedini listovi, broj iseljenika penjaao se i do 300.000 ljudi. Austrougarska statistika govorila je drugačije, pa je taj broj svela na cifru od 61.114 iseljenih Bošnjaka, što je pravdala činjenicom o useljavanju 63.376 kolonista. Međutim, i ovi se podaci trebaju uzeti s rezervom. V. Šehić (1987: 249)

²⁵ Juzbašić (2002: 491).

dosljedni tom stavu. Svoj novi život počinjali su daleko od svoje domovine, a najčešće su to bili odlasci u druge dijelove Osman-skog Carstva.²⁶ Ugledni iseljenici nadali su se da će pitanje Bošnjaka biti riješeno od osmanskih vlasti, ali, uslijed globalnih geopolitičkih procesa, njihovo pitanje nije bilo među prioritetima.

Nezadovoljstvo novom vlasti Bošnjaci su iskazivali i zbog gubitka lokalnih poslova koje su radili austrougarski doseljenici. Ovakvi stavovi prema novoj okupatorskoj vlasti nisu bili prisutni kod cjelokupnog bošnjačkog stanovništva, zbog toga što su neki Bošnjaci iz viših slojeva stanovništva pokušavali da svoje odnose s austrougarskim okupatorima očuvaju i ne kvare, naravno, zbog svojih ličnih interesa. Strategija Bošnjaka mijenjala se između saradnje i protesta te se može posmatrati kao logična posljedica austrougarskog nastojanja da bosanskom društvu nametne formalno birokratsko uređenje. Veoma je važno istaknuti da sarajevski Bošnjaci na čelu s Hercegovcem Mehmed-begom Kapetanovićem Ljubušakom zahtijevaju pokretanje sedmičnog časopisa *Bošnjak*, koji je bio proizvod saradnje sarajevske bošnjačke elite i vladajućeg režima.²⁷

Glavni cilj pokretanja ovog sedmičnog časopisa bio je odbrana Bošnjaka i njihovih interesa koji su bili ugroženi srpskom i hrvatskom politikom, koje su nastojale da Bošnjake pripoje svojim interesima, ne smatrajući ih zasebnom cjelinom. List je u veoma kratkom roku imao zadatak da istakne nove društvene vrijednosti i da stimulira transformaciju među bošnjačkom elitom. *Bošnjak* je često govorio o obrazovanju te je radio na tome da pomogne bošnjačke porodice i usmjeri ih prema obrazovanju vlastite djece. U časopisu se isticalo da Srbi i Hrvati nastoje svoju djecu obrazovati i da ne vide nikakve smetnje tome, jer nova vlast i njen obrazovni sistem neće sigurno utjecati negativno na bošnjačku omladinu. Ovakva stajališta časopis *Bošnjak* zastupao je zbog snažne potpore koju su imali od austrougarske vlasti, čiji

²⁶ Donia (2000: 45).

²⁷ Imamović (1976: 74).

su interesi bili usko povezani s odvajanjem Bošnjaka od srpskog i hrvatskog utjecaja.²⁸

Za Bošnjake je tada bilo važno da se dobro organiziraju u kulturnom i političkom smislu, pa je zbog toga postojala ideja da se pokreti i organizacije Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine ujedine i tako ojačaju. Upravo iz tog razloga, Bošnjaci su se odlučili na još jedan politički protest. Nova peticija dugo je pripremana u budimpeštanskom uredu Muslimanskog pokreta. U ovom uredu mnogi bošnjački predstavnici provodili su dosta vremena kako bi što bolje usaglasili buduću strategiju. Odbor za peticiju sastojao se od predstavnika iz nekoliko regija: Derviš-beg Miralem iz Travnika, Osman Prčić, Bakir-beg Tuzlić i Šemsi-beg Zaimović iz Brčkog i Donje Tuzle, Omer Čirkanagić iz Banje Luke i Šerif Arnautović iz Mostara.²⁹ U oktobru 1900. godine Bošnjaci su u Budimpešti angažirali dr. Nikolu Đurđevića, advokata Srbina koji je radio u Slavonskom Brodu, da im pomogne pri sastavljanju peticije i izrade statuta kako bi bili pravno utemeljeni.³⁰ On je smatrao da je raniji statut iz Mostara, napisan još 1899. godine, bio nepotpun s pravnog stajališta, pa je stoga imao dosta posla pri sastavljanju novog. Svoj je posao Đurđević završio početkom decembra 1900. godine s dosta muke jer su Bošnjaci tražili da vlada nema nikakvog udjela u njihovoj autonomnoj organizaciji.³¹

Odbor dvanaestorice održao je konsultacije u Mostaru, te se 16. decembra 1900. složio s konačnom verzijom peticije i statuta. Nakon odluke o usvajanju statuta i peticije, oni su otišli u Sarajevo, gdje su svoju peticiju predali ministru finansija Benjaminu von Kallayu. Ova peticija bila je veliki korak naprijed za

²⁸ Donia (2000: 68).

²⁹ Isto, str. 156.

³⁰ Bitno je napomenuti da su na početku dvadesetog stoljeća 1900. godine Bošnjaci muslimani imali svega deset akademski obrazovanih intelektualaca, a to su bili: Ćamil Karamehmedović, dr. Ahmed i Ibrahim Defterdarević, dr. Halid Abduselam, Mahmud Hrasnica, Muhamed Kulenović, Hašim Badnjević, dr. Safvet Bašagić i Šemso Salihbegović. Od navedenih, prvih osam su pravnici, deveti filozof, a deseti veterinar. V. Alić (1940: 160-167).

³¹ Donia (2000: 156).

Bošnjake i predstavljala je politički program za period od narednih deset godina. U peticiji su bile sadržane sve teme od političke važnosti za Bošnjake, pa stoga možemo reći da je ova peticija bila usmjerenje za dugogodišnje aktivnosti buduće bošnjačke politike. Statut i peticija bili su kompromis Bošnjaka iz svih regija Bosne i Hercegovine koji je uskladio zakonske promjene u statutu autonomije, a koje im je preporučio advokat Nikola Đurđević.³²

Važno je istaći da su se česte promjene u državnopravnim odnosima Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske okupacije negativno odrazile na nacionalno i političko usmjerenje Bošnjaka.³³ Ustavnopravna raspetost Bosne i Hercegovine između Austro-Ugarske i Osmanskog Carstva kočila je samostalnost i jedinstven stav Bošnjaka.³⁴ Što se tiče austrougarske vlasti, znajući da će doživjeti neki vid otpora u Bosni i Hercegovini, što je zbog velike i historijske povezanosti s tekovinama prošlog režima bilo i očekivano, prelazak s osmanskog pravnog sistema na novi austrougarski izvršili su vrlo oprezno i postepeno, čemu je doprinosila kulturološko-politička razvučenost Bošnjaka između podrške ili protivljenja Beču i novom režimu, što je i glavno obilježje nove vlasti.³⁵ Uslijed ovakvog stanja, oni su izražavali svoj stav protiv nove vlasti, međutim, njihov jedinstveni stav povodom ovog pitanja polahko se gubio u nadolazećem periodu zbog prorežimske orijentacije određenih bošnjačkih političara.

³² Isto, str. 157.

³³ Zastupana su razna mišljenja o državnopravnom statusu Bosne i Hercegovine, pa je tako američki pravnik Charles Calvo vidio u okupacionom položaju Bosne i Hercegovine vidio novi vid organiziranja države. Slično mišljenje da je Bosna i Hercegovina novim statusom postala ustvari nova država dao je i ugledni publicista Johan K. Bluntscheli. V. Imamović (1976: 21).

³⁴ Filandra (1998: 53).

³⁵ Ibrahimagić (1998: 25).

1.3. Bošnjaci prema srpskoj i hrvatskoj politici u Bosni i Hercegovini

Srpska i hrvatska politika prema Bošnjacima bile su veoma slične jer su obje strane imale svoje aspiracije i idejno rješenje šta uraditi s Bošnjacima. Za Srbe su Bošnjaci bili "Srbi muhamedanskog vjerzakona", a Bosna stoljetna srpska zemlja. Što se tiče Hrvata, oni su na Bošnjake gledali kao na "Hrvate islamske vjeroispovijesti", a prostor Bosne i Hercegovine smatrali su da pripada Hrvatima.³⁶ U prilog ovoj tezi ide i mišljenje Ante Starčevića³⁷ o Bosni i Bošnjacima u njoj: "U Bosni je najoholije plemstvo što ga je Europa ikada imala. To plemstvo, muhamedovci, takovu ima ćud za gospodovati, da je ono u XV. vjeku istu vjeru žrtvovalo svojemu gospodstvu. Ovaj duh žive i danas u tom plemstvu: i najsiromašniji balija Bosne drži do sebe barem koliko i najprvi lord englezki. Makar i ne bilo Turčina ni drugoga nikoga izvana, misliti da bi današnji Srbijanci, kakovi su, to plemstvo mogli nadvladati i držati, to misliti bila bi skrajna ludost, to pokušati bilo bi grieh smrtni proti pučanstvu Srbije, o tomu raditi, na to trošiti bilo bi u vodu bacati novac i praznu slamu mlatiti. Muhamedovci Bosne i Hercegovine, s turskom, s muhamedanskom pasminom ne imaju ništa; oni su hrvatske pasmine, oni su najstarije i najčistije plemstvo, što ga Europa ima."³⁸

Ante Starčević za Bošnjake ističe da su oni najčišći dio hrvatskog naroda, koji im je veoma blizak, te se prema njemu treba što bolje ophoditi i očuvati ga za zajednički život.³⁹ Starčević je na ovim idejama formirao ideju priključenja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj.⁴⁰ Na unutarmonarhijskoj razini, na kojoj je ta ideja

³⁶ Filandra (1998: 14).

³⁷ Starčevićeva je najveća zasluga u tome što je prvi jasno vidio i formulirao zahtjev da Hrvati imaju pravo u duhu nacionalnog principa i na osnovu historijskog prava da traže hrvatsku državu, slobodnu i nezavisnu, te je ostvarenje tog prava postavio kao bitni uvjet hrvatskog opstanka. V. Bogdanov (1951: 22).

³⁸ Starčević, (1945: ?).

³⁹ Starčević, (1971: 28).

⁴⁰ Redžić (2002: 72).

stalno prisutna na hrvatskoj političkoj sceni, Hrvatima je cilj trijalistički prostor Austro-Ugarske. Treći sastav Monarhije po toj ideji predvodili bi Hrvati, a činile bi je susjedne zemlje i narodi, Dalmacija, Slavonija, Slovenija i, naravno, Bosna i Hercegovina.⁴¹ Starčeviću tezu o hrvatskom porijeklu Bošnjaka podržao je i biskup Josip Juraj Štrossmayer. Štrossmayer je imao kontakte s više uglednih Bošnjaka muslimana, što mu je omogućavalo da provodi svoje ideje slične Starčevićevim. On je, također, svoje djelovanje usmjerio i na širenje hrvatskog osjećaja kod katoličkog stanovništva u Bosni i Hercegovini, koje se do tada osjećalo kao Bošnjaci katoličke vjere.⁴² Bošnjaci tada još uvijek nisu imali izgrađen jak nacionalni osjećaj, već su svoje insistiranje na zasebnosti zasnivali na vjeri, pa su ovakve imale potencijalni uspjeh, što su hrvatski intelektualci znali. Ipak, masovniji uspjeh hrvatske ideje među Bošnjacima nije postignut.

Kada je riječ o bosanskim Srbima, oni svoje ideje formuliraju naslonjeni na Srbiju i njihovu težnju o prisvajanju Bosne i Hercegovine. Srpski nacionalni interes u Bosni bio je slabljenje austrougarske uprave s ciljem da se Bosna u pogodnom trenutku pripoji Srbiji. Zbog takvih aspiracija prema Bosni i Hercegovini, Srbima je u interesu bila autonomno samostalna Bosna jer bi je samo u tom slučaju mogli sjediniti i pripojiti Srbiji. Znajući da im je samo takav rasplet okolnosti put prema uspjehu, značajno su radili na saradnji s bošnjačkom elitom, pomažući im u borbi protiv nametnute austrougarske vlasti.⁴³ Srpska nacionalna ideja, širena propagandom iz Srbije, bila je u velikoj mjeri prihvaćena kod bosanskih pravoslavaca, što je bio dodatni motiv Srbima za jačanje njihove ideje. Politiku Srbije i njene ideje o Bosni i Hercegovini najbolje opisuje Milorad Ekmečić, koji u svom djelu pod nazivom *Stvaranje Jugoslavije* navodi: "Svaka odbrana Bosne i Hercegovine kao nesrpskih zemalja, nije imala uverljivosti", pa dalje navodi: "Stjepan Radić je išao u Rusiju da drži predavanje

⁴¹ Filandra (1998: 15).

⁴² Bojić (2001: 142).

⁴³ Filandra (1998: 16).

o hrvatskom pravu na pokrajine, a hrvatska historijska nauka je nastojala pokazati da su Bosna i Hercegovina historijski pripadale hrvatskom narodnom prostoru.” Navedeno nam govori o sličnim stavovima Hrvata i Srba prema teritoriji Bosne i Hercegovine.⁴⁴

Bošnjaci su se morali oduprijeti i od propagande od srpskih i hrvatskih listova koji su često znali poricati i osporavati svaku tradiciju bosanstva, što je išlo na štetu Bošnjaka muslimana u velikoj mjeri. Srbi i Hrvati su preko svojih listova i utjecajnih ljudi tvrdili da Bošnjaci nisu zasebna nacionalna skupina, te da je ideja o njihovoj posebnosti kao nacije vještački produkt stvoren od okupacione vlasti s ciljem širenja neprijateljstva među narodom. Velike polemike vođene su i oko jezika te je to pitanje bilo veoma osjetljivo. Bošnjaci su isticali da je bosanski jezik još jedan dokaz njihove posebnosti u odnosu na srpsku i hrvatsku stranu, dok su oni zauzimali stav da bosanski jezik nema smisla i uporišta, što je bio još jedan u nizu udara na njih kao posebnu etničku skupinu. Ipak, upotrebu bosanskog jezika podržao je svjetski poznat filolog i profesor s Bečkog univerziteta Vatroslav Jagić u Carevinskom vijeću (austrijskom parlamentu) 1896. godine, što je časopis *Bošnjak* podržao i u cijelosti prenio kao vjerodostojnu činjenicu.⁴⁵

Bošnjaci su za Srbe bili veoma važni jer su bili svjesni da, ako ih pridobiju na svoju stranu, lakše će doći do svojih ciljeva. Stoga su se Srbi trudili da stvore politički savez s njima po svaku cijenu. Koliko je za njih bilo važno da na svoju stranu pridobiju Bošnjake,⁴⁶ govori i činjenica da su sistematski radili na tome da dođe do stvaranja saveza sve do 1911. godine. Srbi i Hrvati su svoju priliku za pridobijanje Bošnjaka vidjeli i u tome što oni nisu bili

⁴⁴ Ekmečić (1989: 589).

⁴⁵ Isto, str. 590.

⁴⁶ Da bi se Bošnjaci pridobili kao Srbi, radilo se dosta organizirano kroz djelovanje velikog broja političara, književnika, kulturnih i javnih radnika, okupljenih oko ideje da priključe Bošnjake Srbima, u čemu su imali manjeg uspjeha. V. Bojić (2001: 141).

dovoljno nacionalno osviješteni, a to se najbolje može zaključiti po tome što je za Bošnjake prvenstveno bila važna vjerska pripadnost, pa se da primijetiti njihovo ponašanje kao vjerske, a ne nacionalne grupacije, što je bilo veoma pogodno za vanjske utjecaje hrvatske i srpske struje.⁴⁷ Bošnjačka intelektualna elita radila je na tome da očuva svoju posebnost, a od pomoći im je bila austrougarska vlada. Ovu ideju isticao je i zajednički ministar finansija Benjamin Kallay, čiji se politički program od samog početka zasnivao na posebnosti i očuvanju Bosne i Hercegovine od susjednih političkih utjecaja.⁴⁸

Kallay je insistirao na posebnosti⁴⁹ Bošnjaka, te se zalagao za stvaranje nacije pod imenom Bošnjak, pravdajući to da su Bošnjaci očuvali kontinuiranu političku posebnost, koja se očuvala do najnovijeg vremena. On navodi da se posebnost Bošnjaka može vidjeti još u srednjem vijeku kroz instituciju Crkve bosanske i kroz bogumilstvo, koje ih je odvajalo od Hrvata i Srba.⁵⁰ Osporavanje bošnjačkog identiteta muslimanima od strane Srba i Hrvata bio je jasno osmišljen plan njihovih intelektualaca, koji su se trudili da na sve raspoložive načine budu kamen spoticanja Bošnjacima tokom njihove borbe za nacionalnu posebnost. Srbi i Hrvati smatrali su Bošnjake kao konzervativan i nazadan element, koji će jedino doživjeti prosperitet ukoliko bude potčinjen njima.⁵¹

Bošnjaci su se tako našli u procjepu između srpske i hrvatske nacionalne ideologije, a u svoju borbu za posebnost nisu odlučno krenuli, što je bila još jedna mana djelovanja bošnjačke inteligencije. Ipak, veoma jak argument posebnosti Bošnjaka u odnosu na Srbe i Hrvate bila je islamska vjera, koja ih je čini.

⁴⁷ Filandra (1998: 16).

⁴⁸ Kraljačić (1987: 76).

⁴⁹ Za vrijeme austrougarske vladavine Bošnjaci su se ponašali i politički djelovali kao zasebna skupina, što je bio svakako odgovor na težnje srpske i hrvatske politike za pridobijanjem Bošnjaka za svoje ciljeve. V. Hadžijahić (1990: 101).

⁵⁰ Kraljačić (1987: 80).

⁵¹ Redžić (1961: 42).

la drugačijim u odnosu na druga dva naroda. Vjerski identitet u početku borbe za posebnost nacije kod Bošnjaka imao je ključnu ulogu jer je to bio ključni dokaz posebnosti, koji im je pomogao u velikoj mjeri tokom organiziranja i jačanja, kada je riječ o političkom djelovanju.⁵² Srpska i hrvatska politika u odnosu na Bošnjake može se posmatrati istovjetno, kako njihov cilj, tako i njihova organiziranost, koja je bila sasvim sigurno na visokom nivou, s jasno definiranim ciljevima, sistematski osmišljenim u više etapa. Razdoblje okupacije i pritisci srpske i hrvatske politike prema Bosni i Hercegovini svakako je rezultiralo jačem osjećaju posebnosti kod Bošnjaka.⁵³

Obje koncepcije bile su potpomognute iz Hrvatske odnosno Srbije, s ciljem lakšeg dopiranja do Bošnjaka. Sve ove činjenice jasan su nam pokazatelj važne uloge bosanskih muslimana i njihovog pitanja, koje se s velikom pozornošću pratilo od naših komšija sa zapadne i istočne strane. Agresivne politike koje su bile usmjerene prema njima Bošnjaci su odbijali putem isticanja svoje posebnosti, pozivajući se na različitu vjersku pripadnost kao glavni adut u svojoj borbi, koja je, možemo zaključiti, uz sve napore i napade od srpske i hrvatske politike bila uspješna. Bošnjaci nisu prihvatili ideje koje su im nametane, pa su težnje srpske i hrvatske politike bile teško ostvarive na većem i ozbiljnijem nivou, koji bi u konačnici značio njihovo prisvajanje jednoj od ovih nacija.

⁵² Filandra (1998: 20).

⁵³ Redžić (1961: 72).

2. PRIORITETI BOŠNJAČKOG AUTONOMNOG POKRETA ZA VRIJEME OKUPACIJE

2. 1. Vjera

Glavni prioriteti bošnjačke politike od početka okupacije bili su vezani za očuvanje vjere i njenih institucija za koje se smatralo da su ugrožene tokom uspostavljanja nove vlasti na području Bosne i Hercegovine. Bošnjacima je bilo veoma važno do sačuvaju i ojačaju vlastite vjerske institucije, među kojima je u vrhu prioriteta bio vakuf, čime bi bili zaštićeni njihovi materijalni i kulturni interesi. Zbog toga su insistirali na donošenju statuta koji bi im to omogućio.⁵⁴ Austro-Ugarska je od početka radila na uspostavljanju posebne vjerske hijerarhije, što je svakako kod Bošnjaka nailazilo na nezadovoljstvo.⁵⁵ Posebnu pažnju Bošnjaci su posvetili vakufskom sistemu, a odlučno su reagirali i na vjerske konverzije koje su bile učestale tokom prvih godina austro-ugarske vladavine.

Islam je takvom jačinom ujedinjavao sve suprotne klase da su njihove klasne razlike padale u drugi plan pred njihovim čvrstim religijsko-ideološkim jedinstvom.⁵⁶ Bošnjaci svoju političku afirmaciju doživljavaju upravo kroz borbu za vjersku i vakufsko-prosvjetnu autonomiju, čiji početak većemo za 1899. godinu. Borbu za vjersku autonomiju započeli su zbog sve većeg uplitanja Zemaljske vlade u vjerske poslove. Na vodeće pozicije unutar Islamske zajednice postavljane su osobe od nove austrougarske vlasti, pa tako imamo primjere da je car imenovao reisul-ulemu i članove ulema-medžlisa, dok je za imenovanje muftija bila zadužena Zemaljska vlada, a nadležnost Zemaljske vlade sastojala se u tome da ona kontrolira i vakufsku upravu. Austrougarska vlast je sebi davala za pravo da po svom nahođenju razne vjerske objekte i površine pretvara u parkove ili slične javne prostore.⁵⁷

⁵⁴ Jahić (2007: 38).

⁵⁵ Imamović (1993: 2).

⁵⁶ Redžić (1961: 44).

⁵⁷ Kapidžić (1958: 80).

Također, bilo je slučajeva kada su se rušile džamije i ostali vakufski objekti, što je kod muslimana izazivalo opravdan revolt.⁵⁸ Tokom ovog perioda dolazi i do otvorene politike pokrštavanja muslimana, koju je zagovarala katolička crkva pod vodstvom Josipa Štadlera, koji je kao predsjednik Hrvatske katoličke udruge na sve načine pokušavao prikazati da je on glavna osoba koja zaslužuje političko vodstvo među Hrvatima u Bosni i Hercegovini.⁵⁹ Ovakav postupak bio je samo još jedan u nizu nepravdanih mjera prema bosanskim muslimanima, te dodatni povod za izražavanje bunta, s ciljem da im se zaštite vjerska prava. Pokret za vakufsko-mearifsku autonomiju predstavljao je samonikli narodni pokret s ciljem zadobijanja vjerske i vakufske autonomije, koja je bila ozbiljno ugrožena od novouspostavljene vlasti.⁶⁰ Nosio ci pokreta bili su pripadnici krupnog zemljišnog vlasništva i uleme, a iza sebe su imali podršku bošnjačkog stanovništva. Vođeni svojim nezadovoljstvom tokom novonastale situacije, već u novembru 1878. godine, grupa od pedeset i osam muslimanskih potpisnika podnijela je generalu Filipoviću prijedlog za uređenje muslimanske vjerske hijerarhije u Bosni i Hercegovini, koji je podrazumijevao i odvajanje od šeihul-islama u Carigradu i istovremeno postavljanje samostalnog vrhovnog vjerskog autoriteta sa sjedištem u Bosni i Hercegovini.⁶¹

Austrougarska vlast je sama krenula u organiziranje islamske vjerske organizacije 1882. godine, uspostavivši funkciju reisul-uleme i instituciju medžlisi-uleme, te je za prvog reisa postavila hadži Mustafu Hilmi ef. Omerovića. Vlada je pokušavala prikazati ovu vrstu organizacije kao veoma korisnu za Bošnjake, u pogledu jačanja njihovih vjerskih institucija, međutim, u praksi to nije bilo tako, a sve su češće bila ispoljavana nezadovoljstva od vjernika muslimana, koji su se prije svega žalili na visoke pla-

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Grijak (2004: 151).

⁶⁰ Filandra (1998: 21).

⁶¹ Šehić (1980: 20).

te funkcionera u novoj režimskoj organizaciji. Iako je vakufski fond po navodima vlasti doživio rast, oni su se žalili na neadekvatno upravljanje vakufskom imovinom, koja nije bila pravilno raspoređena i trošena za vjerske i školske ustanove.⁶²

Stoga možemo zaključiti da su konstantna nezadovoljstva postupcima austrougarske uprave dovela do cjelokupnog pokreta Bošnjaka za autonomiju, koji počinje 1899. godine kao borba za rješavanje vjerske i vakufsko-mearifске autonomije. Nosioci ovog pokreta, kao što smo već ranije spomenuli, bili su begovi, koji najveće pritužbe imaju na materijalnu situaciju koja ih je zadesila, tvrdeći da su oštećeni, te da uz to trpi i islamska vjera u cjelini, što je za njih bilo neprihvatljivo. Pokret je dobio na značaju, a njemu su pristupile i ličnosti iz Pokreta begova i njihova cjelokupna borba za vjersku autonomiju ocijenjena je kao veoma slaba i nedovoljno organizirana, što je dovodilo do toga da se zahtjevi ove grupacije odbijaju. Uprkos ovoj konstataciji da je pokret begova bio slab, oni su od 1895. do 1900. godine bili glavni politički nosioci svih političkih aktivnosti Bošnjaka, šaljući vlastima jasnu poruku o svom nezadovoljstvu učestalim žalbama. Nova je vlast veoma malo uradila za poboljšanje životnih uvjeta kod bošnjačkog stanovništva, a nizom svojih naredbi stavila je čitavu vakufsku organizaciju pod svojim nadzorom, što je još više utjecalo na nezadovoljstvo Bošnjaka. Čitav tok djelovanja okupacione vlasti na organizaciji islamskih vjersko-vakufskih organizacija i institucija praćen je velikim nepovjerenjem i otvorenim nezadovoljstvom muslimana.⁶³

Pokret za autonomiju vjerskog pitanja želio je da postigne organizaciju vakufa prema opštim načelima islamske vjere, a vremenom se nezadovoljstvo vjerskom organizacijom proširilo i na ostala statusna i politička pitanja u Bosni i Hercegovini. Ipak, jedan događaj s pravom možemo označiti kao razlog za otvorenu borbu i

⁶² Isto, str. 23.

⁶³ Šehić (1980: 27).

razlog traženja vjerske autonomije, a to je svakako slučaj pokrštavanja muslimanke Fate Omanović iz sela Kuta, u blizini Mostara.⁶⁴

Ovaj slučaj pokrenuo je pitanje statusa Islamske vjerske zajednice, a prvi od zahtjeva bio je da se mlada muslimanka Fata Omanović što prije pronađe. Nakon ovog zahtjeva odbor dvanaestorice sa sjedištem u Mostaru proširio je svoj program s još nekim tačkama, a među njima je bilo i pitanje vjersko-prosvjetnih ustanova s iznesenim stavom da je cjelokupan položaj Bošnjaka, posebno njihove vjerske zajednice, vrlo nepovoljan.⁶⁵ Ovu akciju hercegovačkih Bošnjaka ne treba nikako shvatati kao zasebnu koncepciju u rješenu bošnjačkog pitanja, već kao samo jedan ogranak u cjelokupnoj akciji za reguliranje vjerskih pitanja, koji se vremenom raširio na teritoriji čitave Bosne i Hercegovine s veoma ujednačenim pogledima na budućnost pokreta.

Značajno je istaknuti da je borba koju su ranije vodili Srbi za autonomiju svoje crkvene organizacije imala podsticajni karakter za Bošnjake. Ugledajući se na tu borbu u svim većim gradskim centrima, Mostaru, Sarajevu, Travniku, Banjoj Luci, otpočela je njihova veća aktivnost. U historiji muslimanskog autonomnog vjerskog pokreta veliku ulogu imala je poznata Sarajevska konferencija, održana u septembru 1900. godine, kojoj su prisustvovali svi značajniji predstavnici muslimanskih regionalnih ograna. Unutar samog pokreta bilo je suprotstavljenih stajališta o glavnim ciljevima čitave organizacije, jedna strana zastupala je posebne interese za rješenje agrarne politike, koju su okarakterizirali kao veoma značajnu stavku u čitavoj borbi, bez umanjivanja vakufsko-mearifskog pitanja. Ipak je preovladalo mišljenje onih učesnika na konferenciji koji su dali prednost pitanjima koja su usko vezana za rješenje statusnog problema vjerske organizacije muslimana u Bosni i Hercegovini.⁶⁶

⁶⁴ Isto, str. 55.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Isto, str. 57.

U nacrtu statuta, kojim je definiran status Islamske vjerske zajednice za cijelo područje Bosne i Hercegovine, naglašeno je da organe vakufske organizacije trebaju birati njeni članovi, koji su članovi džematskih medžlisa, vakufskih kotareva, te vakufsko-mearifskog sabora, koji je njen najviši organ. Ministar Kallay tokom analiziranja zahtjeva pokreta koji su mu dostavljeni dao je polovičan osvrt, smatrajući da su neki zahtjevi opravdani, dok je neke zahtjeve ograničavao, te ih, aludirajući na bošnjačku saradnju sa Srbima, okarakterizirao kao pitanja koja izlaze iz pravnih okvira kada je riječ o vjerskom pitanju. Čitav tok pregovora između vlasti i Bošnjaka, koji su čitav proces vodili legalnim putem s ciljem dobijanja legitimiteta, bio je veoma kompliciran i otežan jer su vlasti planski ostavljale puno vremena na manje bitnijim pitanjima, da bi dobili na vremenu i dodatno iscrpili bošnjačku pregovaračku stranu.⁶⁷

Polovinom 1901. godine dolazi do jednostranog prekida pregovora od vlasti koje su obavijestile javnost da će se pregovori nastaviti u novom pogodnom trenutku. Razlog prekida pregovora svakako se može naći unutar tačaka koje su predstavljene vlastima, a to su bila pitanja glede izbora najvišeg islamskog duhovnog tijela u Bosni i Hercegovini, reguliranje finansija iz vakufa i ostala pitanja koja su regulirala odnose unutar Islamske zajednice, koja je doživjela promjene uslijed promjene vlasti na teritoriji Bosne i Hercegovine.⁶⁸

Ovakav ishod pregovora nije odgovarao Bošnjacima jer je otežao njihovu borbu za vjersku autonomiju, te su kao krivce za odustajanje od pregovora naveli isključivo vlast koja je ovakvom reakcijom željela da dobije na vremenu. Bošnjaci su nakon rezultata pregovora još više razmatrali mogućnost o saradnji sa srpskim pokretom, koji je sada bio sve izvjesniji zbog situacije u kakvoj se bošnjačka strana tada nalazi. Vlast je željela da se opravda pa je na taj način optuživala jedan ogranak musliman-

⁶⁷ Šehić (1987: 265).

⁶⁸ Isto, str. 103.

ske akcije, da je izašao iz okvira svojih nadležnosti, te da im ciljevi odstupaju od prvobitnog zalaganja, pa je tako podijelila učesnike pokreta na radikalnu i umjerenu struju.⁶⁹

Uvidjevši da se borba za autonomiju Islamske vjerske zajednice polahko pretvara u širi i opasniji pokret, austrougarske vlasti su na sve načine pokušavale eliminirati vođe pokreta. Vlasti su poduzimale razne represivne mjere prema vođama pokreta, neki su prisilno premješteni izvan Bosne i Hercegovine bez nekih pretjeranih razloga, mnoge vođe pokreta završile su u zatvoru pod opravdanjem za razne prekršaje. Prve sankcije pogodile su mostarskog prvaka Džabića, a poslije njega represivnim mjerama podvrgnuti su Hasanbašić, Cerić, Prčić, Bičakčić i Kulenović. Na ovaj način Vlada je do ljeta 1902. godine uradila ogromne napore pri stagniranju pokreta, slabljenjem njegovog vodstva, ali su svakako bili daleko od njegovog potpunog gašenja ili usmjerenja u pravcu koji bi odgovarao vladajućoj strukturi.⁷⁰

Ipak, represivne metode ostavile su veliki utjecaj na cjelokupan pokret koji je tokom 1903. godine dosta stagnirao zbog eliminiranja vođa pokreta. Ovakvu situaciju na političkoj sceni vlast nije uspjela iskoristiti na pravi način, te sprovesti svoj cilj koji se sastojao u tome da u potpunosti razbije tzv. radikalnu struju autonomnog pokreta niti omogućiti napredovanje njegove umjerenije strane, što se može prepisati pasivnosti vladajuće strukture.⁷¹ Jedna od vladinih mjera bila je i zabrana izrečena Džabiću da se vrati na teritoriju Bosne i Hercegovine, koji je ranije protjeran tokom provedenih represivnih mjera nad svim viđenijim članovima pokreta. Džabić je, ipak, ostao vođa pokreta te je uspio da na razne načine očuva kontakt s članovima pokreta koji su boravili na teritoriji Bosne i Hercegovine. U periodu Džabićevog odsustva pokret se trudio da na sve načine isposluje odobrenje koje bi značilo za Džabića povratak u Bosnu i Hercegovinu, pa se aktivnosti

⁶⁹ Isto, str. 56.

⁷⁰ Hauptmann (1967: 32).

⁷¹ Šehić (1987: 271).

bošnjačke politike u tom periodu svode na koordinirane akcije u pravcu rješenja tog pitanja. Koliko su daleko išli njihovi zahtjevi, govori činjenica da su uslovljavali Zemaljsku vladu da će nastaviti s eventualnim pregovorima ako dođe do njegovog vraćanja na teritoriju Bosne i Hercegovine. Pokret je na svom značaju i ponovnom oživljavanju dobio tek kada je uz vjersko-politički program uvršteno i niz privrednih pitanja, što je pokretu dalo dodatnu snagu i u velikoj mjeri ga ponovno oživjelo.

2. 2. Država i nacija u bošnjačkoj percepciji za vrijeme okupacije

Posebnost Bošnjaka u odnosu na Srbe i Hrvate isticana je tokom cjelokupne borbe za vjersko-mearifsku autonomiju Bosne i Hercegovine. Ovakav stav nije se mijenjao ni uslijed ogromnih pritisaka koji su dolazili od srpske i hrvatske politike, što je značilo da oni svoju budućnost žele graditi kao posebna autonomna zajednica. Bošnjaci su tokom trajanja pokreta za autonomiju u velikoj mjeri prioritet davali vjerskom pitanju, te se tu može vidjeti jasna razlika i odvajanje vjerskog pitanja od državnog i nacionalnog. Činjenica je da su se tokom pokreta ponašali više kao vjerska zasebna skupina nego kao nacionalna, što su u velikoj mjeri i potencirali.⁷² Pitanje države Bosne i Hercegovine kao samostalne i autonomne teritorije više je privlačilo Srbe i Hrvate zbog svojih namjera prema njoj, o čemu smo već govorili detaljnije u prethodnom poglavlju. Kada je riječ o Bošnjacima, vidljivo je da, za razliku od Srba i Hrvata, svoju političku borbu u tom periodu usmjeravaju prema rješavanju vjersko-vakufske nadležnosti kao svom glavnom prioritetu, što se s vremenom polahko mijenja.

Bošnjaci su sve svoje aktivnosti usmjerili prema vjerskom pitanju, a nacionalno ili državno pitanje još uvijek nije dolazilo do izražaja. Svoju posebnost u odnosu na Srbe i Hrvate zasnivali su na vjerskoj raznolikosti, što nam ukazuje na početak stvaranja

⁷² Hadžijahić (1990: 124).

nacionalnog osjećaja kod bosanskih muslimana. Ovakvo stanje obilježilo je prvi dio autonomnog pokreta koji je isključivo usmjeren prema vjerskom pitanju uz manja odstupanja. Tokom represivnog djelovanja vlasti prema svim uglednim nosiocima autonomnog pokreta došlo je do zasićenja i stagnacije u autonomnoj borbi, međutim, pokret je i tada nastavio djelovanje. Svoj smjer pokret je promijenio u manjoj mjeri nakon smrti Kallaya. Početak autonomnog pokreta govori nam o indirektnom stvaranju potrebe Bošnjaka za samostalno organiziranje, te općenito djelovanje, što je svakako, gledajući iz današnje perspektive, bio korak prema državnoj samostalnosti. Prvi koraci koje Bošnjaci poduzimaju tokom nastavka pokreta vezani su za odlazak respektabilne delegacije u Carigrad kod Džabića s ciljem savjetovanja u kontekstu nastavka pregovora sa Zemaljskom vladom. Delegaciju su činili veoma utjecajni ljudi koje je Džabić poštovao, a to su bili Šerif Arnautović, koji je tokom represivnih mjera bio pritvoren, ali je, uslijed raznoraznih pritisaka od Bošnjaka, pušten na slobodu nakon Kallayeve smrti, Mahmud-beg Džinić, Šemsi-beg Zaimović i Derviš-beg Miralem.⁷³

Ovaj odlazak u Carigrad označen je kao veoma pozitivan jer je Džabić prihvatio prijedloge delegacije te im je davanjem punomoći omogućio legitimitet u daljnjoj borbi.⁷⁴ Sve ove okolnosti bile se podsticaj na veću aktivnost Bošnjaka i za proširenje dotadašnjeg pokreta. U toj namjeri jedan od najvažnijih momenata za njih odigrao se krajem 1906. godine u Slavanskom Brodu, kojem je prethodio period veoma aktivnog političkog djelovanja Bošnjaka. Na tom sastanku govorilo se o novoj strategiji Bošnjaka, koja ističe da se nesređene prilike među njima moraju konačno dovesti u red. Poseban značaj ovog sastanka bila je njihova vidljiva odlučnost, koja je pokazala visok stepen političke organiziranosti u odnosu na početke pokreta.⁷⁵

Jedna od glavnih karakteristika zasjedanja u Slavanskom Brodu bilo je i formiranje prve bošnjačke političke organizacije

⁷³ Šehić (1987: 274).

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto, str. 275.

pod nazivom Muslimanska narodna organizacija,⁷⁶ za koju možemo reći da je postavila temelj za političko i nacionalno djelovanje ovog naroda. Jezgro ovog pokreta bili su svi utjecajni bošnjački predstavnici koji se ranije nisu kompromitirali podrškom okupacionoj vlasti. Tom prilikom formiran je egzekutivni odbor pod vodstvom Ali-bega Firdusa⁷⁷, te od ovog trenutka borba Bošnjaka za autonomiju polahko ali sigurno poprima širi karakter.⁷⁸ Organizacija je odmah željela stvoriti ogranke širom Bosne i Hercegovine, čime bi pokazala svoju ozbiljnost, te tako uz pomoć mase pokret učinila velikim projektom. Ipak, osnivanje ogranaka širom Bosne i Hercegovine nije bila lahko izvodljiva ideja, zbog toga što su vlasti kočile njen razvitak. Širenjem svojih interesa u pogledu rješenja autonomnog pitanja Bosne i Hercegovine ta borba poprima jednu potpuno novu dimenziju jer ona više nije ograničena na samo jedno pitanje već se borba zasniva na političkom djelovanju koje se tokom vremena razvilo u ozbiljan pokret.⁷⁹

Trenutak osnivanja organizacije može se uzeti i kao novi pogled Bošnjaka na državnoopravno rješenje Bosne i Hercegovine jer od tog momenta oni imaju veću potrebu za nacio-

⁷⁶ Još u decembru 1900. godine postojala je nezvanična politička organizacija Bošnjaka, koja ni nakon šest godina svoga postojanja nije uspjela u potpunosti da se organizira i da oformi svoje strukture. Indirektno, njihov politički program priznat je od poglavara Benjamina Kallaya tokom trajanja pregovora i uzimanjem u razmatranje njihovih vitalnih interesa, međutim, to nije ozvaničeno, pa se ne može smatrati legalnim i legitimnim priznanjem. V. Donia (2000: 177).

⁷⁷ Ali-beg Firdus rođen je 1862. godine u Livnu. Potječe iz veoma utjecajne porodice kapetana koja je upravljala Livnom od 1750. do 1835. godine. Svoje osnovno obrazovanje stekao je u svom rodnom kraju, dok je ostalu naobrazbu postepeno stjecao samostalnim učenjem i istraživanjem. Čvrst stav, ljubav prema domovini, te popularnost i utjecaj porodice omogućila je Ali-begu Firdusu da postane vođa muslimanskog/bošnjačkog prvog političkog pokreta. Svoje zasluge ranije je manifestirao kroz otvorenu borbu za vakufsko-mearifsku autonomiju s Džabićem, što je pomoglo u njegovoj afirmaciji i patriotskoj opredijeljenosti. Za Ali-bega Firdusa bitno je istaći da je bio narodni poslanik Bosanskog sabora, te njegov prvi predsjednik. V. Filandra (1998: 25).

⁷⁸ Hauptmann (1967: 35).

⁷⁹ Imamović (1976: 139).

nalnom posebnošću, u odnosu na početke pokreta, kada su se ponašali kao posebna vjerska, a ne nacionalna grupa. Uprkos formiranju političke organizacije, još uvijek glavni interes autonomne borbe odnosio se na vjersko pitanje, koje se smatralo toliko važnim da se eventualnim gubitkom gubi i osnovna teza o bošnjačkoj narodnoj posebnosti.⁸⁰ Iako je kod Bošnjaka nedostajao zvanični istup o samostalnosti države, ipak je proširenje autonomnog pokreta značilo da bošnjačka politika ulazi u novu fazu, koju možemo okarakterizirati kao početni vid borbe za posebnu državnost.

Također, sve više izražavanje i potenciranje posebnosti značilo je ustvari nacionalnu borbu Bošnjaka. Činjenica jeste da oni nisu željeli da prihvate nametnute političke opcije od Srba i Hrvata, te su se svojim stavova veoma čvrsto držali. Ovu konstataciju može nam potvrditi djelovanje Bošnjaka i nakon borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju, jer nastavljaju svoje opoziciono djelovanje prema vlasti. Svakako, primjer toga jeste i neslaganje bošnjačke zvanične politike prema proglašenju aneksije, gdje se, također, može primijetiti da žele očuvati svoju posebnost te je u što većoj mjeri unaprijediti. Svi ovi elementi koje sadrži dugogodišnja borba Bošnjaka za očuvanje svog identiteta ukazuju nam u konačnici na postojanje razvijenog osjećaja za nacionalnu pripadnost zbog insistiranja na posebnosti, dok autonomna borba ukazuje na potrebu Bošnjaka za nacionalnim buđenjem i političkim utjecajem na procese u Bosni i Hercegovini.

⁸⁰ Filandra (1998: 25).

3. POLITIČKE STRANKE BOŠNJAKA MUSLIMANA I PITANJE DRŽAVNOPRAVNOG POLOŽAJA BOSNE I HERCEGOVINE U NJIHOVOJ POLITICI

3. 1. Uzroci i posljedice prvobitnog stranačkog organiziranja Bošnjaka

Bošnjaci kao zasebna skupina svoje nezvanično političko djelovanje započinju neposredno nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, kroz razne peticije i akcije unutar borbe za vjersko-mearifsku autonomiju. Međutim, prva politička organizacija Bošnjaka jeste već ranije spomenuta Muslimanska narodna organizacija – MNO. U prvoj fazi svog djelovanja ona se većinom orijentirala na saradnju sa Srpskom narodnom organizacijom, a časopis koji se smatrao glasnikom Muslimanske narodne organizacije *Musavat* trudio se objasniti razloge saradnje sa srpskom stranom.⁸¹

Muslimanska narodna organizacija usmjerila je svoje djelovanje na gradove jer je u gradovima bilo stacionirano bošnjačko stanovništvo. Glavni program stranke i smjer njenog djelovanja bio je fokusiran na pitanje zaštite posjedničkih interesa zemljoposjednika, a ni pitanje vjerske i vakufsko-mearifске autonomije još uvijek nije bilo riješeno, pa je Muslimanska narodna organizacija svoju politiku usmjeravala ka rješanju tog dugogodišnjeg problema. Kao najznačajnije vođe Muslimanske narodne organizacije možemo istaći utjecajne zemljoposjednike koji su svoj ugled i povjerenje šire mase stekli zbog vođenja pregovora s vlastima, te opiranja njenoj nametnutoj represivnoj upravi. Vođe stranke bile su svjesne da su kulturna i vjerska autonomija podjednako važne za provedbu, te da su oba pitanja veoma značajna za bošnjački narod, stoga s pravom možemo reći da su se zasluženo našla u vrhu prioriteta bošnjačkih političara na samom početku ozbiljnog političkog angažiranja. Oni su vršili pritisak na vlast zbog statusa autonomije, isticali su bitnost posebne uloge šejhul-islama, predstavnika sultana i islamske vjere.⁸²

⁸¹ Redžić (1961: 53).

⁸² Donia, (2000: 190).

Veliki uspjeh u svojoj borbi Muslimanska narodna organizacija doživjela je nakon odobrenja vlasti da izrade statut o kulturnoj i vjerskoj autonomiji.⁸³ Ovaj događaj bio je dokaz o ozbiljnosti aktivnosti Muslimanske narodne organizacije kao bošnjačke političke stranke. Državnopravni položaj u politici Muslimanske narodne organizacije definiran je time da Bosna i Hercegovina treba biti u sastavu Osmanskog Carstva, ali sa širokom autonomijom kakvu do tada Bošnjaci nisu imali.⁸⁴ Slične interese imali su i srpski političari koji su na sličan način vidjeli rješenje državnopravnog pitanja. Šerif Arnautović unutar odbora zalagao se za politički i državnopravni individualitet koji je Muslimanska narodna organizacija prihvatila, te isticala tokom svog političkog djelovanja.⁸⁵ *Musavat* je povremeno svojim čitaocima propagirao stavove o poželjnoj saradnji sa Srbima, te da je po Bošnjake ta saradnja dosta bolja od eventualne saradnje s hrvatskim političarima, pravdajući to programom Srpske narodne organizacije, koja u svom programu ističe da je Bosna i Hercegovina sastavni dio "Turske carevine", kojom Austro-Ugarska na osnovu mandata evropskih sila upravlja. Ovakvi stavovi Muslimanske narodne organizacije o saradnji sa srpskim političarima realniji su u odnosu na saradnju s Hrvatima, jer su Hrvati kao katolici bili povezani s okupacionom vlasti, što se suprotstavljalo političkoj koncepciji i viđenju Muslimanske narodne organizacije.⁸⁶

Kada je riječ o vjerskoj pripadnosti, članovi Muslimanske narodne organizacije isticali su vjersku posebnost, što je bila glavna karakteristika i ranije nezvanične politike Bošnjaka u Bosni i Hercegovini o kojoj smo već govorili tokom našeg rada. Zasebnost koja je propagirana od Muslimanske narodne organizacije bila je prisutna u svakodnevnom životu, pa je tako MNO osjetila potrebu i za davanjem podrške za osnivanje bosansko-muslimanske banke, kao i osnivanje novčanih zavoda. Egzekutivni

⁸³ Isto, str. 191.

⁸⁴ Zgodić (2003: 81).

⁸⁵ Isto, str. 94.

⁸⁶ Imamović (1976: 148).

odbor, u čijoj su nadležnosti bila ova i slična pitanja, dugo nije davao ovom pitanju prednost, pa se tako na osnivanje zasebne Muslimanske banke čekalo sve do 1911. godine.⁸⁷

Muslimanska narodna organizacija, iako je činila napore za uspjehom i na kulturnom polju, to im nije uspjelo u omjeru u kakvom su oni očekivali. Glavi razlog za neuspjeh na kulturnom polju bio je taj što Muslimanska narodna organizacija nije imala širu podršku bošnjačke inteligencije, što je predsjednik MNO-a Ali-beg Firdus isticao u više navrata. Politička djelatnost MNO-a svodila se na otvaranje novih čitaonica, te jačanje svog ličnog glasila *Musavata*, dok su s druge strane Srbi i Hrvati svoju političku djelatnost širili i kroz kulturno-umjetnička društva. Specifično za pripadnike Muslimanske narodne organizacije jeste da su razmjenu mišljenja i ideja provodili po "kahvama" u neformalnim razgovorima. Osim Muslimanske narodne organizacije, na političkoj sceni pojavila se još jedna politička stranka s muslimanskim predznakom, a to je bila Muslimanska napredna stranka – MNS. Ova stranka bila je dosta heterogena grupa, čiji su se predstavnici isticali po pokretanju raznih kulturnih, prosvjetnih i ostalih privrednih akcija. Muslimanska napredna stranka sastojala se od veoma uglednih nezavisnih intelektualaca, režimski orijentiranih uglednih građana, kao i državnih činovnika.⁸⁸

Program i osnovni stavovi Muslimanske napredne stranke bili su dosta slični, ali u državnompravnom pogledu i nacionalnom pitanju ova se stranka, za razliku od Muslimanske narodne organizacije, zbog otvorene podrške prohrvatskoj političkoj koncepciji, znatno razlikovala.⁸⁹ Napredna stranka trudila se da njena politička borba počiva na intelektualnoj osnovi, što je značilo da su svoju pažnju posvetili nauci i kulturnom radu. Za razliku od Muslimanske narodne organizacije, svoj put nastojali su graditi u okviru Austro-Ugarske, smatrajući da je trenutna uprava traj-

⁸⁷ Isto, str. 144.

⁸⁸ Imamović (1998: 248).

⁸⁹ Isto.

no rješenje, dok su hrvatsku građansku politiku smatrali boljom opcijom po Bošnjake. Ovakav stav o državno-pravnom rješenju naprednjaka govori nam o tome da bošnjački političari nisu bili usaglašeni po ovom pitanju, jer se u politici druge po veličini bošnjačke stranke tog vremena vide jasno definirani različiti stavovi. Specifičnost u političkom djelovanju Muslimanske napredne stranke bila je i u djelimičnom opozicionom stavu prema muslimanskim vjerskim autoritetima, za koje su smatrali da sa svojim nivoom obrazovanja nisu dorasli zadacima koji se pred njih stavljaju. Važno je istaknuti da su naprednjaci još prije zvaničnog osnivanja političke stranke osnovali dobro organizirano kulturno društvo "Gajret".⁹⁰

U svom programu otvoreno su isticali da su Bošnjaci starosjedioci u Bosni i Hercegovini, te stoga imaju potpuno pravo biti politički faktor koji će odlučivati o svim bitnijim pitanjima vezanim za državno-pravnu koncepciju naše zemlje. Za članove Muslimanske napredne stranke autonomija Bosne i Hercegovine u punom smislu nije bila prihvatljiva, smatrajući da bi na taj način Bosna i Hercegovina bila korak do ujedinjenja sa Srbijom, što bi u konačnici bilo pogubno za bošnjački narod i njihove političke interese.

Adem-aga Mešić išao je i korak dalje iznoseći mišljenje da je autonomija ustvari jednaka pripajanju Srbiji, te da do takvog rješenja statusa Bosne i Hercegovine ne smije doći, pa su svoj politički program, koji rješenje državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine vide samo unutar Austro-Ugarske, pravdali na ovaj način. Što se tiče sličnosti u politici ovih dviju opcija, zajedničko im je bilo slaganje oko vjerskog pitanja koje im je bilo od velike važnosti, pa su stoga tražili da se arapsko pismo uvede kao ravnopravno pismo s ostalim postojećim unutar austrougarskog obrazovnog sistema, a također su smatrali da Bošnjaci koji služe austrougarskoj vojsci trebaju imati određene olakšice zbog vjerskih razloga. Iako je stranka imala veoma dobro osmišljen program u kojem se prednost davala obrazovanju, kulturi, infra-

⁹⁰ Imamović (1976: 147).

strukturi, muslimanski naprednjaci nisu uspjeli pridobiti veći broj svojih poklonika, pa možemo reći da su ostali u sjeni u odnosu na Muslimansku narodnu organizaciju.⁹¹

Razlog tome možda se može pronaći i u otvorenom potenciranju politike Adem-age Mešića o prihvatanju prohrvatske politike, što javnost nije primila s oduševljenjem. Zbog toga se neposredno prije prvih saborskih izbora stranka javno odrekla dosadašnje prohrvatske orijentacije, a povodom toga je i promijenila svoje ime u Muslimansku samostalnu stranku, što je i definitivno značilo odstupanje stranke od dotadašnje politike.⁹² Još jedna važna stavka u političkom programu muslimanskih naprednjaka bila je i ta da su i nakon odstupanja od prohrvatske ideje ostali vjerni vladajućem režimu, a u prilog ovoj konstataciji ide i njihova otvorena podrška proglašenju aneksije, za koju su smatrali da je veoma pozitivna stvar za Bosnu i Hercegovinu, kao i za Bošnjake unutar nje. U konačnici, njihovi politički zahtjevi bili su slični drugim strankama na uvođenje političkih i građanskih sloboda, nezavisnost sudija, ustanovljenje zemaljskog sabora i smanjenje vojne obaveze.⁹³

Ipak, iako su imale slične programe, postojala je jasna razlika u stavovima vezanim za rješenje državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine. Muslimanska narodna organizacija Bosnu i Hercegovinu je vidjela kao autonomnu u sastavu Osmanskog Carstva, sa znatno većim ovlastima koje do tada nisu imali, dok, s druge strane, Muslimanska napredna stranka zastupa tezu o autonomiji Bosne i Hercegovine unutar Austro-Ugarske Monarhije, te ostale državnopravne koncepcije vidi pogubnim. Na osnovu ovih dviju teza možemo zaključiti postojanje dviju potpuno odvojenih i zasebnih političkih ideja unutar bošnjačke politike, što je u još većoj mjeri otežalo stvaranje jedinstvenog nacionalnog osjećaja.

⁹¹ Imamović (1976: 177).

⁹² Imamović (1998: 248).

⁹³ Imamović (1976: 181).

4. BOŠNJAČKA POLITIKA U VRIJEME ANEKSIONE KRIZE

Unutar političkog vrha Austro-Ugarske početkom 20. stoljeća vladalo je mišljenje da se, bez obzira na trenutno stanje unutar Bosne i Hercegovine, te na njen državnopravni status, koji još uvijek nije bio riješen, može izvršiti aneksija ukoliko se steknu povoljni uvjeti na međunarodnoj sceni. Aneksija Bosne i Hercegovine zavisila je od unutrašnjih prilika Osmanskog Carstva, kao i od mogućeg saveza između Austrije i Rusije. Mirovanje u ovom slučaju trajalo je skoro deset godina sve dok na mjesta ministra vanjskih poslova nisu došli Aehrenthal⁹⁴ na strani Austrije te Izvoljski na strani Rusije.⁹⁵

Pripremajući povoljnu situaciju za proglašenje aneksije Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska je u ljeto 1908. poduzela značajne pripreme u unutrašnjoj i vanjskopoličkoj oblasti. Pripreme u vanjskopoličkoj oblasti ispoljile su se u nastojanjima da se aneksija Bosne i Hercegovine provede uz pristanak Rusije i uz podršku jedine sile na koju se Austro-Ugarska mogla osloniti – Njemačke. Politička kretanja u Bosni i Hercegovini, u jeku vanjskopoličkih priprema aneksije, ubrzala su akciju austrougarske vlade. Zahtjev srpskih i bošnjačkih političara da se zemlji da ustav, ne mijenjajući njen državni položaj, u krajnjoj liniji dovedio je u pitanje austrougarsku vladavinu. Strah od samovoljnog konstituiranja parlamenta u Bosni i Hercegovini opredijelio je vrhove Monarhije na hitnu akciju. Aehrenthal je pitanje aneksije pokrenuo na sjednici austrougarske zajedničke vlade 11.

⁹⁴ Centralna ličnost među novoimenovanim ljudima Monarhije bio je ministar Aehrenthal. Jedan je savremenik njegov dolazak na čelo Monarhije okarakterizirao kao "nešto više od smjene ličnosti, čak i nešto više od smjene sistema." I, zaista, njegovo imenovanje je označilo početak aktivnije vanjske politike usmjerene prema Balkanu. Ministar Aehrenthal ubrzo je pristupio provođenju svog plana. U jesen 5. oktobra 1907. sklopljena je austrougarska finansijska nagodba, čime je došlo do učvršćenja dualističkog sistema. Odmah su se u štampi javili glasovi koji su nakon unutrašnje konsolidacije tražili aktivniju vanjsku politiku. V. www.britannica.com/biography/Alois-Graf-Lexa-von-Aehrenthal

⁹⁵ Imamović (1976: 183).

decembra 1907. godine, a ohrabren podrškom koju je imao od strane ministara, pitanje aneksije Bosne i Hercegovine za njega je postala primarna zadaća.⁹⁶

U prvoj polovini 1908. godine svoje djelovanje Aehrenthal je usmjerio prema zadobijanju potrebne podrške od Rusije, pa je tako u više navrata s Izvoljevskim pismenim putem razgovarao o ovom pitanju. Nakon nekoliko razmijenjenih prepiski Aleksandar Petrovič Izvoljski primio je delegaciju Ministarstva vanjskih poslova na pregovore o ovom pitanju. Zahtjevi koje je Rusija postavila pred Austro-Ugarsku bili su vezani za pitanje otvaranja moreuza, kako bi imali slobodan prolazak kroz Bosfor i Dardanele za svoju mornaricu.⁹⁷

Osim diplomatskih akcija koje je veoma aktivno vodio Aehrenthal, bilo je važno poduzeti određene akcije i unutar Bosne i Hercegovine prije samog čina aneksije. Tim povodom u Sarajevu je boravio dr. Krass kako bi pregovarao s vođama bošnjačke i srpske opozicije. O njegovoj posjeti Sarajevu nije bila obaviještena Zemaljska vlada, pa je 16. augusta 1908. dr. Krass pismenim putem obavijestio Aehrenthala o svom poduhvatu.⁹⁸ Koliko je bila ozbiljna posjeta dr. Krassa, govori i činjenica da se tokom svog boravka u Bosni i Hercegovini sastao s Ismet-agom Merhemićem, Šerifom Arnautovićem i Ali-begom Firdusom, koji su predstavljali glavnu političku snagu Bošnjaka, kao i s Jeftanovićem, Kujundžićem i Damjanovićem, političarima srpske nacionalnosti.⁹⁹ Ove akcije koje su poduzimane s austrijske strane nisu naišle na odobravanje mađarske strane, zbog stava Mađara da se aneksija treba sprovesti na osnovu prava ugarske krune sv. Stjepana, pošto se Bosna kao zemlja nalazi u tituli ugarskih kraljeva i u njihovom grbu i zastavi.¹⁰⁰

⁹⁶ Juzbašić (1999: 267).

⁹⁷ Šišić (1936: 71).

⁹⁸ Imamović (1976: 186).

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Kapidžić (1964-1965, 158-159).

Austrija je isticala da se može govoriti samo o teorijskom pripadanju Bosne i Hercegovine Ugarskoj, ali u praksi se Bosnom i Hercegovinom moralo upravljati kao posebnom oblašću u sklopu Monarhije (*corpus separatum*). Ministar finansija, također, je isticao hitnost aneksije Bosne i Hercegovine zbog Mladoturske revolucije, pa je smatrao da se aneksija mora sprovesti prije saziva osmanskog parlamenta, jer je postojala realna opasnost da će osmanski parlament tražiti Bosnu i Hercegovinu nazad.¹⁰¹

Aerenthal je odlučio da o aneksiji Bosne i Hercegovine obavijesti ministarstva vanjskih poslova Rusije, Italije i Njemačke. Također, osim velikih sila, obavještenje o budućoj aneksiji Bosne i Hercegovine upućeno je i rumunskom kralju i crnogorskom knezu, kojima se informiranost o budućim promjenama obavezalo članom 29. Berlinskog ugovora.¹⁰² Tekst proglasa o aneksiji pažljivo je spreman od Austro-Ugarske Monarhije, nakon racionalnog shvatanja ovog pitanja, te sagledavanja njegove važnosti po obje strane unutar Monarhije. Nakon što je napisan, tekst je upućen na prijevod i prilagodbu narodima Bosne i Hercegovine, a u prijevodu uz Mađara Thallóczyja u velikoj mjeri pomogao je i dr. Božo Čerović, uz zakletvu da o detaljima teksta neće izlaziti u javnost dok austrougarska vlast ne bude drugačije odlučila. Želeći da ublaži posljedice aneksije Bosne i Hercegovine, Aehrenthal je nastojao nagovoriti Bugarsku da proglasi nezavisnost. U koncepcijama austrougarske balkanske politike Bugarska je imala značajnu ulogu.¹⁰³

Još početkom juna 1908. godine ministar Aehrenthal uputio je instrukcije austrougarskom poslaniku u Sofiji grofu Thurnu, u kojima je isticao da je potrebno "pojačati već dugo prisutna nastojanja Balhausplatza da se spriječi stvaranje jedinstvenog južnoslavenskog fronta" i da se pridobije Bugarska za Monarhiju u slučaju "stvaranja novog poretka na Balkanu". Na poziv cara

¹⁰¹ Kapidžić (1964-1965, 163-165).

¹⁰² Imamović (1976: 187).

¹⁰³ Kapidžić (1968: 53).

Franza Josepha bugarski kneževski par 23. i 24. septembra boravio je u Budimpešti. Tom prilikom postignut je dogovor: Austro-Ugarska će anektirati Bosnu i Hercegovinu, a Bugarska proglasiti svoju nezavisnost.¹⁰⁴ Austrougarski suveren 5. oktobra potpisao je dokumenta o aneksiji Bosne i Hercegovine. U štampi je vijest o njoj bila objavljena 6. oktobra, u službenim novinama *Wiener Zeitung* 7. oktobra, a Proklamacija koja je upućena narodu unutar Bosne i Hercegovine objavljena je u Sarajevu 7. oktobra 1908.¹⁰⁵

Aneksija je opravdavana potrebom uvođenja ustava, koji se predstavljao kao jedno veoma bitno pitanje za opće dobro naroda.¹⁰⁶ Proglašenje aneksije nije izazvalo jači otpor u Bosni i Hercegovini zbog mlakog držanja opozicionih političkih grupa. Međutim, nakon sagledavanja opšte situacije, te procjene da bi pod novim režimom i definitivno došlo do pozitivne ekonomske promjene, stanovništvo je nakon nekog vremena prihvatilo aneksiju, s tendencijom ka integriranju i privikavanju u svakom smislu.¹⁰⁷ Ipak, taj je događaj u stvarnosti izazvao veliko uznemirenje. Predstavnici MNO-a i SNO-a, koji su se tada nalazili zbog zasjedanja delegacija u Budimpešti¹⁰⁸, izdali su 11. oktobra zajedničku poruku narodu Bosne i Hercegovine, u kojoj se konstatalo da se od zahtjeva za autonomijom Bosne i Hercegovine ne odustaje. To je ujedno bio i posljednji zajednički akt Bošnjaka i Srba u aneksionoj krizi.¹⁰⁹

Kad je riječ o Hrvatima, njihove reakcije na čin aneksije bile se dosta različite od srpske i bošnjačke strane. Nikola Mandić, nadbiskup Josip Štadler i Lazar Dimitrijević s oduševljenjem su

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Kapidžić (1959: 126).

¹⁰⁶ Imamović (1976: 188).

¹⁰⁷ Kapidžić (1968: 57).

¹⁰⁸ Peštanskom proklamacijom završeni su zajednički srpsko-bošnjački politički potezi. U oba nacionalna politička tabora vladala je nesigurnost, te zbog toga nije bilo prostora za neke veće i organiziranije istupe protiv donesene odluke. V. Kapidžić (1968: 55)

¹⁰⁹ Imamović (1976: 191)

predvodili delegaciju koja se zaputila prema Beču da bi i zvanično dala svoju podršku na odluke monarhije da anektira Bosnu i Hercegovinu.¹¹⁰ MNO je uputila svog predsjednika Ali-bega Firdusa u Carigrad da dobije upute šta da rade u budućnosti, ostati u domovini, seliti se, ili pristati na aneksiju i ostale vladine zahtjeve i ponude. Ali-beg Firdus je od Mladoturaka dobio savjet da Bošnjaci ostanu mirni i da će se oni svim silama zauzimati za Bosnu i Hercegovinu na budućoj konferenciji.¹¹¹ Krajem decembra 1908. godine prvaci Muslimanske narodne organizacije održali su sastanak u Morića hanu u Sarajevu i zaključili da trebaju ostati mirni i da se više ne ide u zajedničke akcije sa Srbima. Predstavnici ove političke opcije smatrali su da će na proljeće Srbija i Crna Gora zaratiti s Austrijom, što bosanski Srbi neće mirno gledati, a oni ne smiju u tome biti zajedno s njima jer bi naposljetku sve platili svojom glavom. Kako se aneksiona kriza bližila raspletu, vlada je nastojala da posrednim putem dobije priznanje aneksije od političkog vodstva Bošnjaka i Srba. U tu svrhu Zajedničko ministarstvo finansija za početak februara 1909. godine sazvalo je ustavnu anketu. Učešće u njoj trebalo je na izvjestan način značiti prihvatanje novostvorenog stanja. Anketa je trebala raspravljati o budućem bosanskohercegovačkom Ustavu na osnovu nacrtu koji je po uputstvu ministra Buriana izradila Zemaljska vlada u Sarajevu. Vlada je u nju pozvala ugledne pojedince iz svih konfesija, i to: 8 Srba, 10 Bošnjaka, 5 Hrvata i jednog Jevreja. Pet predstavnika Srba koji su bili članovi Srpske narodne stranke i koji su prvog dana učestvovali u anketi 8. februara 1909. godine narednog dana dali su izjavu da neće sudjelovati u njenom radu zato što nisu u nju pozvani kao zastupnici naroda nego kao pojedinci.¹¹² Od pozvanih Bošnjaka, trojica su bili članovi Muslimanske narodne organizacije, dok su ostali bili provladine osobe. Oni su kao izgovor naveli lične razloge i time otklonili poziv da učestvuju u radu ustavne ankete. U iz-

¹¹⁰ Gros (1966/67: 33).

¹¹¹ Gros (1966/67: 33).

¹¹² Imamović (1976: 198).

vještaju koji je podnio Zajedničkom ministarstvu finansija baron Benko konstatovao je da se bošnjačka i srpska opozicija žele za sada držati što dalje od ustavne ankete. Time je propao pokušaj vlade da, koristeći se privlačnošću ideje o budućem ustavu, dobije posredno priznanje aneksije Bosne i Hercegovine od dviju najvećih političkih stranaka u zemlji. Muslimanska narodna organizacija polagala je izvjesne nade u osmanski parlament, koji je tokom januara zasjedao u Carigradu. Stari vođa autonomnog pokreta muftija Džabić, koji je od 1902. godine živio u Carigradu, podnio je krajem januara 1909. godine dopis osmanskome parlamentu u kojem je naglasio da je zaključak osmanske vlade da prizna aneksiju greška, da je to ustvari pomaganje Austrije, što će dovesti do prolijevanja krvi u Evropi.¹¹³

Sporazum između Beča i Carigrada 26. februara 1909. predstavljao je novi veliki udarac za Bošnjake. U Memorandumu Muslimana iz Bosne i Hercegovine koji je predat osmanskome parlamentu opširno se iznosilo šta su sve bosanski muslimani dali osmanskoj državi i njenoj historijskoj ideji. Izražavala se očajnička nevjerica da će osmanska Država za nekoliko miliona funti učiniti bespravnim robljem 1.400.000 svojih najvjernijih podanika. U Memorandumu se isticalo da narod, koji je doveden do prosjačkog štapa, boreći se za svoju nezavisnost i svoju državu, nije zaslužio da ga ona prodaje za 2,5 miliona funti.¹¹⁴

Na sastanku bošnjačkih i srpskih političara na Ilidži opunomoćen je Danilo Dimović da otputuje u Beč i obavijesti se o budućem ustavu. Nakon toga bečka štampa je donijela senzacionalnu vijest da je Dimović ustvari u ime političkog vodstva bosanskohercegovačkih Srba ponudio izjavu o lojalnosti. Već 3. maja 1909. godine Gligorije Jeftanović, Vojislav Šola i Danilo Dimović su u Beču posjetili barona Burijana i izjavili vjernost i odanost dinastiji i spremnost da na novoj zakonitoj osnovi stvorenoj lojalno i u okviru pripremanih zakonskih ustanova s vladarom

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ Imamović (1976: 200).

zajedno djeluju. Muslimanska narodna organizacija je tek pred donošenje ustava i poslije šireg političkog savjetovanja odlučila priznati aneksiju Bosne i Hercegovine, dok su do tada bili žestoki protivnici nametnute aneksije. Delegacija Muslimanske narodne organizacije 8. februara 1910. posjetila je barona Pitnera, a dva dana kasnije civilnog adlatusa Benka i zemaljskog poglavara generala Marjana Varešanina i bezuvjetno priznala aneksiju i izrazila lojalnost dinastiji. Istovremeno su iznijeti zahtjevi o podjeli mandata u budućem saboru i izražena nada da će Zemaljska uprava naći razumijevanja i potpore za specijalne bošnjačke interese. Bio je to logičan korak, budući da je Muslimanska narodna organizacija željela u novim okolnostima legalno djelovati, a za šta je prvi uvjet bilo priznavanje habsburškog suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom.¹¹⁵

Aneksijom Bosne i Hercegovine možemo zaključiti da je tadašnja bošnjačka politika doživjela poraz jer je tim činom došlo do prekida u odnosima s Osmanskim Carstvom nakon višestoljetne vjerske i političke povezanosti. Cjelokupna borba i političko usmjerenje Bošnjaka razlikovali su se od konačnog rješenja dugogodišnjeg pitanja statusa Bosne i Hercegovine. Time su u konačnici prekinute sve pravne veze s Osmanskim Carstvom. Bošnjaci su imali veoma negativan stav prema aneksiji Bosne i Hercegovine, pa se prema tom stavu oblikovala njihova. Svoje nezadovoljstvo ovakvim raspletom događaja iskazali su kroz iseljavanja,¹¹⁶ što se može okarakterizirati kao posljednji znak otpora nezadovoljnog stanovništva.

¹¹⁵ Imamović (2011: 24).

¹¹⁶ O iseljavanju Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine u pomenutom periodu svoj osvrt ponudio je značajan broj autora, među kojima se ističe Safet Bandžović.

5. SABOR, POLITIČKA POZORNICA

5. 1. Dominantna saborska pitanja bošnjačke politike

Car Franz Joseph proglasio je Ustav 17. februara 1910. godine. Sabor je predstavljao političku pozornicu koja se našla u centru političkih dešavanja pa je stoga u znatnoj mjeri sve ono što se dešavalo u Saboru imalo veliki odjek na cjelokupnu političku situaciju u zemlji.¹¹⁷ Novi ustavni poredak u Bosni i Hercegovini reguliran je sa šest zakona, a to su: Zemaljski ustav, Izborni red, Saborski poslovni red, Zakon o društvima za Bosnu i Hercegovinu, Zakon o skupljanju za Bosnu i Hercegovinu i Zakon o kotarskim vijećima. Ustav i zakoni koji su ga pratili donio je promjene u političkoj organizaciji Bosne i Hercegovine s tri nove institucije: Sabor, Zemaljski savjet i Kotarsko vijeće. Među ove tri nove institucije svakako glavnu ulogu imao je Sabor, iako s vrlo ograničenim ovlastima. Specifično za Bosanski sabor bilo je i to da on po Ustavu nije imao zakonodavnu vlast, koja je i dalje bila u nadležnosti cara, odnosno vlasti u Beču i Budimpešti, te Zajedničkog ministarstva finansija.¹¹⁸

Članom 42 striktno je bilo određeno da Sabor u ograničenoj mjeri ima nadležnost nad budžetom. Svi poslovi koji su spadali u nadležnost Sabora bili su veoma odgovorni, te su zahtijevali maksimalnu posvećenost, pa stoga možemo reći da je Sabor, iako u nekim slučajevima dosta ograničen, ipak imao veoma važnu ulogu u svakodnevnicu Bosne i Hercegovine. Sabor broji 92 poslanika, od kojih se 72 bira, a 20 je virilista koji su ulazili u Sabor na osnovu položaja. Virilisti su se dijelili na 16 konfesionalnih predstavnika (5 katoličkih, 5 pravoslavnih, 5 muslimana i 1 Jevrej) i 4 svjetovna (predsjednik Vrhovnog suda, predsjednik Advokatske komore, predsjednik Trgovačke i obrtničke komore i gradonačelnik Sarajeva).¹¹⁹

¹¹⁷ Juzubašić (1999: 54).

¹¹⁸ Imamović (1991, 40-42).

¹¹⁹ Malbaša (1933: 51).

Ovlasti Sabora odnosile su se i na pitanje biračkog prava, pa je stoga, prema članu 1. Saborskog reda, određeno da pravo glasa imaju svi bosanskohercegovački pripadnici muškog spola, koji su do dana ili na dan izbora navršili 24. godine. Također, glasačko pravo bilo je garantirano državljanima Austrije i Ugarske ukoliko su bili pripadnici upravne, prosvjetne ili željezničke službe u Bosni i Hercegovini. Kada je riječ o glasačkom pravu žena, ono je bilo definirano tako da je glasanje omogućeno jedino ženama veleposjednicama koje redovno plaćaju porez u iznosu od 140 kruna zemljarine.¹²⁰ Sabor je predstavljao političku pozornicu koja se našla u centru pažnje, pa je bilo i razumljivo da su se odnosi u Saboru reflektirali na cjelokupnu političku situaciju unutar Bosne i Hercegovine.¹²¹

Sve političke opcije unutar Bosne i Hercegovine prihvatile su donošenje Ustava i formiranje Sabora. U političkim krugovima smatrano je da za zemlju dolaze bolji dani, a da je korak ka pozitivnoj promjeni učinjen donošenjem Ustava i formiranjem Sabora. Ovakav odnos prema formiranju novih institucija zauzele su i bošnjačke političke stranke. Posebno je zanimljivo to da je Muslimanska narodna organizacija podržala donošenje Ustava i formiranje Sabora, stranka koja se od svog osnivanja namećala kao opoziciona opcija okupacionom režimu. Muslimanska narodna organizacija bila je protiv vlasti u velikoj mjeri, čemu svjedoči činjenica da su desetak dana prije donošenja Ustava bili opoziciono opredijeljeni.¹²²

Bošnjački političari bili su opozicija austrougarskoj vlasti, pa se njihov odnos prema njima može tako i posmatrati. Ipak, vodstvo stranke shvatilo je da je proglašenje Ustava gotova stvar, pa su se stoga odlučili sastati u Sarajevu kako bi polemisali o novonastaloj situaciji, a naravno, postojala je doza straha da će kao narod i stranka biti nedovoljno pripremljeni uslijed nove poli-

¹²⁰ Juzubašić (1999: 40).

¹²¹ Juzubašić (1999: 54).

¹²² Imamović (1976: 221).

tičke situacije. Početak rada unutar Sabora odvijao se u jednoj boljoj političkoj i međunacionalnoj klimi, što je dovelo do boljih međusobnih odnosa između triju različitih političkih koncepcija unutar Bosne i Hercegovine.¹²³

Međutim, takav odnos na političkoj pozornici nije se dugo održao, a različiti ciljevi i stavovi političkih opcija i njihovi istupi prema vladi bili su prisutni i unutar nacionalnih stranaka. Primjer tome jesu svakako odnosi između dviju najaktivnijih suprotstavljenih političkih opcija kod Bošnjaka. Egzekutivni odbor naglasio je da primarni cilj treba biti zaštita bošnjačkih interesa, a da Sabor treba shvatiti kao instituciju u kojoj će biti izabrani najbolji kadrovi koje stranka ima, oni koji će se boriti za zaštitu nacionalnog interesa.¹²⁴ Sabor, ipak, nije donio jačanje Bošnjaka i njihove politike, već je za Bošnjake ova institucija donijela nove podjele, te različita mišljenja i koncepcije. Muslimanska napredna stranka smatrala je da je u periodu nakon aneksije potpuno pretekla u političkom djelovanju Muslimansku narodnu organizaciju, pa su zbog toga kategorično odbili njen prijedlog za zajednički protest protiv vlasti zbog nepravedno podijeljenih saborskih mandata.¹²⁵ Ipak, nešto što je povezivalo navedene političke opcije jeste svakako pitanje bosanskohercegovačkog Zemaljskog pripadništva. Poznato je bilo da bosanskohercegovačko Zemaljsko pripadništvo nije bilo u rangu austrijskog i ugarskog državljanstva, što je bio povod velikog nezadovoljstva unutar Bosne i Hercegovine. Bošnjaci su širili svoje nezadovoljstvo zbog ovakvog tretiranja domaćeg stanovništva, a stav Vlade prema ovom pitanju bio je žestoko kritikovan. Upravo ovakav stav Vlade doveo je do toga da su bosanski saborski političari u prvi plan stavili rješavanje ovog pitanja. Zahtjevi koji su stavljani pred Vladu bili su potpuno jasni, a to je izjednačavanje zemaljskog pripadništva s austrijskim i ugarskim državljanstvom.¹²⁶

¹²³ Juzubašić, Nacionalno-politički odnosi, str. 55.

¹²⁴ Imamović (1976: 222).

¹²⁵ Isto.

¹²⁶ Juzubašić (1999: 63).

Svakako je činjenica bila ta da, prema ocjeni najviših predstavnika austrougarske uprave, bosanskohercegovački pripadnici su smatrani građanima druge kategorije, što je bio dovoljan razlog za ispoljavanje nezadovoljstva od Sabora prema Vladi. Stanovnici Bosne i Hercegovine, prije svega, nisu mogli utjecati na politički život u Austriji i Ugarskoj, dok su građani ovih zemalja, preko svojih parlamenata, direktno djelovali na poslove BiH. Sa stanovišta državljanstva, bosanskohercegovačko stanovništvo, kako za Austriju, tako i za Ugarsku, smatrano je strancima, što je za Bošnjake bilo neprihvatljivo. Nezadovoljstvo Sabora, posebno Bošnjaka koji su bili dio njega, išlo je do te mjere da su njegovi pripadnici tražili da se pripadnici Monarhije isključe iz zemaljske službe. Ovakvi zahtjevi ozbiljno su shvaćeni, pa stoga imamo mišljenje ministra rata Schoenaicha, koji je ovakve zahtjeve člana Sabora okarakterizirao kao buduću tendenciju da se Bosna i Hercegovina odvoji od ovisnosti i pripadnosti Monarhiji.¹²⁷

Vlasti su definitivno veoma oprezno djelovale prema Saboru, pa tako sva ograničenja koja su mu bila nametnuta imala su svoj jasan cilj, a to je svakako stvaranje jednog konzervativnog sabora. Monarhija je veoma pažljivo pratila saborski rad, a svakako je bilo vidljivo to da nisu imali puno povjerenja u ovo predstavničko tijelo, zbog čega su nesuglasice na relaciji Sabor – Vlada bile razumljive.¹²⁸ I pored mnogih unutrašnjih i spoljnih kriza koje su potresale bosansku politiku, posebno unutar bošnjačkih političkih opcija, Sabor je u mnogim situacijama istupao zajednički u borbi za svoja prava, a njegove prve četiri godine postojanja svakako karakterizira niz otvorenih pitanja na navedenoj relaciji između Sabora i Vlade.¹²⁹

Politički predstavnici Bošnjaci konkretno su pokušali staviti pred Vladu zahtjev o ravnopravnoj upotrebi arapskog pisma, međutim, taj njihov zahtjev nije imao veliki odjek u cjelok-

¹²⁷ Isto, str. 64.

¹²⁸ Imamović Mustafa (1975: 41).

¹²⁹ Isto, str. 42.

pnom javnom životu. Bošnjaci su što se tiče tog jezičkog pitanja bili uspješni u nekim lokalnim okvirima, kao npr. natpisi na cestama sadržavali su u sredini arapsko pismo, međutim, slabost bošnjačke političke borbe bila je, svakako primjetna, jer u tom periodu nije bilo otvorenog zagovaranja o posebnosti bosanskog jezika.¹³⁰ Razlog tome bila je popustljivost pred trenutnim političkim saveznicima.¹³¹ Borba Bošnjaka za svoju posebnost koja je započela još u periodu nakon okupacije Bosne i Hercegovine manifestirala se kroz razne aktivnosti, međutim, u određenim situacijama izostajao je oštiji istup bošnjačkih političara i jedinstveniji stav prema Vladi, što je bio dokaz slabosti bošnjačke politike u bitnim momentima.

¹³⁰ O počecima službene upotrebe bosanskog jezika detaljno je istraživao Alen Kalajdzija u svom radu *Počeci službene upotrebe bosanskog jezika*. V. http://izj.unsa.ba/files/26-1-2/2__Alen_Kalajdzija_Poceci_sluzbene_upotrebe_bosanskog_jezika.pdf

¹³¹ Juzbašić (1999: 106).

5. 2. Odnosi Bošnjaka s drugim nacionalnim politikama – savezništvo i suparništvo

Koncepcije i ideje rješenja unutar bošnjačke politike od samog početka nisu bile usaglašene. Dosta različitih ličnosti zastupalo je neusaglašene stavove u pogledu položaja Bosne i Hercegovine, što je bilo vidljivo u velikoj mjeri, a takva politika međusobnog neslaganja i suparništva odražavala se na cjelokupan život Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Dakle, Bošnjaci su imali različite poglede povodom velikog broja svakodnevnih pitanja koja su se nalazila pred njima, pa je potpuno razumljivo to što su i prema drugim nacionalnim politikama imali dosta neujednačenih stavova. Bilo je dosta onih političara koji su se zalagali za saradnju sa Srbima, kao i onih koji su zastupali tezu da Bošnjaci trebaju krenuti putem zajedništva s Hrvatima. Podsjećanja radi, Bošnjaci su u svojoj početnoj borbi za autonomiju sarađivali sa srpskim političarima, međutim, uslijed različitih političkih ciljeva, do trajne i ozbiljnije saradnje nije došlo. Kada je riječ o saradnji s Hrvatima, razne izjave od katoličkih vjerskih poglavara udaljavale su Bošnjake od opredjeljenja za čvršću i trajniju saradnju s Hrvatima, iako su sasvim sigurno odnosi s hrvatskim političarima općenito bili dosta bolji.

Što se tiče međusobne saradnje između srpskog i hrvatskog bloka, bilo je primjetno da imaju slične ciljeve, posebno kada se raspravljalo o očuvanju jezika, tako da su jedni jezik nazivali srpskim, a drugi hrvatskim. Oni su na sve načine željeli odstraniti utjecaj njemačkog jezika, koji je nakon aneksije bio još više primjetan, pa su srpske i hrvatske političke opcije tada sarađivale u velikoj mjeri. Ipak, obje strane su se na sve načine trudile, kao i ranije, da dokažu svoje pravo na posjedovanje Bosne i Hercegovine. Posebno su se po ovom pitanju isticali hrvatski političari, koji su se pozivali na program iz 1894. godine, u kojem se tražilo ujedinjenje hrvatskih zemalja, misleći se i na Bosnu i

Hercegovinu.¹³² Posebnu težinu kod bošnjačkih političara imala je izjava biskupa Ivana Šarića, koji je u ime Hrvatske katoličke udruge izjavio da je on za autonomiju Bosne i Hercegovine, ali u hrvatskoj državi u okviru Habsburške Monarhije.¹³³ Odgovor na hrvatske ciljeve, kao i jasno stajalište da Bošnjaci neće skrštenih ruku podnositi ovakve napade, kojih je i u prošlosti bilo u velikoj mjeri, dao je u ime Kluba muslimanskih poslanika Dervišbeg Miralem. On je u svom istupu bio kategoričan o ovim idejama Šarića, rekavši da pripadnicima njegovog naroda niko ne treba držati lekcije ko su, šta su i kojoj narodnosti pripadaju. Također, Dervišbeg Miralem objavio je i poruku Muslimanskog kluba, koja je glasila "Bosna Bosancima". Srpski klub je, također, na ove istupe Šarića bio razočaran, a njihov predstavnik Pero Stokanović iznio je oštre proteste protiv ovakve hrvatske politike. Ipak, nakon neuspjelih pregovora da Srpski i Muslimanski klub potraže kompromis oko agrarnih pitanja, Srbi su razmatrali mogućnost približavanja hrvatskoj politici, naravno, na štetu Bošnjaka.¹³⁴

Na približavanje hrvatskih i srpskih političara u Saboru, a zaostřavanje odnosa bošnjačkih i srpskih poslanika utjecao je i pokret pod imenom "Štrajk" u Bosanskoj krajini i Posavini tokom ljeta 1910. godine. Ovaj štrajk nije bio pozitivan za one srpske i hrvatske političare koji su željeli izbjeći konflikt s Bošnjacima, ali i s Vladom.¹³⁵ Opcija hrvatskih i srpskih političara koji nisu željeli dalje produbljivanje konflikta u Saboru imali su više uspjeha, ali, kada je riječ o sklapanju međusobne saradnje, doživjeli su poraz, jer se nisu mogli usaglasiti oko neriješenog državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine. Nakon što su propali pregovori između hrvatske i srpske strane, Srpski klub ponovo se okrenuo pokušaju ostvarivanja saradnje s muslimanskim klubom u pogledu rješenja agrarnog pitanja. Cilj Srpskog kluba bio je, svakako, da se osujeti svako stvaranje bošnjačko-hrvatske koalicije, što bi, po njihovom

¹³² Juzbašić (1999: 64).

¹³³ Isto, 65.

¹³⁴ Isto, 67.

¹³⁵ Imamović (1976: 242).

mišljenju, za Srbe značilo da će biti opozicija i manjina unutar Sabora.¹³⁶ Osnivanje pomenute koalicije¹³⁷ dovelo je do novih političkih podjela među Bošnjacima. Posljedica stvaranja ove koalicije dovela je do toga da Dervišbeg Miralem¹³⁸ podnese ostavku na mjesto predsjednika Kluba muslimanskih poslanika, kao i istup Murata Sarića koji se izjašnjavao kao Srbin, pa je ovakav slijed okolnosti bio očekivan. Iz Muslimanske narodne organizacije poslije potpisivanja paktova s Hrvatima istupili su još i Vasvibeg Bišćević i Salih-aga Kućukalić.¹³⁹

Miralem dalje navodi da su Mađari u velikoj mjeri pomagali Muslimanski autonomni pokret tokom njegovog cjelokupnog toka, te to navodi kao glavni razlog za svoj istup iz stranke, a ovakvo stanovište izašlo je i u prvom broju *Novog Musavata*.¹⁴⁰ Bošnjaci su tokom svoje borbe u prvi plan stavljali autonomiju Bosne i Hercegovine, a potpisivanje pakta značilo je odstupanje od te ideje i priklanjanje ideji pripajanja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, protiv čega su protestovali članovi Muslimanske narodne organizacije koji su bili protiv sklapanja ovakvog pakta.¹⁴¹

Hrvati su pridobijanje Bošnjaka u blok okarakterizirali kao sredstvo koje će im donijeti dominantnu ulogu u Saboru, a koliko je to bilo značajno za Hrvate da u Saboru imaju za saveznike bošnjačku političku opciju, govori i izjava predsjednika Hrvatske narodne zajednice dr. Joze Sunarića: "Skršili smo Srbe." Sma-

¹³⁶ Juzbašić (1999: 71).

¹³⁷ Poslije izglasavanja zakona o poštanskoj štedionici pojavio se prvi put hrvatsko-bošnjački blok unutar Sabora. Koliki je odjek ovaj blok imao na Srbe, govori i činjenica da nakon ovog događaja Srbi nisu govorili o postojanju Hrvata u Bosni i Hercegovini, već su u javnim istupima o njima govorili kao o katolicima. V. Juzbašić (1999: 81)

¹³⁸ Miralem tvrdi da su "paktaši", kako je nazivao one koji su potpisali pakt s Hrvatima, doveli do toga da mađarsko javno mnijenje zauzme negativan stav prema Muslimanima. Dokaz tome bio je i stav Mađara, koji su potpisivanje ovog okarakterizirali kao velikohrvatski akt. V. Imamović (1976: 246)

¹³⁹ Juzbašić (1999: 75).

¹⁴⁰ *Novi Musavat*, broj 5 (1912: 1).

¹⁴¹ Imamović (1976: 247).

trajući Bošnjake ključnim faktorom u svom političkom uspjehu, Hrvati su se zalagali za pripajanje dviju najjačih bošnjačkih političkih opcija: Muslimanske narodne organizacije i Muslimanske samostalne stranke, a iza ovoga se krila pretpostavka hrvatskih političara da će se ujedinjenjem ovih dviju opcija smanjiti utjecaj onih Bošnjaka koji su bili protiv ovog pakta, kao i da će unutar jedinstvene političke opcije ovog naroda zavladati prohrvatska većina. Hrvati su se zalagali za ovakvo rješenje unutar bošnjačke politike jer su bili svjesni da unutar bošnjačkih stranaka ima veliki broj hrvatofila, što im je davalo dodatni poticaj povodom zalaganja za ovo pitanje.¹⁴²

Zvanični pregovori o ujedinjenju Muslimanske narodne organizacije i Muslimanske samostalne stranke, vođeni su od marta 1911. godine, a osnivanjem Ujedinjene muslimanske organizacije 14. augusta iste godine privedeni su kraju. Ovo ujedinjenje nije bilo općeprihvaćeno, tako je dr. Halid Hrasnica, kao predsjednik Muslimanske samostalne stranke, bio protiv ujedinjenja ovih dviju političkih opcija.¹⁴³ On je bio čvrst u svom stavu da nikome ne treba nametati ime Srbin ili Hrvat, a bio je i zagovornik da stranka iz svog programa treba eliminirati nacionalne ideje. Prema njegovom mišljenju, Bošnjaci trebaju biti zaseban faktor, te da glavni naponi trebaju biti usmjereni ka održavanju ovakvih stajališta.¹⁴⁴

U jednoj od tačaka svog programa Ujedinjena muslimanska organizacija ističe da ova organizacija čvrsto svoji iza svoje autonomne ideje, te da je za njih autonomija Bosne i Hercegovine jedino prihvatljiva, bez obzira na to u kakvom se sklopu trenutno nalazila unutar Habsburške Monarhije. Hrvati koji su se zalagali za ujedinjenje dviju najvećih političkih opcija unutar bošnjačkog bloka bili su razočarani konačnim ishodom stvaranja nove jedinstvene političke opcije jer program o autonomiji

¹⁴² Juzbašić (1999: 79).

¹⁴³ Hadžijahić (1990: 151).

¹⁴⁴ Imamović (1976: 247).

Bosne i Hercegovine, koji je i ranije bio predmet rasprava, nije prevaziđen. Da stvar bude još gora po hrvatsku politiku, ovaj program Ujedinjene muslimanske organizacije potpisali su i prohrvatski orijentirani političari Bašagić i Mešić, čemu se hrvatski političari nisu nadali. U novopokrenutom stranačkom listu *Zeman*¹⁴⁵ dosta je jasnije objavljeno stajalište ujedinjenje političke stranke u kojem se navodi: "Naš politički program isključuje i dualizam i trijalizam, mi smo potpuno svjesni da Muslimani mogu zauzimati svoj današnji položaj samo u autonomnoj Bosni."¹⁴⁶

Ovim proglasom u stranačkom listu *Zeman* stavljena je tačka na složenu političku borbu, kao i nacionalno-stranačko grupisanje koje se odvijalo zbog problema izazvanih diskusijom o agrarnom zakonu. Svim ovim dešavanjima, suparništviima i savezništvima Bošnjaci su pokazali da su jedan neizostavan element u političkom funkcioniranju unutar bosanskohercegovačkog Sabora.¹⁴⁷ Srbi i Hrvati su značaj Bošnjaka shvatili veoma rano, pa je borba za njihovu naklonost bila veoma važna i za jedne i za druge. Bitno je istaći i to da u ovom periodu politički predstavnici Bošnjaka nisu imali jedinstveni stav prema Hrvatima, odnosno Srbima, te su i jedna i druga strana imale šansu za djelovanje, što im je u konačnici dalo djelomičan uspjeh. Međutim, uprkos svim dešavanjima i političkim previranjima, uspjeli su da ostanu samostalni, te s druge strane otvoreni prema Srbima i Hrvatima bez ozbiljnijih posljedica koje bi mogle naštetiti odnos s jednim, odnosno drugim političkim blokom.

¹⁴⁵ Štampa ima dvije zadaće, prva je da se javnost informira o događajima u svijetu, kao i za one događaje koji se smatraju važnim. Druga zadaća *Zemana* jeste da piše o pravcu i djelovanju Ujedinjene muslimanske organizacije. Stanoviše stranke jeste autonomija Bosne i Hercegovine, od čega se neće odustati. (*Zeman*, br. 1, god. 1911, 1).

¹⁴⁶ *Zeman*, br. 2 (1911: 1).

¹⁴⁷ Imamović (1976: 248).

6. BALKANSKI RATOVI, UČVRŠĆIVANJE NOVOG KURSA U BOŠNJAČKOJ POLITICI PREMA AUSTRO-UGARSKOJ

Period neposredno pred početak balkanskih ratova karakterizira nagli porast nacionalizma kod pravoslavnog stanovništva na teritoriji Bosne i Hercegovine.¹⁴⁸ Stanje u Bosni i Hercegovini bilo je veoma nestabilno, dok s druge strane na teritoriji Srbije imamo značajan broj osoba koje su stimulirale naoružavanje pravoslavnog stanovništva u Bosni. Austro-Ugarsku je nestabilna situacija u Bosni i Hercegovini, kao i naglo naoružavanje Srba s područja Srbije u velikoj mjeri brinulo. Naravno, Austro-Ugarska je bila svjesna činjenice da, ukoliko dođe do otvorenih sukoba između Osmanskog Carstva i Srbije, doći će i do ugrožavanja njenog interesa u Bosni i Hercegovini.

Ovakvo stanje dovelo je i do zaoštavanja politike od Monarhije prema Srbiji.¹⁴⁹ Sami uzroci rata korijene vuku još od Rusko-osmanskog rata iz 1877/1878. i dva mira koja su postignuta nakon tog rata. Naravno, riječ je o miru u San Stefanu te kongresu u Berlinu. Mirom u San Stefanu potpisanim 3. marta 1878. godine Srbija, Rumunija i Crna Gora trebale su dobiti nezavisnost, dok su Rusija i Rumunija trebale dobiti određene teritorije koje su se do tada nalazile u rukama Osmanlija. Ipak, najvažnija tačka mira u San Stefanu vezana je za formiranje Velike Bugarske. Naime, mirom u San Stefanu stvorena je Velika Bugarska, u čiji je sastav ušla Tesalija, Dobrudža i skoro cijela Makedonija.¹⁵⁰ Tokom ovog perioda bilo je vidljivo da se Osmansko Carstvo više nije moglo u velikoj mjeri suprotstaviti raznim utjecajima, pa su ostale države željele svoju teritoriju proširiti, te učvrstiti položaj na račun Osmanskog Carstva. Također, jedan od razloga ovih ratova bio je i postepeni pokušaj osnivanja turske nacije.¹⁵¹

Kod Bošnjaka u Bosni i Hercegovini neposredno pred balkanske ratove vladao je strah da Bosna i Hercegovina neće trajno ostati

¹⁴⁸ Agresivni srpski nacionalizam nije se zadovoljavao samo stvaranjem Velike Srbije već je i sebi davao ulogu nosioca i glavnog faktora za stvaranje jedne velike države Južnih Slavena. V. Bandžović (2014: 103)

¹⁴⁹ Kapidžić (1961: 223)

¹⁵⁰ Hall (2013: 85)

¹⁵¹ Bandžović (2014: 61)

u okviru Austro-Ugarske u slučaju ako Osmansko Carstvo doživi neke drastične gubitke. Ovakav ishod ka konačnom rješenju državnopravnog statusa za bošnjačku politiku nije bio prihvatljiv, pa je doza straha među njima bila razumljiva.¹⁵²

Važno je istaknuti da je Balkanskom ratu prethodila i italijanska objava rata Osmanskoj Carevini 1911. godine. Italija je svoju kolonijalnu ekspanziju usmjerila uglavnom prema Sredozemnom moru, s ciljem osvajanja osmanske provincije Tripolitnije, tj. Libije.¹⁵³ U ovom je ratu Italija osvojila važne primorske gradove, Tripoli, Bengazi i Misartah. Poslije ovakvog razvoja događaja sultan je bio prisiljen da se mirovnim ugovorom odrekne ovog područja, koje od 1912. godine postaje italijanska kolonija.¹⁵⁴ Iako je Libija bila veoma daleko od Bosne i Hercegovine, događaji koji su se odvijali na Sredozemnom moru u velikoj su mjeri zanimali javnost unutar Bosne i Hercegovine. U prilog ovoj konstataciji ide i činjenica da je javnost bila obaviještena o toku ratnih dejstava putem *Zemana*, zvaničnog glasila Ujedinjene muslimanske organizacije.¹⁵⁵

Porazom Osmanskog Carstva u velikoj mjeri se osjetilo razočarenje kod Bošnjaka, a ovaj poraz bio je samo uvertira pred sukobe koji su tek uslijedili, a to su svakako balkanski ratovi u kojima je Osmansko Carstvo doživjelo velike poraze od članica Balkanskog saveza, kojeg su činile Srbija, Bugarska i Crna Gora.¹⁵⁶ Sporazum je predviđao da se prema jugu vodi ofanzivni rat, a da prema Austro-Ugarskoj na sjeverozapadu zauzmu defanzivan stav.¹⁵⁷

Radi lakšeg ostvarivanja svojih nacionalnih ciljeva, Srbija, Crna Gora, Bugarska i Grčka napravile su dobar politički potez stva-

¹⁵² Isto, str. 70.

¹⁵³ Ovaj rat bio je specifičan po tome što je Italija u ovom sukobu upotrijebila avijaciju, te izvela prvo bombardiranje u dotadašnjoj historiji ratovanja. V. Imašević (1998: 456)

¹⁵⁴ Isto.

¹⁵⁵ *Zeman*, br. 2 (1911: 1)

¹⁵⁶ Grupa autora (1970: 324)

¹⁵⁷ Šehić (2007: 68)

ranjem međusobnog vojnog saveza za borbu protiv Osmanskog Carstva. Zasigurno nijedna od gore navedenih država sama se ne bi mogla suprotstaviti Osmanskom Carstvu, ma u kakvoj se krizi ono nalazilo. Srbi su ovakav razvoj događaja kroz svoje listove propratili veoma ushićeno, za razliku od Bošnjaka koji su bili svjesni da će poraz Osmanskog Carstva za njih značiti i okretanje političkog kursa prema austrougarskoj vlasti. Pisanje tadašnjih bošnjačkih listova bilo je potpuno suprotno pisanju srpskih, kako u informativnom smislu, tako i u smislu pružanja podrške, pa tako u nekoliko brojeva *Zemana* i *Novog Musavata* koji su izlazili s početka rata može se uočiti da su Bošnjaci mogli samo prihvatiti pobjedu osmanske vojske. Stoga se u pisanju ovih listova vidi suprotno stajalište Bošnjaka od Srba u velikoj mjeri.¹⁵⁸

Balkanski ratovi pokazali su da je situacija u Bosni i Hercegovini veoma kritična. Imajući to u vidu, Potiorek je svoje djelovanje usmjerio na suzbijanje aktivnosti srpske opozicije unutar Bosne i Hercegovine, a pogotovo je pridavao značaj tome da se srpska opozicija udalji od bliske veze sa Srbijom.¹⁵⁹ Potiorek se zalagao i za proglašenje ratnog stanja u Bosni i Hercegovini podsjećajući da se u susjednim državama nalazi 200.000 naoružanih vojnika. Izbijanjem balkanskih ratova mogla se primijetiti i promjena raspoloženja među Bošnjacima i njihovoj politici prema Austro-Ugarskoj Monarhiji. U ovom periodu zabilježen je određen broj ratnih dobrovoljaca među Bošnjacima, pa tako imamo podatak o 135 dobrovoljaca koji su pod zastavom Monarhije krenuli u rat, dok se do kraja maja 1913. godine ovaj broj popeo na 376 bošnjačkih dobrovoljaca.¹⁶⁰ Priključenje austrougarskoj vojsci bio je još jedan dokaz postepene promjene u politici Bošnjaka prema Austro-Ugarskoj Monarhiji.

Nakon proglašenja vojnog zakona za Bosnu i Hercegovinu 11. augusta 1912. godine, vojni krugovi Monarhije trudili su se da bosansko-

¹⁵⁸ *Zeman*, br. 88 (1912: 1)

¹⁵⁹ Kapidžić (1968: 138)

¹⁶⁰ Šehić, U smrt za cara, str. 70.

hercegovačke jedinice što prije integriraju u zajedničku vojsku. Ove mjere poglavara Potioreka imale su i jedan drugi cilj, a to je jačanje pripadnosti Bosne i Hercegovine Monarhiji. Nove zakone s ciljem približavanja Bošnjaka Monarhiji podržao je i prestolonasljednik Franz Ferdinand.¹⁶¹ Potiorek je isticao da je veoma bitno u što većoj mjeri pridobiti domaće stanovništvo za saradnju s Vladom, te da svaki korak prema naprijed koji se ostvari prema tom cilju veoma brižno treba čuvati.¹⁶² Da je vlast imala uspjeha u pridobijanju Bošnjaka i njihovih vodećih političara, dokaz je i njihova reakcija na antiaustrijske proteste koje su u Sarajevu organizirali Srbi. Naime, vodeći bošnjački političari davali su podršku bošnjačkom stanovništvu da izađe na kontraproteste, koji su bili podrška Vladi. Na ovom skupu Bošnjaka čuli su se antisrpski povici, a skupu je prisustvovalo preko 3.000 građana.¹⁶³

Ovaj skup dokaz je da plan Vlade da preko utjecajnih bošnjačkih političara pridobije šire muslimansko stanovništvo ima uspjeha.¹⁶⁴ Bošnjaci su svakako bili svjesni neposredne opasnosti od imperijalističke srpske politike, koja je pobjedama Srbije tokom balkanskih ratova još više bila primjetna, pa je razumljivo to što se u bošnjačkoj politici osjećala promjena prema Vladi. Veća saradnja s Vladom za Bošnjake u periodu balkanskih ratova svakako je bila razumljiva opcija, a uzmu li se u obzir ogromni gubici koje je pretrpjelo Osmanско Carstvo, dolazimo do zaključka kako su se bošnjački političari opredijelili za politiku "dogovora i saradnje" s austrougarskom vladom isključivo radi sopstvenih interesa, jer su pritisci od srpske i hrvatske politike bili ogromni. Međutim, bilo je dosta onih koji su željeli izbjeći vojnu obavezu, što nam govori o tome da je i dalje vladala opreznost i nedovoljno povjerenje kod bošnjačkog stanovništva na teritoriji Bosne i Hercegovine. Bošnjaci su i u ovom periodu bili podložni jednoj vrsti propagande, pa tako *Hrvatski dnevnik* u

¹⁶¹ Isto, str. 73.

¹⁶² Kapidžić, *BiH u vrijeme Austrougarske*, str. 105.

¹⁶³ Kruševac Todor, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1914*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1960, str. 373.

¹⁶⁴ Kapidžić, *BiH u vrijeme Austrougarske*, str. 123.

prvi plan svog djelovanja stavio je pisanje o zločinima koji su Srbi činili nad Bošnjacima u novoosvojenim predjelima. Po mišljenju Mirjane Gros, ovaj je časopis planski pisao o tim događajima jer je uvidio priliku da još više udalji Srbe od Bošnjaka, a približi ih hrvatskoj ideji.¹⁶⁵

Bošnjački političari nakon balkanskih ratova našli su se u sličnoj situaciji kao i poslije okupacije Bosne i Hercegovine, međutim, ovoga puta desilo se to da je Osmansko Carstvo doživjelo najteži poraz do sada, što je kod Bošnjaka, kao što smo već naveli, izazvalo dozu straha, čak i veću nego tokom prvih dana okupacije Bosne i Hercegovine. Unutar bošnjačke politike javljaju se razne koncepcije o tome kojim će putem krenuti Bošnjaci u političkom smislu nakon balkanskih ratova.¹⁶⁶ Pitanje koje se nametalo bilo je da li treba da Bošnjaci svoj put nastave kao posebna grupa ili da se nacionaliziraju. *Novi Vakati*, list koji je uređivao Šerif Arnautović, isticao je da muslimane poraz Osmanskog Carstva treba "opametiti". U listu se navodilo da se muslimani u političkom smislu trebaju okrenuti ka jedinstvu s narodima koji žive u Bosni i Hercegovini. Ipak, ovaj je list podržavao hrvatsko-muslimanski blok, stoga je bio više otvoreniji za saradnju s Hrvatima, a Arnautović, koji je nekada bio istaknuti srbofil, neposredno nakon završetka balkanskih ratova izjavio je da je njegovo mišljenje to da muslimani trebaju prihvatiti ideju hrvatske nacionalizacije. Svakako, ovakva izjava Arnautovića dokaz je promjene u njegovom pogledu na muslimansko pitanje. Bošnjaci su također naglašavali da u njihovoj politici treba doći do korjenite promjene, ali ipak u konačnici ništa se radikalno nije desilo, osim toga da se više nije mogao tražiti oslonac u Osmanskom Carstvu, pa su tako Bošnjaci bili primorani da se još više približe Vladi.¹⁶⁷

Period neposredno prije izbijanja Prvog svjetskog rata Bošnjaci su dočekali u prijateljskoj atmosferi prema Vladi, pa možemo s pravom zaključiti da su balkanski ratovi imali ogroman utjecaj na Bošnjake u

¹⁶⁵ Gross, Hrvatska politika, str. 60.

¹⁶⁶ Isto, str. 64.

¹⁶⁷ Gross, Hrvatska politika, str. 64.

Bosni i Hercegovini, koji su, vidjevši zločine počinjene nad Bošnjacima u Sandžaku, bili svjesni opasnosti.¹⁶⁸ Balkanski ratovi se mogu uzeti sasvim sigurno za prekretnicu u bošnjačkoj politici, jer nakon njihovog završetka dolazi do novog poglavlja u odnosima između Bošnjaka i austrougarske vlade. Jedan od primjera promjene u politici Bošnjaka ogledao se svakako i kroz proslavu rođendana cara Franza Josepha, dok je prije bila ustaljena praksa kod Bošnjaka da se slavi i obilježava rođendan sultana.¹⁶⁹

Bošnjaci su svoju politiku i svoje stavove tokom i nakon balkanskih ratova u velikoj mjeri usaglasili.¹⁷⁰ Nisu željeli da se ostvare ideje i planovi srpske politike u Bosni i Hercegovini. Zato su nastojali da se jače oslone na Austro-Ugarsku, ali i da se uz pomoć Hrvata odupru Srbima, koji su imali osvajačke pretenzije prema Bosni i Hercegovini. Svjesni da je u novonastaloj situaciji jedina opcija koja je pogodna za njih ta da se približe Austro-Ugarskoj, s ciljem udaljavanja i distanciranja od srpske politike dovela je do učvršćivanja bošnjačke politike, koje se održalo u većoj mjeri i tokom Prvog svjetskog rata.

¹⁶⁸ Za dejstvovanje u Sandžaku bila je angažovana Ibarska brigada. Pošto su sve njene jedinice mobilisane u Užicu i Valjevu, Ibarska jedinica je krenula preko Požege i Ivanjice s ciljem da početne položaje koncentriše na Javorju. Zadatak Ibarske i Javroske brigade bio je da nastupa u pravcu Raška - Novi Pazar - Kosovska Mitrovica - Peć - Đakovica, a druga u pravcu Javorje - Sjenica - Prijepolje - Pljevlja. Ovom drugom je trebalo spojiti Srbiju i Crnu Goru, osigurati bok srpske armije i osujetiti eventualnu intervenciju Austro-Ugarske i obezbjediti prodor na Kosovo i preko sjeverne Albanije na Jadran. U ovim napadima stradao je veliki broj muslimana, a osim toga što su ubijani, došlo je i do nasilnog pokršćavanja muslimana, posebno na području današnje Crne Gore. Grupa autora, Prvi balkanski rat 1912-1913 (operacije srpske vojske), Prva knjiga, Istorijski insitut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1959, str. 835.

¹⁶⁹ Zeman (1912: 1).

¹⁷⁰ Balkanski ratovi imali su veliki utjecaj na stanovništvo Bosne i Hercegovine, naročito na pravoslavno i muslimansko, dok je katoličko više bilo neutralno u novonastalim sukobima. Tokom ovih ratova dodatno su se zategli i pogoršali odnosi između ovih triju konfesionalnih grupa. V. Bandžović (2012: 51).

**7. PRVI SVJETSKI RAT – VAŠAR POLITIČKIH KONCEPCIJA
O RJEŠENJU DRŽAVNOPRAVNOG STATUSA BOSNE I
HERCEGOVINE**

Bosna i Hercegovina dočekala je početak Prvog svjetskog rata s još uvijek neriješenim državno-pravnim položajem. Osim toga, posljedice balkanskih ratova bile su takve da je Srbija, svjesna svojih uspjeha, željela da, osim ujedinjenja svih Srba, bude pokretač ujedinjenja svih južnoslavenskih zemalja.¹⁷¹ Ujedinjenje svih južnoslavenskih zemalja bila je teza koja je zastupana od pobornika velikosrpske ideje, a do njene realizacije posezali su i za radikalnim rješenjima. Prvi radikalni pokušaj provedbe ovog cilja svakako je bio atentat na Franza Ferdinanda i generala Potioreka. Nadvojvoda je pogođen, a metak namijenjen Potioreku pogodio je njegovu suprugu Sofiju. Atentat¹⁷² je izvršio Gavrilo Princip uz pomoć svojih drugova. Ovaj događaj koji se odigrao na za pravoslavce bitan događaj Vidovdan 28. juna 1914. bio je pucanj koji je osim Bosne i Hercegovine u krvavi sukob odveo i ostatak svijeta.¹⁷³

Sam čin uznemirujuće je djelovao na stanovnike Bosne i Hercegovine, posebno na one u Sarajevu. Već u večernjim satima u Sarajevu je došlo do nemira u kojima su Bošnjaci i Hrvati uništavali radnje i ostalu imovinu koja je bila u srpskom vlasništvu. Policija nije bila u stanju da smiri ove velike nemire koji su se desili, pa je pljačkanje i uništavanje srpske imovine bilo nastavljeno. Tokom ovih nemira uslijedila su također i masovna hapšenja Srba, kao i onih Hrvata i Bošnjaka¹⁷⁴ za koje se znalo da su im politički bliski.¹⁷⁵

¹⁷¹ Đaković (1980: 20).

¹⁷² Sarajevski atentat je u vojnim i političkim krugovima u Beču i Berlinu izgledao kao izuzetan povod za obračun sa Srbijom. V. Šehić (2007: 83)

¹⁷³ Isto, 80.

¹⁷⁴ Demonstranti su rušili srpske građevine kao što su *Prosveta*, *Narod i Srpska reč*. Škole i hoteli također nisu bili pošteđeni. Epilog prvog vala nereda bio je taj da je od Srba ustrijeljen Anton Krajina iz Bugojna, dok je nekoliko Muslimana bilo lakše povrijeđeno. U kafani "Babića bašta" vlasnik Pero Prijević bio je brutalno pretučen, a od posljedica premlaćivanja kasnije je podlegao. V. Šehić (2007: 80)

¹⁷⁵ Kapidžić (1958: 10).

Nosilac bošnjačke politike u tom periodu Šerif Arnautović, vidno uzbuđen, s još nekoliko članova Sabora, veoma je brzo posjetio Potioreka tražeći zbog novonastale situacije da se uvede prijek i sud, na šta Potiorek nije pristao. Da je atentat imao veliki odjek na čitavu Austro-Ugarsku Monarhiju, govori i podatak da je Monarhija donijela odluku u kojoj se striktno neće raspravljati o državnopravnoj koncepciji Bosne i Hercegovine, sve dok se ne završe ratne operacije. Rješenje državnopravne koncepcije Bosne i Hercegovine tako je prepušteno ratnom ishodu.¹⁷⁶ Za razliku od političkih krugova Monarhije, vojni krugovi ipak su iznosili određene koncepcije rješenja statusa Bosne i Hercegovine tokom početnih ratnih dejstava. General Oskar Potiorek među prvima je progovorio na ovu temu, te je u jesen 1914. godine predlagao da se Bosna i Hercegovina podijeli između Mađarske i Austrije, na taj način što bi Austrija dobila kotareve: Livno, Glamoč, Bugojno, Duvno, Prozor u Bosni, a u Hercegovini Konjic, Ljubuški, Mostar, Stolac, Ljubinje, Gacko, Nevesinje i Trebinje. Također, pogranični predio Foče i Čajniča pripao bi Austriji, kao i predio Sarajevskog kotara. Što se tiče ostalih dijelova Bosne i Hercegovine, Potiorek je predlagao da oni pripadnu Mađarskoj.¹⁷⁷

Lajos Thallóczy iznosi mišljenje da se tokom ratnih dešavanja vojnim vlastima treba dozvoliti učešće u nekim političkim pitanjima, međutim, ističe i to da su politički faktori već na početku Prvog svjetskog rata napravili grešku zbog davanja prevelikih ovlasti vojnim činovima.¹⁷⁸ On također iznosi mišljenje da je zbog veće umiješanosti vojnih krugova u pitanje rješenja državnopravne koncepcije Bosne i Hercegovine postalo izvjesno da će se za konačno rješenje statusa uz vlade iz Beča i Budimpešte morati slušati i stav vojnih krugova.¹⁷⁹

Ovakva je situacija Thallóczyja sigurno brinula jer nije dijelio mišljenje vojnih krugova koji su sebe proglasili zaštitnicima

¹⁷⁶ Đaković (1980: 24).

¹⁷⁷ Đaković (1980: 26).

¹⁷⁸ Isto, str. 29.

¹⁷⁹ Isto.

i spasiocima Austro-Ugarske Monarhije i njene čitave dinastije, smatrajući da to može imati negativne konotacije. Tokom ratnog perioda još je jedna prepreka stajala na putu rješenja državnopravnog pitanja u Bosni i Hercegovini, a to je svakako bila težnja Srbije za ujedinjenjem svih južnoslavenskih naroda, koncepcija koja je bila u potpunosti suprotna onim koje su zagovarale Austrija i Mađarska. Posebno je Srbija bila ohrabrena pobjedama na Ceru i Kolubari, u kojoj su austrougarskim trupama nanijeli velike gubitke. Nakon ovih pobjeda konačno je formulirana ideja o ujedinjenju svih jugoslavenskih naroda u jednu zajedničku državu kao svoj neposredni ratni program. Na skupštini u Nišu ona je 7. decembra 1914. godine usvojila pomenutu Deklaraciju o ujedinjenju s većinom glasova. Cilj Srbije u ratu bio je “oslobađanje i ujedinjenje sve naše neoslobođene braće”, kako je stajalo u Deklaraciji.¹⁸⁰ U praksi, Srbija je nastojala proširiti svoju teritoriju, a deklaracija je trebala uvjeriti svjetsku javnost da je Srbija ta koja “oslobađa i ujedinjuje braću”.

Deklaracija je prije svega pokazala srpske ratne ciljeve i svoju međunarodnu težinu dobila je saopštavanjem njenog sadržaja članicama sila Antante na sjednici u Nišu. Srpska vlada konstantovala je i uočila da je početak rata za Jugoslavena značio istovremeno borbu za njihovo oslobođenje i ujedinjenje.¹⁸¹ Najzaslužniji za donošenje ove Deklaracije bio je Nikola Pašić, koji je odbacivao ideju o federativnom uređenju buduće države, navodeći da bi se time narušilo jedinstvo buduće države, ali dozvoljavajući određenje “plemenske individualnosti” Hrvata u pogledu vanjskih obilježja države (naziv države, amblemi, ravnopravnost pisama i vjere, te jednakost građana).¹⁸²

Nikola Pašić teško je odstupao od svojih stavova, što se jasno vidi tokom čitavog ratnog perioda u kojem on ističe svoj glavni cilj, a to je ujedinjenje svih Srba u jedinstvenu državu. Ipak, za ostva-

¹⁸⁰ Petranović (1981: 15).

¹⁸¹ Janković (1967: 3).

¹⁸² Kazimirović (1990: 322).

rivanje zamišljene ideje bilo je potrebno uložiti mnogo truda, ali i pojačati saradnju i s političarima nesrpske nacionalnosti. Ova koncepcija od Srpske vlade predvođene Nikolom Pašićem bila je samo jedna u nizu raznih koncepcija tokom Prvog svjetskog rata, a koja je obuhvatala pitanje rješenja državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine. Tokom prvih godina rata došlo je do jedne promjene u pogledu rješenja statusa Bosne i Hercegovine. Naime, radilo se o preokretu u političkim stavovima Hrvatske stranke prava, koja je svoje viđenje rješenja državnopravne koncepcije Bosne i Hercegovine do tada podudarala s planovima i idejama Ante Starčevića, o kojem smo govorili već ranije tokom rada. Hrvatska stranka prava bila je spremna da se odrekne Starčevićevih težnji te bi se zadovoljila pripajanjem Bosne i Hercegovine Mađarskoj. Oni su se zalagali za rješenje u kojem bi Hrvatska, Slavonija i Bosna i Hercegovina zajedno činile političku cjelinu, a njima bi upravljao ban kojeg bi izabrali iz zajedničkog hrvatsko-bosanskog sabora. Ovu koncepciju državnopravnog rješenja Bosne i Hercegovine Stjepan Sarkotić¹⁸³ smatrao je korektnom, pa je zbog toga istakao da se o ovom prijedlogu vrijedi raspravljati.¹⁸⁴

Sarkotić je bio upućen i u saradnju Srba i Hrvata u cilju osnivanja zajedničke države Južnih Slavena, a ovu koncepciju, za razliku od ostalih koje su se pojavljivale do tada, smatrao je za najveću opasnost po državno ustrojstvo Austro-Ugarske Monarhije.¹⁸⁵ Što se tiče bošnjačke politike, Sarkotić ističe da je političko raspoloženje Bošnjaka na čelu sa Šerifom Arnautovićem lojalno trenutnoj vlasti i da od "islamskog" elementa u Bosni i Hercegovini nema nikakve političke opasnosti. Također, Sarkotić ističe da vlast ipak mora biti posebno oprezna prema Šerifu Arnautoviću posmatrajući ga kao jednu veoma kontroverznu političku ličnost

¹⁸³ Potiorekovo mjesto šefa okupacione uprave Bosne i Hercegovine početkom 1915. godine zauzeo je pješadijski generalpukovnik Sjepan Sarkotić, koji je uz ovu funkciju dobio i nadležnost nad 15. i 16. korpusom austrougarske vojske stacionirane na području Bosne i Hercegovine i Dalmacije. – Đaković, *Položaj Bosne*, str. 30.

¹⁸⁴ Kapidžić, *Austrijska politika*, str. 15.

¹⁸⁵ Đaković (1980: 35).

uzimajući u obzir njegovu raniju političku djelatnost.¹⁸⁶ Šerif Arnautović personalizirao je političku orijentaciju blisku austro-ugarskim vlastima, demonstrirajući spremnost na ustupke i nagodbe u funkciji glavnih ciljeva Ujedinjene muslimanske organizacije. Raspuštanjem Bosanskog sabora i zamiranjem političkog života u Bosni i Hercegovini stranački rad ustupio je mjesto individualnom političkom angažmanu, što je sužavalo društvenu osnovu učešća Bošnjaka u tokovima rješavanja jugoslavenskog pitanja, uključujući redefiniranje državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine.¹⁸⁷

Personalizacija stranačke djelatnosti, vrijeme je pokazalo, najviše je štetila najjačoj stranci Ujedinjenoj muslimanskoj organizaciji, koja se Arnautovićevim političkim stavovima odsudno vezala za austrougarski režim. Ovakvo stanje bošnjačke politike ostavljalo je dosta prostora za stvaranje novih koncepcija o državno-pravnom rješenju bosanskohercegovačkog pitanja, a pasivnije držanje Bošnjaka i njihova podrška Vladi sigurno se može prepisati ratnim dešavanjima u kojem su Bošnjaci shvatili da im prijeti velika opasnost ukoliko ne nađu jak oslonac kakav su mislili da imaju tokom veze s Osmanskim Carstvom.

Jedna od koncepcija koja se nametala kao rješenje za južnoslavenske zemlje bila je svakako njihovo sjedinjenje koje je trebalo obuhvatati i Bosnu i Hercegovinu.¹⁸⁸ Da je ovo jedna veoma ozbiljna i pripremljena koncepcija, pokazano je i stvaranje posebnog odbora začetnika ove ideje koji su živjeli u emigraciji. Na požurivanje srpske vlade zbog toga što su sile Antante učinile teritorijalne ustupke Italiji na račun naroda Jugoslavije, Jugosla-

¹⁸⁶ Isto, str. 49.

¹⁸⁷ Jahić (2014: 1).

¹⁸⁸ Izbijanjem rata 1914. godine jugoslavensko pitanje ušlo je u svoju kritičnu fazu. Rješenjem tog pitanja u koje je spadala i sudbina Bosne i Hercegovine, te bosanskohercegovačkih muslimana zavisilo je od ratnog ishoda. Ukoliko bi ratni ishod donio pobjedu silama antante i Srbiji, došlo bi do stvaranja Jugoslavije, u čije bi granice ušla i Bosna i Hercegovina sa svojim narodima. V. Imamović (1998: 472).

venski odbor formiran je krajem aprila i početkom maja 1915. godine u Parizu. Za predsjednika Odbora izabran je dr. Ante Trumbić, hrvatski političar iz Dalmacije, dok se stalno sjedište odbora nalazilo u Londonu. Bošnjaci nisu imali predstavnike pri osnivanju ovog odbora, ali su Bosnu i Hercegovinu u Odboru predstavljala trojica bosanskih Srba: dr. Nikola Stojanović, Dušan Vasiljević i dr. Milan Srškić.¹⁸⁹

Ipak, u Monarhiji su bile prisutne druge koncepcije za koje ujedinjenje naroda Južnih Slavena nije dolazilo u obzir, pa tako, osim koncepcija za koje su se zalagali vojni krugovi u Austriji, bila je prisutna još jedna koncepcija vezana za rješenje statusa Bosne i Hercegovine. Predsjednik Ugarske vlade grof István Tisza nastojao je pripojiti Bosnu i Hercegovinu Mađarskoj, pravdajući ovu koncepciju nastajanjem neravnoteže koja je započela pripajanjem Poljske Austriji. Zbog toga je Ugarska vlada usvojila plan o pripajanju Bosne i Hercegovine Mađarskoj na sjednici 2. oktobra 1915. godine. Također, iz Vlade Ugarske tražilo se ukiđanje svakog oblika političke autonomije unutar Bosne i Hercegovine, od čega nisu odustali sve do kraja ratnih dešavanja.¹⁹⁰

O koncepciji državnopravnog rješenja pitanja Bosne i Hercegovine pisala je i srpska štampa, a među listovima koji su govorili o idejama jugoslavenstva koje je trebalo da se ostvari pod kreacijom i vodstvom Srbije najviše se ističe list *Pravda*.¹⁹¹ U vrijeme kada je *Pravda* iznosila u javnost šta ustvari želi Srbija i kako njena ideja jugoslavenstva izgleda, postojale su navodne ideje i planovi o stvaranju Nezavisne Hrvatske, koje bi, svakako, olakšalo rješavanje bosanskohercegovačkog pitanja po ideji koju su Hrvati već ranije istakli.¹⁹² Potrebno je istaći da je u prvim godinama rata došlo do stvaranja pasivne političke atmosfere kod Bošnjaka, koje je imalo za posljedicu da su se Bošnjaci eliminirali i odstranili kao faktor odlučivanja o

¹⁸⁹ Petranović (1981: 32).

¹⁹⁰ Kapidžić (1958: 18).

¹⁹¹ Kazimirović (1990: 323).

¹⁹² Isto, str. 330.

statusu Bosne i Hercegovine. Vidljivo je bilo da su bošnjački političari odani režimu pratili razvoj situacije na frontu, te se tako prilagođavali novonastalim događajima. Značajno je spomenuti i međusobno neslaganje Mađarske i Austrije tokom 1916. godine po ovom pitanju. Ova neslaganja proizilaze iz samog početka austrougarskog mandata, koja u četrdeset godina vladavine nije imala snažan zajednički organ koji će u kratkom vremenskom roku riješiti koja će država samostalno voditi poslove u okupiranoj pokrajini.¹⁹³

Mađarska je pokušavala da nametanjem svog privredno-poslovnog načina i ulaganjem u Bosnu i Hercegovinu s ciljem njenog ekonomskog razvitka pripremi pogodan teren za pripajanje Bosne i Hercegovine sebi, međutim, kao i kod sličnih pokušaja pridobijanja Bosne i Hercegovine, Mađari su dolazili u sukob interesa s Austrijom.¹⁹⁴ Austrijski privredno-finansijski faktori nisu mirno posmatrali mađarsko ulaganje u Bosnu i Hercegovinu s ciljem njenog zaposjedanja, već su veoma brzo reagirali. Austrija je veoma brzo povećala svoja ulaganja u privredni razvoj Bosne i Hercegovine, kako bi na taj način parirali Mađarskoj, koja nije odustajala od teze da Bosna i Hercegovina treba pripasti njima navodeći razloge o kojima smo već govorili.¹⁹⁵

Ovakav razvoj događaja i javno iznošenje stavova s obiju strana nisu davali naznake za skorije rješenje državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine. S druge strane, bitni događaji po rješavanje statusa Bosne i Hercegovine bili su svakako ratni rezultati kojeg su se polahko mijenjali i nepovoljno utjecali na Austro-Ugarsku Monarhiju. Tokom 1916. godine Austro-Ugarska nije uvrštena u program sila Antante kao dvojni savez koji treba srušiti, a to se može pripisati i stanju na terenu, gdje Monarhija još uvijek nije dobila žestok udarac. U prvoj polovini 1917. godine srpska vlada i Jugoslavenski odbor smatrali su

¹⁹³ Đaković (1980: 75).

¹⁹⁴ Isto, str. 78.

¹⁹⁵ Isto, str. 79.

da može doći do separatnog mira između Austro-Ugarske i Antante, ali, također su utvrdili plan koji će prezentirati savezničkoj javnosti o jugoslavenskom ujedinjenju. Prve ideje o ujedinjenju svih naroda u 1917. godini zvanično su predstavljene putem Majske deklaracije.¹⁹⁶ Majskom deklaracijom, koju je osnivač Jugoslavenskog kluba Anton Korošec pročitao u Beču 30. maja 1917. godine, tražilo se ujedinjenje svih zemalja Monarhije u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, ali s ostankom u okviru Habsburške Monarhije. Ova deklaracija, iako važna zbog toga što je potakla politička gibanja na jugu Monarhije, nije naišla na odobravanje jer je ovo rješenje jugoslavenske ideje bilo suprotno od onog za koje su se zalagali Jugoslavenski odbor i srpska vlada.¹⁹⁷ Ovo je, svakako, bila još jedna u nizu koncepcija rješenja čitavog jugoslavenskog problema kojim je svakako bila obuhvaćena i Bosna i Hercegovina.

Bošnjaci su nakon balkanskih ratova promijenili svoj politički kurs, te su zauzeli pozitivan stav prema austrougarskoj vlasti, svjesni opasnosti koja im je prijetila jačanjem Srbije, tako da težnje Jugoslavenskog odbora i srpske vlade nisu s oduševljenjem prihvaćene kod većine bošnjačkih političara. Pošto Majska deklaracija nije dovela do rješenja i utvrđivanja konačnog plana koji je vodio ka ujedinjenju, Nikola Pašić pozvao je predstavnike Jugoslavenskog odbora na Krk, kako bi zauzeli jasan stav i način stvaranja jugoslavenske države. U ime Jugoslavenskog odbora, osim glavne ličnosti Ante Trumbića, na konferenciji su učestvovali još i Hinko Hinković, Dušan Vasiljević, Franko Potočnjak, Bogumil Vošnjak, Dinko Trinajstić.¹⁹⁸ Što

¹⁹⁶ U Deklaraciji se traži ujedinjenje svih zemalja Monarhije u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, ali s ostankom u okviru Habsburške Monarhije, ova deklaracija, iako važna zbog toga što je potakla politička gibanja na jugu Monarhije, nije naišla na odobravanje jer je ovo rješenje jugoslavenske ideje bilo suprotno od onog za koje su se zalagali Jugoslavenski odbor i srpska vlada. V. Ekmečić (1989: 786).

¹⁹⁷ Isto.

¹⁹⁸ Zanimljivo za Trinajstića jeste to da je odlukom Jugoslavenskog odbora od 18. 12. 1916. godine stalno boravio na Krku kao izaslanik Jugoslavenskog odbora kod Srpske vlade. V. Kazimirović (1990: 434).

se tiče srpske vlade, njenu delegaciju, osim Nikole Pašića, činili su još Ljuba Davidović, Marko Đuričić, Milorad Drašković, Voja Marinković.¹⁹⁹

Bošnjački političari nisu bili predstavljeni u Jugoslavenskom odboru, što je kod njih izazvalo nezadovoljstvo i protivljenje ovim rješenjima kojim je obuhvatana i Bosna i Hercegovina. Izostavljanje bošnjačkih političara tokom zagovaranja koncepcije jugoslavenstva svakako je dokaz da su Bošnjaci uzimani s rezervom, te da je njihova politička moć bila minorna u tom trenutku. Zbog ovakvog razvoja događaja možemo razumjeti nastojanje starijih bošnjačkih političara na čelu sa Šerifom Arnautovićem, koji su bili protivnici jugoslavenske ideje. Konferencija o državnompravnom rješenju nove države, koja je obuhvatala i Bosnu i Hercegovinu, zbog nerazjašnjenih pojedinosti o budućem uređenju države trajala je trideset i pet dana, a posebno se raspravljalo o državnom uređenju i ravnopravnosti vjera. O pitanju državnog uređenja raspravljano je najduže. Ovo pitanje pokrenuo je Nikola Pašić već u prvom govoru koji je otvorio sjednicu Krfske konferencije.²⁰⁰

Konačno, i poslije svega, uslijedilo je potpisivanje Krfske deklaracije 20. jula 1917. godine. U ime Vlade Kraljevine Srbije, nju je potpisao Nikola Pašić, a u ime Jugoslavenskog odbora Ante Trumbić. To je bila prva zajednička izjava službenih predstavnika Vlade i Odbora, a posebnu važnost ovaj događaj imao je za Jugoslavenski odbor, koji je nastojao da ga savezničke vlade priznaju za zvaničnog predstavnika jugoslavenskih naroda Austro-Ugarske Monarhije.²⁰¹ Nakon potpisivanja Deklaracije uslijedila je reakcija nepravedno izostavljenih bošnjačkih političara koji su još jednom bili izostavljeni pri donošenju važnih pitanja, koja su se direktno odnosila na njih i njihov budući status. Od bošnjačkih političara prvi su stupili Safvet-beg Bašagić i Šerif Arnautović, koji su smatrani za

¹⁹⁹ Isto.

²⁰⁰ Matković (1998: 42).

²⁰¹ Slipičević (1957: 87).

najistaknutije političke predstavnike Bošnjaka tog vremena. Povodom donošenja Deklaracije Bošnjaci su definirali svoj stav viđenja državnopravnog rješenja Bosne i Hercegovine. Oni su 17. augusta 1917. godine predali Memorandum²⁰² caru Karlu s prijedlogom da državnopravni položaj Bosne i Hercegovine riješi njenim pripajanjem Mađarskoj s osiguranom autonomijom. Oni su izražavali sumnju i nepovjerenje prema budućoj jugoslavenskoj kombinaciji jer su smatrali da će Bošnjaci kao narod biti majorizirani u toj novoformiranoj državi.²⁰³ Ipak, bošnjački političari nisu bili jedinstveni po ovom pitanju, pa tako imamo suprotna mišljenja mladih bošnjačkih političara i intelektualaca koji su prihvatili jugoslavensku orijentaciju, a među zagovaračima jugoslavenske ideje najviše se isticao tadašnji sekretar Trgovačke i obrtničke komore dr. Mehmed Spaho²⁰⁴, koji je spas Bošnjaka vidio u stvaranju nove jedinstvene države sa Srbima, Hrvatima i Slovencima. Veoma zapažena aktivnost za rješavanje državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine, ali i uopšteno aktiviranje za rješavanje jugoslavenskog pitanja odvijalo se na teritoriji Bosne i Hercegovine unutar političkih stranaka. Tim povodom, u Sarajevo je došao dr. Anton Korošec, predsjednik Jugoslavenskog kluba. On je tokom boravka u Sarajevu imao cilj da se sastane sa Šerifom Arnautovićem, koji, naravno, nije bio njegov istomišljenik, a Korošec je smatrao da bi svojim djelovanjem na njega mogao dovesti do promjene u stavovima koje je u veoma opširnom Memorandumu iznio Šerif Arnautović.²⁰⁵

²⁰² U Memorandumu Arnautović ističe da bi, prema programu ujedinjenja naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, bili ujedinjeni u državu od 6.5 miliona stanovnika, te da Muslimani, kojih broji 600.000, ne bi predstavljali važnu figuru u toj državi, te smatra da zbog toga ne treba dopustiti da Muslimani zbog ujedinjenja s ostalim narodima dođu u nepovoljan položaj. V. Đaković (1980: 167)

²⁰³ Kapidžić, (1958: 26).

²⁰⁴ Mehmed Spaho rođen je u Sarajevu 13. marta 1883. u porodici koja je u historiji Sarajeva poznata od 18. stoljeća, a njezini su se članovi bavili kazandžijskim zanatom. Njegov otac Hasan ef. Spaho bio je stručnjak za šerijatsko pravo, a prije austrougarske okupacije službovao je kao kadija u Sofiji, Damasku i Kairu. Mehmed Spaho svoje osnovno i srednje obrazovanje stekao je u Sarajevu, dok je pravne studije pohađao u Beču, gdje je 1907. godine uspješno nakon položenog doktorškog ispita promoviran u doktora pravnih nauka. V. Kamberović (2009: 13).

²⁰⁵ Kapidžić (1958: 27).

Do ovog sastanka ipak nije došlo, a razlog tome jeste navodno odsustvo Šerifa Arnautovića van Sarajeva u periodu kada je Korošec bio prisutan. Osim Arnautovića, koji je djelovao opoziciono prema koncepciji ujedinjenja jugoslavenskih naroda, za Korošeca je bilo bitno ispitati kakvo stanje vlada kod političara čiji su stavovi bili ujednačeni i bliski po pitanju rješenja državnopravne koncepcije Bosne i Hercegovine. Zbog toga se Korošec sastao sa Stadlerom i istaknutim hrvatskim političkim faktorima u Bosni i Hercegovini.²⁰⁶

Korošeca je zanimao odnos političkih faktora prema Majskoj deklaraciji kako bi mogao vidjeti raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema ujedinjenju. Stajalište zastupano od strane Stadlera najbolje je objasnio Ivo Pilar, koji je iznio njegovo stajalište o isključenju Slovenaca iz plana o ujedinjenju. Također, Stadler je naglašavao da on ne može odustati od programskih načela koja su iznijeli u *Promemoriji*. Ipak, za Korošeca je bilo najbitnije da pridobije Bošnjake za ideju o ujedinjenju, pa je nakon propalog sastanka sa Šerifom Arnautovićem otišao na sastanak s ostalim bitnim činiocima bošnjačke politike.²⁰⁷ Upravo sastanak s reisul-ulemom Džemaludinom Čauševićem²⁰⁸ na Antona Korošeca ostavio je najjači utisak. Džemaludin ef. Čaušević je prilikom posjete Korošeca izjavio da će on podržati svaki vid stvaranja nove države jer mu je dosta okupatorske vlasti, misleći na osmansku i austrougarsku upravu.²⁰⁹

²⁰⁶ Đaković (1980: 177).

²⁰⁷ Isto.

²⁰⁸ Hadži Mehmed Džemaludin ef. Čaušević rođen 28. decembra 1870. u Ara-puši pokraj Bosanske Krupe, zasigurno je jedan od najblistavijih umova među Bošnjacima svog vremena koji je ostavio toliko bogatu duhovnu ostavštinu za budućnost na svim poljima društvenih djelatnosti. Bio je mislilac, vjerski vođa, prevoditelj na svim kulturnim poljima, čovjek čvrsta karaktera i nesalomljive volje, veliki borac za kulturnu, vjersku i političku emancipaciju muslimana. V. http://www.islamskazajednica.org/index.php?option=com_ezine&task=read&page=2&category=27&article=2357

²⁰⁹ Kapidžić (1958: 29).

Nakon ove izjave reis Čaušević se osvrnuo i na političku koncepciju koju je zagovarao Šerif Arnautović, ističući da je protiv njegovih nastojanja da rješenje državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine bude sjedinjavanje s Mađarskom. Čaušević se otvoreno zalagao za saradnju svih Južnih Slavena. Osim s Čauševićem, Korošec se sastao i s drugim istaknutim Bošnjacima kao što su Dervišbeg Miralem i Sejfudin Huseinagić, koji su također bili za ujedinjenje naroda Južnih Slavena.²¹⁰ Ovim aktom vodećih Bošnjaka napravio se presudni korak u promjeni političkog kursa koji su zastupali Bošnjaci tokom Prvog svjetskog rata, jer su se i definitivno otvorila vrata novoj koncepciji pri rješenju državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine.

Činjenica je da su mlađi bošnjački intelektualci dali podršku jugoslavenskom pitanju govori nam o jednoj vrsti zasićenja okupatorskim režimima, pa se ideja o ujedinjenju shvatala kao novo poglavlje u njihovom političkom životu. Pobjedom Bošnjaka koji više nisu željeli strane režime u svojoj državi nagoviješten je konačni rasplet u vezi s državnopravnom koncepcijom Bosne i Hercegovine. S druge strane, Hrvati i Srbi su tokom 1918. godine svako na svoj način nastojali promovirati jugoslavensku ideju, pa tako u Zagrebu počinje izlaziti list *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, u kojem se otvoreno zagovarala jugoslavenska država.²¹¹

Kada je krajem ljeta 1918. godine postalo izvjesno da će centralne sile izgubiti rat u čitavoj Austro-Ugarskoj, došlo je do stvaranja pogodne situacije za osnivanje vlastitih organa vlasti od strane južnoslavenskih političara, čime se nagovijestilo konačno rješenje višegodišnjeg pitanja koja će koncepcija pobijediti unutar "vašara" različitih koncepcija nastalih početkom Prvog svjetskog rata. Novi presudni trenuci za čitavu ideju jugoslavenstva u Prvom svjetskom ratu desili su se kada su sile Antante pristale na rušenje Austro-Ugarske Monarhije. Početkom oktobra 1918. godine u Zagrebu je stvoreno Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i

²¹⁰ Kapidžić (1958: 30).

²¹¹ Isto, str. 39.

Srba kao njihovo zvanično političko predstavništvo. Program Vijeća predvidio je ujedinjenje svih Slovenaca, Hrvata i Srba u nezavisnu državu uređenu na demokratskim načelima. Predsjedništvo Narodnog vijeća sačinjavali su Anton Korošec, Svetozar Pribićević i Ante Pavelić stariji, Srđan Budisavljević, Mate Drinković i Ivan Lorković. Srbi i Hrvati iz Bosne i Hercegovine ulaze u Vijeće kao predstavnici Bosne i Hercegovine kao cjeline. Vođe Bošnjaka poslale su Narodnom Vijeću ovu izjavu: "Obavezujemo se da nećemo ni kao pojedinci, ni kao skupina, istupati u javnom životu, niti davati bilo kakve izjave, bez prethodnog odobrenja Narodnog Vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca."²¹²

Potpisnici ove izjave bili su Halid Hrasnica, Mehmed Spaho, Zija Rizaefendić, Mustafa Demišlić, Mehmed Zečević i Hifzi Muftić. Potrebno je istaći da je u pravom smislu ideja jugoslavenstva na tlu Bosne i Hercegovine ozbiljnije se počela isticati u velikoj mjeri pred kraj Prvog svjetskog rata, ali i tada je širenje ideje imalo ogromnih problema jer vlast nije dozvoljavala bilo kakve skupove ili organiziranu djelatnost povodom jugoslavenskog pitanja. Tako da izjavu Bošnjaka i pristupanje Srba i Hrvata s teritorija Bosne i Hercegovine Narodnom vijeću možemo smatrati skoro pa najvećim aktivnostima u pogledu provođenja ideje o ujedinjenju Južnih Slavena.²¹³

Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu pojavljuje se kao inicijator osnivanja Odbora Narodnog vijeća na području Bosne i Hercegovine. Na čelu cjelokupne organizacije odbora narodnih vijeća stajao je Glavni odbor NV za Bosnu i Hercegovinu.²¹⁴ Uz saglasnost Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu obrazovana je vlada za našu zemlju sa sjedištem u Sarajevu. Glavna briga najviših vlasti Narodnog vijeća SHS bila je da se očuva red i izbjegniju bilo kakvi sukobi koji bi utjecali na daljnji tok političkih promjena.²¹⁵ Narodno vijeće

²¹² Budisavljević (1958: 79).

²¹³ Budisavljević (1958: 77).

²¹⁴ Šehić (1991: 12).

²¹⁵ Šehić (1991: 15).

u dosta je većoj mjeri učestvovalo u provođenju ideje jugosla-venstva u odnosu na Jugoslavenski odbor, a dokaz tome jeste i uključenje Bošnjaka kao bitnog faktora tokom rada Narodnog vijeća. Bošnjaci koji su prihvatili da koncepcija državno-pravnog rješenja Bosne i Hercegovine bude tako što će se ona priključiti zajedničkoj jugoslavenskoj državi napravili su ključni potez, po kojem će se državni status Bosne i Hercegovine riješiti voljom bošnjačke većine, iako je postojala grupica onih opozicionih političara koji su se ranije izrazili protiv ove ideje. Bitan trenutak za konačno rješenje državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine desio se u Ženevi, kada se na konferenciji održanoj od 6. do 9. novembra predsjednik srpske vlade susreo s predstavnicima Jugoslavenskog odbora i Narodnog vijeća. Ženevska deklaracija izjasnila se za ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u nedjeljivu državnu cjelinu. Predviđala je osnivanje zajedničkog ministarstva, sa zadatkom da organizira zajedničku državu do saziva Ustavotvorne skupštine.²¹⁶

U Deklaraciji stoji da će ovim aktom nova država biti nedjeljiva društvena cjelina i član društva slobodnih naroda, te da granice koje su dijelile ove narode više ne postoje.²¹⁷ Sporazumom u Ženevi, u nadležnost zajedničke vlade pripadaju: vanjska politika, pomorstvo, zajedničke finansije i vojni poslovi. Ženevska deklaracije bila je prva zajednička manifestacija srpske vlade, Narodnog vijeća, Jugoslavenskog odbora, dakle, prva zvanična manifestacija sva tri politička faktora koja su vodila zajedničku akciju za ujedinjenje.²¹⁸ Nakon Ženevske konvencije postalo je izgledno da će provođenje ideje o zajedničkoj državi postati samo formalnost. Nakon konačnog usaglašavanja stavova triju političkih faktora ostalo je da se riješi pitanje Vojvodine i Crne Gore. Velika narodna skupština Srba, Bunjevaca i ostalih Slave-
na koji su živjeli na teritoriji Vojvodine donijela je 25. novem-

²¹⁶ Petranović (1981: 27).

²¹⁷ Budisavljević (1958: 154).

²¹⁸ Isto, str. 155.

bra 1918. u Novom Sadu Rezoluciju o priključenju Vojvodine Srbiji. Podgorička narodna skupština odlučila je krenuti istim putem dan kasnije.²¹⁹

Prvog decembra ostvaruje se ideja o osnivanju zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca, čime ova koncepcija ostvaruje pobjedu u odnosu na sve ostale dotadašnje koncepcije koje su se nametale kao rješenje državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine, ali i čitavog jugoslavenskog prostora. Aleksandar Karađorđević proglasio je ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države SHS u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Time je donesena odluka oko osnovnih pitanja zajedničke države o obliku vladavine i dinastiji Karađorđevića. Formiranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, koju je proglasio Aleksandar Karađorđević, označilo je preloman događaj u životu svih jugoslavenskih naroda, jer su se oni tad prvi put našli u zajedničkoj državi. Prema Mitru Todoroviću, ovom odlukom Aleksandar Karađorđević u velikoj je mjeri ojačao odbrambenu sposobnost naroda koji su bili na području tadašnje državne zajednice,²²⁰ što se ne može tvrditi u potpunosti jer su činjenice u kasnijem periodu ukazale da je ovakva teza bila produkt tadašnje srpske propagande.

Na jedinstvenom državnom području započinjali su zajednički život narodi koji su u neposrednoj prošlosti imali različite državne sisteme i ustanove, pa se svakako nametala bojaznost da li će primjetne razlike između naroda i njihovih običaja predstavljati problem u funkcioniranju nove države. Nakon svega, konačno su otklonjene sve dileme oko državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine, a što se tiče bošnjačke politike, ona je bila saglasna s ovakvim ishodom zbog cjelokupne situacije i ratnih ishoda. Podršku zajedničkoj državi posebno je isticao reis Džemaludin Čaušević u periodu kada je srbijanska vojska ušla u Sarajevo. Početkom novembra on je priredio ve-

²¹⁹ Petranović (1981: 28).

²²⁰ Todorović (2006: 12).

liki banket u oficirskom domu. Banketu su prisustvovali oficiri srpske vojske i istaknuti predstavnici nove vlasti u Sarajevu.²²¹

Bošnjaci, ipak, iako su podržali ovu koncepciju, ne mogu se pohvaliti nekim većim prosperitetom niti nacionalnim osvještavanjem²²² u odnosu na raniji period. Odluka bošnjačkih političara da podrže ideju formiranja zajedničke države Jugoslavena nije bila jednoglasna, međutim, u tom trenutku činila se kao najispravnija po bošnjački narod, a u takvoj konstelaciji političkih odnosa Bošnjaci nisu ni imali drugi izbor. Prihvatanjem ideje jugoslavenstva u ovom je periodu riješen državnopravni status Bosne i Hercegovine, a Bošnjaci su tako u vrlo kratkom periodu promijenili još jednu vlast. Na osnovu svih iznijetih činjenica zaključujemo da su Južni Slaveni prividno doživjeli uspjeh zbog ostvarenja velike ideje o ujedinjenju svih Jugoslavena u jednu državu u kojoj očigledno nije bilo mjesta za Bošnjake kao zaseban politički faktor i utjecajni politički subjekt u navedenim procesima.

Jugoslaveni su, iako ujedinjeni, ipak u novu državu ušli s dosta nerazjašnjenih međusobnih problema, a razlike koje su bile prisutne među narodima ispoljit će se u narednom periodu između svjetskih ratova. Rješenje državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine još je jednom pokazalo neusaglašene stavove u bošnjačkoj politici kod bitnih pitanja, što nam govori o nedostatku jedinstvenog istupa i slabosti bošnjačke politike. Nedefinirani nacionalni ciljevi i neujednačeni stavovi bit će karakteristika bošnjačke politike koja će ih pratiti i tokom postojanja nove zajedničke države, a čemu su u velikoj mjeri doprinijeli pritisci od srpske, odnosno hrvatske komponente.

²²¹ Kamberović (2011: 21).

²²² Šaćir Filandra navodi da osobina "bošnjačkog političkog bića" tokom dvadesetog stoljeća jeste neimanje nacionalnog nacrt. Kako kaže, u ovom periodu primjetan je izostanak političkog nacrt razvoja i razumijevanja bošnjačke ukupnosti od bošnjačke inteligencije. V. Filandra (1996: 6-7).

8. BOŠNJAČKA POLITIKA IZMEĐU SVJETSKIH RATOVA

8. 1. Osnivanje Jugoslavenske muslimanske organizacije i njeno djelovanje

Postojale su različite političke grupacije koje su predlagale konačno rješenje o smjeru u kojem bi se Bosna i Hercegovina kretala nakon završetka Prvog svjetskog rata. U prvim godinama postojanja Kraljevine SHS Bošnjaci su zapostavljani na svim područjima društvenog i javnog života. Prema djelu *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* Atifa Purivatre, Bošnjacima, Bošnjacima su učinjene mnogobrojne nepravde, dogodilo se mnogo pljačkaških napada, od kojih su neki završavali i ubistvima Bošnjaka. Ovakvi istupi od Srba pravdani su reakcijom na “nedjela” koja su učinjena Srbima nakon atentata 1914. godine. Uslijed takve situacije, Bošnjaci su se opravdano bojali za svoju egzistenciju te su, prema Purivatri, pojedinačno tražili imovinsku zaštitu i upućivali razne žalbe mjerodavnim faktorima u vlasti. Čak se i iz telegrama Svetozara Pribićevića, ministra unutrašnjih poslova, vidi da je i on zabrinut za odnos prema bošnjačkom stanovništvu.²²³

Nepovoljno stanje u kojem su se Bošnjaci nalazili tokom prvih mjeseci od uspostave nove države iziskivalo je kolektivno rješenje vodećih bošnjačkih intelektualaca koji će pred sebe, kao glavni zadatak, staviti očuvanje bošnjačkih interesa koji su bili u velikoj mjeri ugroženi. U to vrijeme, prema djelu *Mehmed Spaho (1883-1939); Politička biografija* Husnije Kamberovića, ideje o stvaranju posebne političke organizacije proizlazile su iz teškog stanja u kojem su se našli bošnjački zemljoposjednici, ali i zbog zaštite od teškog položaja koji ih očekuje.²²⁴ Bošnjaci su se u ovom periodu okupljali oko dvaju političkih listova, *Vrijeme* i *Jednakost*, koji su imali različite poglede na bošnjačko političko djelovanje u novoj državi, ali se njihova politika nije u velikoj mjeri razlikovala.²²⁵

²²³ Purivatra (1977: 34-40).

²²⁴ Kamberović (2009: 25).

²²⁵ Purivatra (1977: 49-50).

Bošnjački političari okupljeni oko lista *Vrijeme* bili su predvođeni Mehmedom Spahom, Sakibom Korkutom i Halidom Hrašnicom. Ova grupa istaknutih bošnjačkih intelektualaca bila je poznata pod imenom Muslimanska organizacija. Oni su u svom programu posebno isticali brigu za zaštitom i očuvanjem Islamske vjerske zajednice, što je i jedna od njihovih glavnih osobenosti u odnosu na grupu okupljenu oko lista *Jednakost*, koja je sebe nazivala Jugoslavenska muslimanska demokratija. U njihovom političkom programu nije bilo mjesta za agrarno pitanje, kojem je Muslimanska organizacija pridavala značajnu pažnju, a također su zanemarivali i pitanje Islamske vjerske zajednice, koje je za vrijeme Austro-Ugarske bilo u glavnom fokusu svih bošnjačkih političkih opcija.²²⁶

Ibrahim ef. Maglajlić shvatao je ranjivost rascjepkane bošnjačke politike pa je krenuo u odlučnu borbu s ciljem približavanja stavova grupa okupljenih oko listova *Vrijeme* i *Jednakost*. Na njegovu inicijativu, došlo je do niza sastanaka koji su trebali doprinijeti ujedinjenju bošnjačkih političkih opcija, a sve s ciljem jačanja položaja bošnjačkog naroda u za njih veoma turbulentnom razdoblju u kojem su sve više gubili politički kredibilitet.²²⁷ Maglajlićeva grupa imala je program veoma sličan onom kojeg su zastupali intelektualci okupljeni oko lista *Vrijeme*. Ipak, s predstavnicima grupe koja je bila bliska listu *Jednakost* i uz veće napore nije došlo do željenog približavanja stavova, pa su oni odlučili prikloniti se opciji Svetozara Pribićevića, koja se zvala Jugoslavenska demokratska stranka.

Ovakav stav nije pokolebao Ibrahima ef. Maglajlića i ostatak bošnjačkih političara koji su uložili mnogo napora na približavanju stavova. Prema pisanju lista *Pravda*, na koji se Kamberović poziva u svom djelu, 16. februara 1919. godine održana je veoma važna sjednica kotarskih delegata, kojom je predsjedavao Ibrahim ef. Maglajlić. Na ovom historijskom sastanku donesena je odluka

²²⁶ Purivatra (1977: 49-50).

²²⁷ Kamberović (2009: 27).

o osnivanju nove bošnjačke političke opcije pod nazivom Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO). Za prvog predsjednika JMO-a izabran je Ibrahim ef. Maglajlić, a neki od prvobitnih članova bili su: Sakib ef. Korkut, Edhem Mulabdić, Šemsudin ef. Sarajlić, Halid-beg Hrasnica.²²⁸ Novoformirana stranka u našoj javnosti često je spominjana i kao “Spahina JMO”, iako Mehmed Spaho nije bio u njenom prvobitnom sastavu, već joj je pristupio tek u maju 1919. godine, o čemu detalje donosi list *Pravda*.²²⁹

Vodeće ličnosti Jugoslavenske muslimanske organizacije bile su svjesne da njihova ideja neće biti prihvaćena od svih muslimanskih uglednika, što se i obistinilo tokom 1919. godine i godinu kasnije, kada dolazi do osnivanja manjih političkih organizacija koje nisu svoje stavove dijelile s JMO-om. Čak je i istaknuti predstavnik tzv. “starije” političke struje pred kraj Prvog svjetskog rata Šerif Arnautović planirao svoj ponovni politički povratak. Ipak, politički “istrošen”, nije imao snage za ozbiljniji politički aktivizam.²³⁰ Jugoslavenska muslimanska organizacija, iako nije imala podršku od cjelokupne bošnjačke političke javnosti, ipak je uspjela postati najjača politička opcija u vrijeme prve

²²⁸ Isto, str. 28.

²²⁹ Odluka lidera JMO-a da nova stranka zaslužuje ozbiljno novo glasilo donesena je u prvim danima nakon formiranja ove političke opcije. Smatrano je da list *Vrijeme*, koji je do tada zastupao interese većine bošnjačkih političara koji su se opredijelili za ideju o stvaranju nove stranke, ne može zadovoljiti njene potrebe, te je odlučeno da se osnuje novi list *Pravda*. Prvi broj *Pravde* objavljen je već 22. februara 1919. godine, tek nekoliko dana nakon zvaničnog osnivanja stranke. Glavni zadatak ovog lista bio je da javnost izvještava o aktivnostima Jugoslavenske muslimanske organizacije, ali i općenito o političkoj klimi u novoj zajedničkoj državi, u čijem zvaničnom imenu nije spominjana Bosna i Hercegovina. Iako je u ovom periodu postojalo još nekoliko listova, ali i političkih opcija na teritoriji Bosne i Hercegovine, utjecaj *Pravde* sve je više rastao. Iako je odziv u narodu bio izuzetno veliki, što je nagovještavalo da će ideja Jugoslavenske muslimanske organizacije zaživjeti među Bošnjacima, utvrđeno je da Bošnjaci u tom trenutku nemaju brožani i politički kapacitet da odlučujuće utječu na državno uređenje, te da se zato trebaju što je moguće bolje pozicionirati unutar postojećeg koncepta. V. <https://arhiv.stav.ba/devedeset-devet-godina-od-osnivanja-jugoslavenske-muslimanske-organizacije/>

²³⁰ Kamberović (2009: 29).

Jugoslavije. Dokaz tome bili su i prvi održani izbori na kojima je JMO učestvovala. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, raspisanim u novembru 1920. godine, u Bosni i Hercegovini ova stranka osvojila je najveći broj glasova i rekordna 24 mandata.²³¹

Centralni odbor ove stranke stoga je odlučio precizirati način budućeg rada putem sedam zaključaka prezentiranih javnosti u Kraljevini SHS. Kao najvažniji zadaci stranke navode se hitno postizanje lične i imovinske sigurnosti Bošnjaka; da se brzo isplati potpuna odšteta za štete nanesene Bošnjacima od “prevrata”, odnosno od završetka rata; da se pri rješavanju kmetovskog pitanja dadne dosadašnjim vlasnicima čim prije pravedna odšteta i da se ostavi dovoljno zemlje za obrađivanje onim pojedincima koji hoće da se i dalje bave zemljoradnjom; da se pri rješavanju agrarnog pitanja dadne zemlja i bošnjačkom stanovništvu i da se tzv. slobodni seoski posjedi rasterete zaduženja od bankovnih i sličnih tereta; da se za biranje u narodno predstavništvo uvede proporcionalno pravo glasa; da se odredbe Statuta vjersko-prosvjetne autonomije bosanskih muslimana protegnu i na druge krajeve države u kojima žive muslimani, da se i ondje uvede institucija šerijatskih sudova i da se muslimanima osigura veza s hilafetom; da se omogući rad JMO-a među muslimanima izvan Bosne i Hercegovine. Ovih sedam zadataka predstavljaju zapravo programski koncept Jugoslavenske muslimanske organizacije na početku njenog djelovanja. Položaj muslimanskog stanovništva bio je izuzetno nepovoljan, pa je stoga jasnije zbog čega se pojedini zadaci JMO-a nalaze kao prioritet u njenom budućem radu.²³²

Koliko su Bošnjaci bili ugnjetavani i nezaštićeni na kraju Prvog svjetskog rata i u prvim godinama postojanja zajedničke države, govori i intervju tadašnjeg reisa Džemaludina Čauševića za francuski list *Le Temps*. Između ostalog, reis Čaušević

²³¹ Purivatra (1977: 77).

²³² Isto, str. 59.

u intervjuu navodi sljedeće: “Oko tisuću ljudi ubijeno, 76 žena spaljeno, 270 sela opljačkano i uništeno, eto bilansa za nas muslimane radosnih praznika, rađanja Jugoslavije koju smo bili pripravnici služiti cijelom svojom dušom. Poslije dolaska srpskih trupa, pritajeno neprijateljstvo koje su iskazivali naši pravoslavni sugrađani pretvorilo se u djelatnu mržnju pod okom, za koje bi se reklo da je blagonaklono, naših okupatora. Pred globljenjem, ubistvima, masakrima, čiji se broj povećava svaki dan, srpska oružana sila zadovoljava se da bude pasivnim svjedokom kad i sama nema ulogu učesnika. Njeno držanje nam je očito nesklono. Zar se nije oduzelo oružje od svakog muslimana koje se kod njega moglo naći, da bi se potom podijelilo pravoslavnom stanovništvu? Šta drugo reći ako ne da se želi razoružati naše da bi ih se moglo bolje klati! Poslije novog stanja stvari mi nemamo više nikakve zaštite.”²³³

Iz navedenog dijela intervjua može se zaključiti zašto je bilo bitno da Bošnjaci budu politički organizirani i jedinstveni u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca kojoj su ranije dali podršku. Ministar Pribićević i predsjednik Zemaljske vlade u Sarajevu Atanasije Šola bili su nezadovoljni zbog Čauševićevog javnog istupa u medijima, vršeći na njega određeni pritisak da demantira svoje navode. U Privremenom narodnom predstavništvu u ime JMO-a tada su bili Halid Hrasnica i Mehmed Spaho, koji se kroz svoje djelovanje pozicionirao za lidera ove stranke, ali i bošnjačkog naroda u periodu između svjetskih ratova. Oni su zbog položaja Bošnjaka zauzimali opozicioni stav, uz povremenu saradnju s Narodnim klubom i strankama s kojim su imali određena slaganja u političkim stavovima. Mehmed Spaho tada je obavljao poziciju ministra šumarstva i rudarstva u prvoj Vladi Stojana Protića. Na ovu poziciju je dao ostavku zbog neslaganja oko rješenja ponuđenih u vezi s pitanjima agrarne reforme. Tokom 1920. godine nije došlo do poboljšanja odnosa prema Bošnjacima, o čemu je kontinuirano pisala *Pravda*. JMO se u ovom periodu i konačno pozicionirao kao najjača politička partija Boš-

²³³ Purivatra (1977: 63-64).

njaka, što je potvrđeno i na predstojećim izborima na kojima su imali znatan uspjeh.²³⁴

Znajući da kao opoziciona partija ne mogu puno učiniti za poboljšanje položaja Bošnjaka, JMO kreće u aktivne pregovore s Nikolom Pašićem o podršci novom Ustavu i ulasku ove stranke u Vladu. Pregovori su pokazali ozbiljnost JMO-a, jer nije željela popustiti od svojih interesa predstavljenih budućoj Vladi Nikole Pašića. Među glavnim prioritetima Jugoslavenske muslimanske organizacije bilo je rješenje agrarnog pitanja, dobijanje odštete za nanesenu štetu, očuvanje vjerskih prava i institucija, opća sigurnost naroda, ali i očuvanje granica Bosne i Hercegovine u budućoj administrativnoj podjeli države. Posebno je bio zanimljiv posljednji navedeni zahtjev jer je predstavljao ozbiljan ustupak Vlade prema JMO-a. Naime, prema ranijem planu, Bosna i Hercegovina trebala je biti podijeljena na oblasti koje ne mogu imati više od 800.000 stanovnika. Jugoslavenska muslimanska organizacija bila je kategorična u nastojanju da se Bosna i Hercegovina u teritorijalnoj podjeli nove države sačuva u dotadašnjim granicama. U konačnici, to je kroz pregovore i postigla, što je u Vidovdanskom ustavu definirano članom 135, stavom 3, u historiografiji poznatim pod nazivom "turski paragraf".²³⁵

Tako je, kako piše Mustafa Imamović u *Historiji Bošnjaka*, "određeno da Bosna i Hercegovina ostaje u svojim sadašnjim granicama, te da postojeći okruzi u njoj važe kao oblasti. Tako je ovim, inače strogo unitarističkim i centralističkim ustavom osigurana teritorijalna cjelovitost Bosne i Hercegovine. Ovaj je član izražavao činjenicu da je još od ranog južnoslavenskog srednjeg vijeka postojao i postoji državnopravni, odnosno političko-teritorijalni kontinuitet Bosne i Hercegovine, te da je prema tome potrebno poštovati ono što se zateklo."²³⁶

²³⁴ Kamberović (2009: 31).

²³⁵ Prema navodima Seada Bandžovića, naziv "turski paragraf" dobio je ime jer su muslimani glasali za njega, a u tom periodu su oni nazivani od drugih i imenom "Turci". V. Bandžović (2020).

²³⁶ V. Imamović (1998).

Iako je JMO, prema pisanju tadašnjih srpskih i hrvatskih listova, "dobila od Vlade najviše što je mogla", sporazum s Nikolom Pašićem nije prihvaćen jednoglasno unutar same stranke, što govori o nedovoljnom jedinstvu unutar JMO-a o pitanju ulaska u vlast. U novoj je Vladi JMO dobila ministarske i načelničke pozicije. Mehmed Spaho postavljen je za ministra trgovine i industrije, a Hamdija Karamehmedović za ministra narodnog zdravlja. Kada je riječ o načelničkim pozicijama, one su pripale Ibrahimu Defterdareviću za unutrašnje poslove, Ismetu Gavrankapetanoviću za obrt i trgovinu, Abduselamu Hrasnici za socijalnu politiku i Muhamedu Kulenoviću za poljoprivredu. Činilo se da je JMO uspjela postići svoje ciljeve, te da je dogovor s Vladom postignut sve do radikalnog istupa Milana Srškića, koji je, suprotno ranijem dogovoru, najavio da će agrarno pitanje biti izostavljeno iz sporazuma s JMO-om. Reakcija bošnjačkih ministara u Vladi bila je munjevit, a sastojala se iz toga da ministri Spaho i Karamehmedović podnose ostavke na ministarske pozicije. Kada se shvatila ozbiljnost situacije i to koliko je za JMO bilo važno agrarno pitanje, Srškić nije dobio podršku za svoju ideju od koje je Vlada odustala. Nakon ovakvog razvoja događaja, Spaho i Karamehmedović povukli su svoje ostavke i nastavili s radom. U konačnici, Spaho je pred samo glasanje napomenuo da član 135 nije kao što je to dogovoreno s Pašićem, te da će JMO glasati za Ustav, a protiv ovakvog člana 135, s ciljem što bržeg dobijanja državnog Ustava. Poslije dugih pregovora, Ustav je donesen 28. juna 1921. godine na Vidovdan, po čemu je i nazvan. Za njega su glasala 23 člana JMO-a, što je u konačnici donijelo prevagu za usvajanje – Ustav bez njihovog pristanka ne bi imao potrebnu podršku.²³⁷

Nejedinstveni stavovi i različita mišljenja u pogledu donošenja određenih političkih odluka rezultirali su rascjepom unutar Jugoslovenske muslimanske organizacije tokom 1922. godine. Borba oko prevlasti u stranci kulminirala je nakon održane Zemaljske skupštine JMO-a, kada je bilo izvjesno da "desničari"

²³⁷ Purivatra (1977: 96).

unutar JMO-a, kako ih naziva Atif Purivatra, kreću u osnivanje samostalnog projekta jer je bilo više nego očito da struja oko Mehmeda Spahe odnosi svojevrsnu pobjedu unutar stranke. Pomenutu grupu "desničara" predvodio je Ibrahim Maglajlić koji je imenovan za predsjednika novoosnovane Jugoslavenske muslimanske narodne organizacije (JMNO), Potpredsjednik JMNO bio je Osman Vilović, dok je mjesto sekretara pripalo je Ahmedu Šeriću. Oni su za veoma kratko vrijeme uspjeli formirati i vlastito stranačko glasilo, list *Iršad*, koji je uređivao Sakib Korkut. Pomenuta grupacija nastojala je zadobiti članstvo, ali i glasače JMO-a. Međutim, nisu imali većeg uspjeha, o čemu govori činjenica da su politički bili dosta inferiorniji u odnosu na stranku kojoj su pripadali do rascjepa. Kraj njihove političke borbe dešava se krajem 1924. godine, u trenucima kada i njihovo zvanično glasilo prestaje izlaziti. Ovakav epilog dao je na znanje da grupa okupljena oko Mehmeda Spahe ima znatno veću podršku, te da otcijepljeni ogranak nema veće izgleda na političkoj sceni.²³⁸

Do šestojanuarske diktature 1929. godine JMO učestvuje u radu većine tadašnjih vlada Kraljevine SHS. Nekada su činili vlast s političkim neistomišljenicima, dok su u pojedinim trenucima bili i konstruktivna opozicija. Kroz svoj historijat JMO je prošao i period međusobnog rascjepa i podjele na dvije struje, od kojih je konačnu pobjedu odnijela ona privrženija Mehmedu Spahi, političaru s tada najvećim autoritetom među Bošnjacima. Sagledamo li tok djelovanja JMO-a, možemo konstatirati da su većinu svojih programskih načela realizirali uz pravljenje neophodnih, ali, u suštini, prihvatljivih ustupaka. Kada je riječ o nacionalnom osjećaju unutar rukovodstva JMO-a, treba naglasiti da je iskazivana odlučna posebnost u odnosu na Srbe i Hrvate, ali je identifikacija s historijskim imenom Bošnjak izostala. Ipak, i tu je postojao izuzetak, jedan od poslanika u Ustavotvornoj skupštini smatrao je bošnjaštvo za svoju nacionalnu identifikaciju. Riječ je o Seidaliji Filipoviću koji je u tome bio usamljen.²³⁹

²³⁸ Purivatra (1977: 117-126).

²³⁹ Isto, str. 401.

8. 2. Šestojanuarska diktatura

Suspendiranjem Ustava i zabranom rada svim političkim strankama na teritoriji tadašnje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 6. januara 1929. godine kralj Aleksandar I Karađorđević uveo je diktatorski režim, poznatiji kao šestojanuarska diktatura. Predsjednik Vlade postao je general Petar Živković, a odluku o tome donio je kralj, čije su ovlasti od tog trenutka postale neograničene. U kraljevoj Proklamaciji narodu ovakav čin Karađorđević pravdao je najvišim državnim interesima čija budućnost zavisi od ovakvog režima. Prema djelu *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Branka Petranovića, prijelaz na otvorenu diktaturu koju je kralj uveo nije bio potez koji je nametnut naglo, već je ovaj čin veoma pažljivo i detaljno pripreman. Stupanjem na snagu ovog diktatorskog režima Aleksandru je omogućena velika vlast, te od tog momenta između njega i naroda u tadašnjoj državi "nije smjelo da bude posrednika". Najznačajniji bošnjački političar nakon proglašenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bio je vođa Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) Mehmed Spaho. Shvatajući da Spaho ima veliki utjecaj na bošnjačko stanovništvo, te da bi njegovim odobravanjem novonastalog režima taj isti režim dobio legitimitet kod Bošnjaka, Vlada je nastojala pridobiti Mehmeda Spahu na svoju stranu. Prema navodima Nedima Šarca u djelu *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, iz jednog Spahinog razgovora s njemačkim konzulom Driefelom može se saznati vjerodostojna informacija o tome da je u interesu Živkovićeve Vlade bilo da se Spaho uvuče u novu vlast. Ipak, plan Vlade bio je novo preuređenje države, što je podrazumijevalo osnivanje banovina, a to je značilo da će Bosna i Hercegovina biti podijeljena. Zbog ovakve situacije, Spaho nije želio prihvatiti poziciju ministra koja mu je nuđena. Neposredno nakon što je diktatura uvedena, Spaho je prestao biti politički aktivan, pa je svoje političko djelovanje i javne nastupe sveo na minimum. Ipak, režimska policija, svjesna važnosti i utjecaja koji je Spaho imao, dobro je bila

obaviještena o njegovom djelovanju u "penziji". Šarac navodi da je za vrijeme privatne posjete u Istanbulu, gdje je boravio od 18. aprila do 11. maja 1929. godine, policija zadužila određene osobe za praćenje svih Spahinih aktivnosti. Da je vlastima bilo bitno šta Spaho radi u svakom trenutku, dokazuje i izvještaj nakon njegovog povratka u Bosnu i Hercegovinu, kada je posjeta Istanbulu okarakterizirana kao bezazlena, te je zaključeno da on nije radio ništa što bi moglo naštetiti državi i novom režimu.²⁴⁰

Međutim, praćenje Spahinih aktivnosti nije prestalo ni nakon toga. Husnija Kamberović u svom djelu *Hod po trnju* ističe da su Policijskoj direkciji za Bosnu posebno bili zanimljivi Spahini sastanci s istaknutim bošnjačkim uglednicima poput: Uzeir-age Hadžihasanovića, dr. Šefkije Behmena, dr. Mahmuda Behmena i dr. Halida Hrasnice. U izvještajima se navodi da se Spaho veoma često viđa sa svojim nekadašnjim partijskim prijateljima, te da vjerovatno s njima razmjenjuje mišljenja o trenutnoj političkoj situaciji. Upravo je vlastima posebno bio zanimljiv dr. Halid Hrasnica, koji je, kao i Mehmed Spaho, bio otvoreno protiv preuređenja države koje je nametano uvođenjem diktature. Šarac govori da je Vladko Maček na konferenciji za novinare u Zagrebu veoma žestoko istupio protiv bošnjačkog intelektualca dr. Halida Hrasnice: "Upozoren sam da dr. Hrasnica opravda to što je odbio moj prijedlog za preuređenje države, izjavio je da je prijedlog odbio zato što on ide za diobom Bosne. Izjavljujem ovime, što je uostalom svakom čovjeku jasno, da moj prijedlog ide za ustavom Bosne i Hercegovine onako kako je bila prije podjele na oblasti. Da je zato Hrasnica moj prijedlog, za koji je i u duši i on, odbio iz jednostavne kukavštine. Ako kada dođe do diobe Bosne, imat će to bosanski muslimani da samo zahvale kukavičkoj politici dr. Hrasnice i drugova."²⁴¹

U ovom javnom istupu Mačeka vidi se da mišljenja bošnjačkih intelektualaca vlastima ništa ne znače te da u tom trenutku Bošnjaci ne igraju značajnu ulogu u donošenju odluka od držav-

²⁴⁰ V. Šarac (1975).

²⁴¹ Kamberović (2011: 29-31).

ne važnosti, pa je stoga jasnije opoziciono držanje bošnjačkih političara u periodu trajanja šestojanuarske diktature. Podjela Bosne provedena je putem osnivanja banovina, devet mjeseci od početka diktature uprkos neodobravanju Spahe, Hrasnice i ostalih važnijih bošnjačkih uglednika. Prema odlukama šestojanuarske diktature, uspostavljeno je devet banovina koje su svoja imena dobila po rijekama: Dravska banovina (Ljubljana), Savska banovina (Zagreb), Vrbaska banovina (Banja Luka), Primorska banovina (Split), Drinska banovina (Sarajevo), Zetska banovina (Cetinje), Dunavska banovina (Novi Sad), Moravska banovina (Niš), Vardarska banovina (Skoplje). Kralj je ovaj potez opravdavao branjenjem nacionalnog unitarizma i jugoslavenske ideologije, a sve na štetu Bošnjaka, koji su još više izgubili ionako minoran politički utjecaj.

Nakon 1931. godine dolazi do ponovnog uvođenja ustavnog stanja koje nije bilo nalik onom prije šestojanuarske diktature, ali je ipak politička djelatnost polahko počela stupati na snagu. To je bilo posebno vidljivo u drugoj polovini 1932. godine, kada i u Bosni i Hercegovini počinje političko buđenje, ali za ozbiljnije istupe bošnjačkih intelektualaca bilo je potrebno sačekati do januara 1933. godine, kada je Mehmed Spaho objavio posebnu rezoluciju Jugoslavenske muslimanske organizacije, u kojoj se kritički odnosi prema statusu Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj državi. Punktacije od Mehmeda Spahe, kako se još naziva ovaj Spahin istup, bile su odgovor na kontinuirano slabljenje Bošnjaka i Bosne i Hercegovine još od šestojanuarske diktature.²⁴²

Spaho izričito, u ime svih Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, traži ravnopravan status Bosne i Hercegovine koji nije moguć u trenutnom centralističkom uređenju jugoslavenske države. Punktacije su izazvale veliku pometnju na jugoslavenskoj političkoj sceni, a bile su i razlog Spahinog privođenja i određivanja zatvorskog pritvora u trajanju od 20 dana. Uz zatvorsku, Spaho je bio primoran platiti i novčanu kaznu. Također, uhapšen je bio i

²⁴² Kamberović (2011: 38).

dr. Halid Hrasnica,²⁴³ što je bio još jedan od znakova da će se vlast rigorozno odnositi prema političkim neistomišljenicima. Ipak, ono čemu se vlast nije nadala jeste činjenica da će upravo pritvaranje Spahe i Hrasnice dovesti do povećanja njihove popularnosti među Bošnjacima na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine, naročito nakon njihovog izlaska iz pritvora.²⁴⁴

Ovoj konstataciji ide u prilog i činjenica da je Spaho, uprkos raznim pritiscima, ostao politički aktivan, a u svojim "poznim političkim" godinama Spaho je imenovan za ministra saobraćaja Jugoslavije. Za njegov mandat na mjestu ministra u Stojadinovićevoj vladi, list *Pravda* je pisao kako je Spaho za Bosnu i Hercegovinu s ove pozicije uradio kao niko do tada.²⁴⁵ Upravo je ta funkcija Spahi omogućila mnoga službena putovanja i sklapanje internacionalnih veza, pozicionirajući ga tako među najuglednije političare u Jugoslaviji. O njegovim putovanjima i poslovnim poduhvatima detaljno je izvještavao list *Pravda*.²⁴⁶

²⁴³ Isto, str. 41.

²⁴⁴ Zanimljivo je da se u izvještaju Uprave sarajevske policije navodi nekoliko razloga zbog čega smatraju da Spaho i Hrasnica nemaju veću podršku kod bošnjačkog stanovništva. V. Kamberović (2009: 112).

²⁴⁵ Isto, str. 136.

²⁴⁶ Koliko je bila značajna funkcija Spahe, svjedoči i veliki doček čehoslovačkih zvaničnika pri njegovoj posjeti ovoj zemlji. Spaho je u tadašnjoj Čehoslovačkoj državi dočekan veoma srdačno od državnog izaslanstva, koje mu je ukazalo veoma značajne počasti. Također, štampa u Čehoslovačkoj detaljno je pratila posjetu tako važnog gosta iz Jugoslavije. List *Lidove Novini* iz Brna izvještavao je da su građani ove zemlje dobili priliku da pozdrave zvaničnog predstavnika Bošnjaka koji je uz to i funkcioner u trenutnoj Vladi Jugoslavije. Ovaj je list detaljno pisao o biografiji Mehmeda Spahe, te o njegovom političkom putu od 1917. Godine, ističući njegove nepokolebljive stavove i u turbulentnim političkim vremenima. Slično je pisao i list *Ponedelnik*, koji je kao i *Lidove Novini* intenzivno pisao o posjeti visokog funkcionera njihovoj zemlji. Spaho se tokom svoje posjete sastao sa zvaničnicima Čehoslovačke od kojih treba izdvojiti dr. Fridmana, čehoslovačkog ministra, generalnog direktora eksportnog zavoda dr. Matejčka, te načelnika Ministarstva saobraćaja dr. Kolena. Tokom vremena provedenog u Čehoslovačkoj Spaho je posjetio Vitkovec, Plzen (posjeta "Škodinoj" tvornici) i naravno Prag. Potrebno je spomenuti da je čehoslovačka javnost nakon posjete Mehmeda Spahe njihovoj zemlji znatno više bila upoznata o muslimanima u Bosni i Hercegovini, a uz pomoć tadašnjeg lidera Bošnjaka

8. 3. Bošnjačko protivljenje sporazumu Cvetković-Maček

Važan politički momenat za Bošnjake nekoliko godina prije Drugog svjetskog rata jeste pridruživanja JMO savezu, koji su činili Slovenska ljudska stranka i srpski radikali pod nazivom Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ). Na čelu JRZ-a bio je iskusni Milan Stojadinović. Mehmed Spaho kao vodeći bošnjački političar pravdao je formiranje ovog saveza očekivanjima da će on donijeti "mir i međusobnu ljubav između do sada često zavađene braće".²⁴⁷

Od formiranja JRZ-a bošnjačka politika bila je usmjerena prema promociji ideje zajedništva, tačnije potenciranja jugoslavenstva, koje nije nailazilo na ozbiljniju podršku ostalih naroda. Ovakva situacija može se pripisati i čestim međusobnim neslaganjima Srba i Hrvata koji su imali drugačije poglede na budućnost zemlje. Ipak, tokom 1939. godine postalo je jasnije zbog čega ideja jugoslavenstva tada nije imala ozbiljniju podršku. Naime, tadašnji predsjednik Vlade Kraljevine Jugoslavije Dragiša Cvetković, te hrvatski političar Vladko Maček postigli su izuzetno radikalni i po Bošnjake i Bosnu i Hercegovinu štetan sporazum po kojem se podrazumijevalo formiranje Banovine Hrvatske. Bitno je napomenuti da bošnjačka politička i intelektualna elita nije sjedila skrštenih ruku tokom objave o Sporazumu Cvetković-Maček, već je kroz niz aktivnosti nastojala skrenuti pažnju o ovom za njih izuzetno štetnom dogovoru. Potvrda ove konstatacije jesu mnogobrojni održani skupovi najistaknutijih političara, intelektualaca i kulturnih radnika među Bošnjacima. Jedan od najznačajnijih sastanaka u tom periodu održan je 24. novembra 1939. godine u prostorijama Vakufsko-mearifskog sabora za Bosnu i Hercegovinu, koji se nalazio u Sarajevu.²⁴⁸

raspolagali su s pravim činjeničnim stanjem, što je listovima u Čehoslovačkoj bilo posebno zanimljivo. (*Pravda*, br. 7, 12. februar 1937, str. 3)

²⁴⁷ Filandra (1998: 103).

²⁴⁸ Isto, str. 107.

Razlog okupljanja bila je rasprava o izjavi ministra dr. Džafera Kulenovića o tome da Bosna i Hercegovina treba dobiti autonomnu jedinicu u "historičnim granicama". Kulenović je za ovu izjavu dobio podršku dijela Bošnjaka okupljenih na skupu koji je predvodio Edhem Mulabdić. Prema Šaćiru Filandru, u ovim je trenucima do izražaja došla ozbiljna kriza bošnjačkog političkog vodstva, što je vidljivo i iz protivljenja dr. Šefkije Behmena, uglednog dugogodišnjeg političkog aktiviste iz redova JMO-a, da izrazi javnu podršku Kulenoviću i njegovoj ideji o autonomiji Bosne i Hercegovine.²⁴⁹ Određeni predstavnici bošnjačke inteligencije zamjerali su Kulenoviću što u odsudnim trenucima nije djelovao odlučnije. Protivljenje su iskazali studenti koji su tražili napuštanje Vlade i JRZ-a. Kulenoviću je zamjerano njegovo pasivno držanje, što nije omelo Bošnjake da početkom četrdesetih godina prošlog stoljeća oforme Muslimanski pokret za autonomiju.²⁵⁰

Formiranje ovog pokreta značilo je da Bošnjaci ne žele odustatu od svoje politike koja je zahtijevala autonomiju Bosne i Hercegovine, dok s druge strane bosanski Hrvati i bosanski Srbi nastoje Bosnu i Hercegovinu sjediniti s Hrvatskom, odnosno Srbijom. U ovim izuzetno turbulentnim trenucima istaknuti bošnjački političar Mehmed Spaho iznenada umire 29. juna 1939. godine, što među Bošnjacima budi mnogobrojne sumnje. Smrt najznačajnijeg bošnjačkog političara između svjetskih ratova ostala je predmet različitih rasprava do danas. U prilog tome govori i intervju Spahine kćerke Emine Kadić iz 2013. godine, u kojem tvrdi da je njen otac ubijen.²⁵¹ Uprkos tome što Bošnjaci

²⁴⁹ Isto, str. 109.

²⁵⁰ Izvršni odbor Muslimanskog pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine na svojoj sjednici od 24. januara 1941, održanoj u Sarajevu, između ostalog, konstatirao je da svi muslimani Bosne i Hercegovine, bez obzira na stranačku pripadnost, traže da se prilikom daljnjeg preuređenja države osigura položaj ravnopravne i autnomne jedinice u državi u njenim historičnim granicama s kompetencijama koje imaju ili kakve će imati i ostale jedinice u preuređenoj državi. Zanimljivo je i stajalište bošnjačkog uglednika iz Mostara Husage Čišića koji ističe da se "ovdje moramo organizirati kao Bosanci, odnosno kao bosanski autonomisti i nikako drugačije". V. Filandra (1998: 119-121)

²⁵¹ V. h <https://www.aa.com.tr/ba/arhiva/emina-kadi%C4%87-za-aa-moj-otac-mehmed-spaho-je-ubijen/265926>

nisu mirno posmatrali teritorijalni ekspanzionizam od političkih predstavnika Hrvata i Srba u Jugoslaviji, vidljivo je da bošnjačka politika tog vremena nije imala dovoljno snage i ozbiljnosti da se ozbiljnije uključi u rješavanje svojih nacionalnih problema, što je u velikoj mjeri nastavljeno tokom Drugog svjetskog rata, ali i u periodu nakon njega.

9. BOŠNJAČKI ANTIFAŠIZAM PRED IZAZOVIMA DRUGOG SVJETSKOG RATA

9. 1. Muslimanske rezolucije kao stav intelektualne elite prema fašizmu

O spremnosti Bošnjaka da stanu u zaštitu slabijeg i potlačenog posebno govore događaji iz Drugog svjetskog rata kada su bezbroj puta riskirali svoje živote kako bi od nepravde sačuvali svoje komšije. Historijska svjedočenja o Dervišu Korkutu koji je riskirao život kako bi spasio sarajevsku Hagadu od pada u ruke fašističkih vojnika ili herojski čin bošnjačke porodice Hardaga, koja je spasila jevrejsku porodicu Kavilio, pokazatelj su bošnjačke spremnosti da riskiraju život ukoliko je to cijena potrebna da bi se sačuvali tradicija i životi svojih komšija.²⁵²

U Srebrenici je ljeta 1941. godine dr. Asim-beg Čemerlić spasio od sigurne smrti preko 80 Srba od ustaškog režima. Isto je učinio i Bošnjak Murat Dervišević. Naime, Dervišević je okupio značajan broj Bošnjaka s područja srebreničkog sela Kravice u cilju sprečavanja prodora ustaških snaga prema srpskom stanovništvu. Na zločine nad Jevrejima i Srbima tokom 1941. godine reagirali su podjednako bošnjački intelektualci i ruralno stanovništvo, što govori o općoj potrebi Bošnjaka da budu protiv zla. U kontekstu bošnjačkog doprinosa antifašističkoj borbi, posebno se izdvaja niz muslimanskih rezolucija napisanih od bošnjačke intelektualne elite.²⁵³

Dr. Safet Bandžović u članku "Bošnjaci i antifašizam: rezolucije građanske hrabrosti (1941.) i savremenost" naglašava da su Bošnjaci njihovim objavljivanjem postali "jedina narodna zajednica u Europi koja je javno i sa potpisima tisuća svojih najuglednijih članova, protestirala protiv progona, paljevina, ubijanja, oduzimanja imovine i deportiranja svih ljudi zbog vjere, rase ili nacije, tražeći da država, ako jeste država i ako počiva na pravu

²⁵² V. <https://www.aa.com.tr/ba/kultura-i-umjetnost/pola-vijeka-od-smrti-dervi%C5%A1a-korkuta-spasilac-hagade-i-pravednik-me%C4%91u-narodima/1611902>

²⁵³ V. Bandžović (2011: 126).

i ljudskim principima, mora garantirati prava svih svojih građana.” Kada je riječ o rezolucijama, potrebno je istaći da one nastaju na jesen 1941. godine, ali da cjelokupna ideja nastaje sredinom augusta mjeseca, a čemu su prethodili mnogobrojni ustaški zločini na teritoriji Bosne i Hercegovine. U navedenom članku Bandžović navodi da se kao “začetak svim ovim rezolucijama, prije svega Sarajevskoj, smatra skupštinski zaključak Udruženja ilmije «El Hidaje»” od 14. augusta 1941. godine.²⁵⁴

“El-Hidaje” je pozvala muslimane da se, u duhu islama, klone svakog zlodjela, a državne vlasti da što prije zavedu red i sigurnost. Ovaj stav ima još veći značaj ako se uzmu u obzir izuzetno složene prilike u kojima je Rezolucija donesena. Došla je u isto vrijeme kada su neki visoki funkcioneri režima, poput Džaferra Kulenovića, uvjeravali javnost da se svi muslimani nalaze u ustaškom pokretu i kada ustaška vlast čini znatne napore da osigura podršku svom režimu. Prema jednom izvještaju Glavnog stožera Ministarstva hrvatskog domobranstva iz druge polovine septembra 1941. godine, “Muslimani imaju razvijen osjećaj sažaljenja, pa ni u kom slučaju ne trpe nezgodan i nehuman postupak prema svojim bližnjima, makar ovi bili njihovi vjerski, pa i politički protivnici. Smatraju da se želi zavaditi muslimane i Srbe, te da će pobuna Srba dovesti u opasnost živote i imovinu muslimana” te da zato traže da se “žurno uspostave redovna upravna i vojnička vlast, a sadašnje ustaške organizacije odmah raspuste.”²⁵⁵

Od rane jeseni do kraja 1941. pojavljivale su se antifašističke, antiustaške rezolucije bošnjačkih građanskih struktura: Prijedorska rezolucija je obnarodovana 23. septembra, Sarajevska 18. oktobra, Mostarska 21. oktobra, Banjalučka 12. novembra, Bijeljinska 2. decembra i Tuzlanska 11. decembra. Ima indicija da su slične rezolucije donesene i u Bosanskoj Dubici, Visokom, te Bugojnu.²⁵⁶ Trenutak u kojem nastaju muslimanske rezolucije

²⁵⁴ Bandžović (2011: 130-136).

²⁵⁵ Bandžović (2011: 130-136).

²⁵⁶ Karčić – Dautović – Sinanović (2021: 149-215).

jeste period u kojem sile Osovine doživljavaju veliki napredak na terenu širom Evrope, te je jedan ovakav istup bio izuzetno hrabar čin, posebno znajući na kakav su način nacističke i fašističke snage odgovarale svojim oponentima širom Evrope. Bošnjaci kao antifašistički opredijeljen narod nastojao je pokazati da su vjerske i nacionalne slobode svakog građanina podjednako važne, te da oni neće biti nijemi posmatrači u trenucima kada njihove komšije vode borbu za "život". O muslimanskim rezolucijama svojevremeno je Muhidin Pelesić pisao u sedmičnom časopisu *Ljiljan*, a njegova konstrukcija da su one ustvari "bošnjački krik slobode u porobljenoj Evropi" možda i najbolje opisuju koliko su one težinu imale. Bitno je napomenuti da su muslimanske rezolucije predstavljale i jednu vrstu bošnjačkog manifesta protiv svih onih pojedinaca Bošnjaka koji bi se slučajno opredijelili da učestvuju u bilo kakvim nedjelima.²⁵⁷ Mustafa Imamović u svom najpoznatijem djelu *Historija Bošnjaka* donosi svoju zanimljivu analizu o rezolucijama. Naime, Imamović navodi da su se Bošnjaci putem rezolucija "ogradili" od ustaških zločina nad srpskim i jevrejskim stanovništvom na teritoriji Bosne i Hercegovine: "Najveći se dio bošnjačkog građanstva već krajem ljeta i u jesen 1941. godine otvoreno ogradio od ustaške politike masovnog progona i istrebljenja srpskog i jevrejskog stanovništva. Prvi takav protest protiv ustaških zločina došao je sa Skupštine Udruženja ilmije «El-Hidaje», održane u Sarajevu 14. VIII 1941. godine. Nakon toga, u razdoblju septembar – decembar 1941. godine donesene su i objavljene u Prijedoru, Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Bijeljini i Tuzli rezolucije sa potpisima velikog broja bošnjačkih građana, u kojima se osuđuju ustaški zločini, odlučno ograđuje od onih pojedinaca Bošnjaka koji su sudjelovali u vršenju tih zločina te se iznose podaci o progonima i stradanjima samih Bošnjaka. Rezolucije su u datim okolnostima nesumnjivo predstavljale čin velike građanske hrabrosti, ali je njihova intencija neujednačena."²⁵⁸

²⁵⁷ V. Pelesić (1995: 22-23).

²⁵⁸ Imamović (1998: 535).

U njima se osuđuju ustaški zločini, ali se okupacija zemlje i kvislinški režim NDH kao takvi ne dovode direktno u pitanje. S obzirom na uvjete ustaškog terora, to se nije ni moglo otvoreno učiniti. Nakon objavljivanja ovih rezolucija, jedna delegacija Srba, sarajevskih građana, s dr. Marom Kurtović na čelu, došla je kod dr. Asima Musakadića, predstojnika Gradskog zikata, i izrazila mu zahvalnost u ime srpskog stanovništva Bosne i Hercegovine. Doktor Musakadić je to primio na znanje, uz napomenu da sada očekuje od Srba da na isti ili sličan način uzmu u zaštitu Bošnjake od četnika. Do neke takve akcije, izjave ili rezolucije sa srpske strane nije nikada došlo.”²⁵⁹ Koliko su ustvari za Bošnjake važne muslimanske rezolucije, primjećuje dr. Enes Karić u svom radu pod nazivom *Muslimanske rezolucije u novim tematizacijama*. U ovom radu Karić se osvrće na radove desetina bošnjačkih i stranih intelektualaca koji tematiziraju muslimanske rezolucije dosta slično, te se iz čitanja Karićevog veoma opsežnog rada može zaključiti da su istraživači složni u tome kako Bošnjaci rezolucijama pokazuju antifašistički stav, koji je bio veoma opasan po život.²⁶⁰

“Ima i autora koji muslimanske rezolucije ocjenjuju na emotivnoj razini – one su, smatraju, izraz jednog dobroćudnog mentaliteta muslimanskog merhameta, kao i dostojanstveno svjedočanstvo i, jednako tako, historijski dokaz koji mnogo govori o inkluzivnosti bosanskog muslimanskog društva. Kad su posrijedi šire (historijske, političke, ideološke itd.) analize ovih rezolucija, ima nekoliko autora koji su im posvetili svoje cjelovite radove i analize. Između ostalih, to su Muhamed Hadžijahić, Safet Bandžović, Adnan Jahić, Zlatko Hasanbegović, Rasim Hurem, Samir Beglerović”, ističe Karić na početku svoga rada.²⁶¹

Posebno je zanimljiv osvrt dr. Karića na rad rahmetli dr. Samira Beglerovića, koji uz navedene rezolucije spominje i rezoluciju

²⁵⁹ Isto.

²⁶⁰ V. Karić, Enes, “Muslimanske rezolucije u novim tematizacijama”, *Nasuprot zlu – Muslimanske rezolucije iz 1941. Zajednička izjava iz 2015.*

²⁶¹ Isto, str. 40.

u Višegradu, što ide u prilog mišljenju da su rezolucije tokom 1941. godine pisane u još nekoliko bosanskohercegovačkih gradova. Osim tokom 1941. godine, rezolucije su nastavile izlaziti i tokom 1942. godine, kada zenička bošnjačka intelektualna elita diže svoj glas protiv nasilja nad romskim stanovništvom. Zanimljivo jeste da se muslimanskim rezolucijama u vrijeme Jugoslavije nije davalo previše značaja, a o tome govori i činjenica da je prvo naučno analiziranje ove teme objavljeno tek 1971. godine na naučnom skupu u Drvaru. Tada je o značaju rezolucija i njihovom naučnom karakteru govorio dr. Muhamed Hadžijahić, što je svojevrsan uvod u prezentiranje ove teme široj javnosti.²⁶²

U konačnici, rezolucije su u velikoj mjeri odredili buduću bošnjačku politiku u Drugom svjetskom ratu, gdje je vidljiva njihova antifašistička opredijeljenost tokom cjelokupnog trajanja Drugog svjetskog rata.

9. 2. Od priznanja ZAVNOBiH-a do ustavne negacije

Opredijeljenost Bošnjaka za antifašizam bila je njihova odrednica tokom Drugog svjetskog rata. Iako je bilo slučajeva u kojima su pojedinci bošnjačke nacionalnosti učestvovali u vlasti tadašnje fašističke Nezavisne Države Hrvatske, činjenica jeste da su bošnjački uglednici u većini slučajeva istakli svoje distanciranje od tadašnjeg fašističkog režima. Upravo je antifašistička ideja bila vodilja učesnicima ZAVNOBiH-a²⁶³ koji su odlučno 25. no-

²⁶² Karić (2015: 55-60).

²⁶³ Član 5 Rezolucije Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine glasi: "Danas narodi Bosne i Hercegovine kroz svoje jedino političko predstavništvo, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska i muslimanska i hrvatska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata. Narodi Bosne i Hercegovine učestvovat će ravnopravno sa ostalim našim narodima u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije." V. Nešković – Petranović (1983: 434).

vembra 1943. godine vratili državnost Bosni i Hercegovini. Na pomenutom zasjedanju, od 247 delegata sa svih područja Bosne i Hercegovine, njih 173 imalo je pravo glasa, od čega su 46 bili Bošnjaci.²⁶⁴ Prema mišljenju dr. Šaćira Filandre, na ovaj način Bosna i Hercegovina, nakon što je dolaskom Osmanlija izgubila državnost, ponovo istu vraća i time omogućava buduće procese koji su Bosni i Hercegovini omogućili nezavisnost 1992. godine.²⁶⁵

Važno je istaći da je politički status bošnjačkog naroda u ZAVNOBiH-u, koji biva priznat pod nazivom Muslimani, već na AVNOJ-u uskraćen i osporen, čime se Bošnjacima čini velika nepravda. Ovo je u budućim društveno-političkim odnosima tokom postojanja Jugoslavije bio veliki izazov za Bošnjake, koji su se prema ideji vlasti trebali opredijeliti za Srbe ili Hrvate.²⁶⁶ Nakon ZAVNOBiH-a, Bošnjaci masovno pristupaju Narodnooslobodilačkom pokretu – NOP-u²⁶⁷, čime još jednom potvrđuju antifašističko opredjeljenje koje su zastupali tokom Drugog svjetskog rata. Posebno je bilo vidljivo da pokretu pristupaju ugledni bošnjački intelektualci, političari i javni radnici.²⁶⁸ Unutar Jugoslavije Bosna i Hercegovina bila je ravnopravna republika, ali status naroda u njoj nije bio jednako tretiran.²⁶⁹ Također, pripadnost antifašističkom pokretu nije nužno značio buduću ravnopravnost za pojedince koji su se nesebično stavili na raspolaganje u borbi protiv fašističkog okupatora. Razlog tome bilo je protiv-

²⁶⁴ Huseinspahić (2021: 148).

²⁶⁵ Filandra (1998: 188).

²⁶⁶ Filandra (1998: 189).

²⁶⁷ Osnivanjem posebnih muslimanskih jedinica u okviru NOV rukovodstvo NOP-a uzimalo je u obzir posebnost kulturnog i političkog razvoja Bošnjaka, iskazujući u to vrijeme na djelu svoju politiku nacionalne ravnopravnosti. V. Huseinspahić (2021: 147).

²⁶⁸ Filandra, (1998: 190).

²⁶⁹ Nacionalno pitanje Bošnjaka bilo je tema i na Ustavotvornoj skupštini Jugoslavije 1946. godine, o čemu je diskutirao tadašnji bošnjački političar Husein Čišić. V. Zečević, Alen, *Husein Čišić i bošnjačko nacionalno pitanje na dnevnom redu Ustavotvorne Skupštine Jugoslavije 1946. godine*, U: Zbornik radova *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u Socijalističkoj Jugoslaviji*, UMHIS, 2017.

ljenje pojedinaca novouspostavljenom sistemu, koji nije nudio pravdu i jednakost za sve učesnike navedenog pokreta. Prema Atifu Purivatri, u obimnoj dokumentaciji iz narodnooslobodilačkog rata vidljivo je da su Bošnjaci često predmet rasprave, te da se o njima unutar Komunističke partije Jugoslavije uvijek govorilo kao o posebnom narodu. Purivatra ovu tezu potkrepljuje govorima Josipa Broza Tita u kojima jasno pronalazi da kod njega posebnost Bošnjaka u Bosni i Hercegovini nikada nije dolazila u pitanje.²⁷⁰

Kako navodi, pojedini komunistički funkcioneri poput Rodoljuba Čolakovića na nacionalnu posebnost Bošnjaka gledaju blagonaklono, o čemu svjedoče javni istupi, ali i brošura koju je Čolaković priredio u aprilu 1943. godine pod nazivom *Naši Muslimani i NOV*. U ovom radu Čolaković ističe da su muslimani posebna etnička cjelina, te da ih kao takve ne treba primoravati da budu ono što nisu. Za razliku od Čolakovića, marksistički teoretičar Veselin Masleša u radu pod nazivom *Muslimansko pitanje* iznosi niz teza u kojima negira činjenicu da su bosanski muslimani posebna nacionalna skupina, te na njih gleda kao na vjersku skupinu. Iako napisan u nekim dijelovima proturječno i konfuzno, Maslešin članak imao je podršku određenih čelnika KPJ, čiji je raniji stav bio da su bosanski muslimani posebna nacionalna skupina.²⁷¹ Maslešini stavovi ukazuju na to da odanost Narodnooslobodilačkom pokretu za Bošnjake nije nužno značilo da će biti tretirani jednako kao druge nacije.

Oni koji bi na bilo koji način propitivali djelovanje KPJ-a padali su u njenu nemilost, što je kod mnogih rezultiralo političkim emigriranjem izvan Jugoslavije. Možda i jedan od najboljih primjera odnosa vlasti prema istaknutim zaslužnim pojedincima jeste slučaj Adil-bega Zulfikarpašića, istaknutog intelektualca u emigraciji, koji je svoj radni vijek posvetio borbi za bošnjaštvo.²⁷²

²⁷⁰ Purivatra (1968: 495).

²⁷¹ Isto, str. 522-523.

²⁷² Lisica (2020: 79-81).

Zulfikarpašić je od samog početka Drugog svjetskog rata bio pripadnik NOP-a, a tokom 1942. godine zbog svog učešća na strani partizanskog pokreta bio je uhapšen od ustaškog režima. Fašistički okupatori su Zulfikarpašića mučili, te osudili na smrt, ali su zbog njegove tragične porodične priče koja govori o tome da su mu četnici zaklali brata, te zarad ugleda porodice Zulfikarpašić, "progledali kroz prste" i osudili ga na dvadesetogodišnju robiju. Ipak, uspio je pobjeći iz zatvora i nastaviti s borbom protiv ustaških i četničkih okupatora. To mu u konačnici nije pomoglo da ga vlasti nakon emigracije ne proglase za neprijatelja, kao i mnoge druge Bošnjake koji su mislili drugačije od režima.²⁷³ Obračun tadašnje komunističke vlasti s mnogobrojnim bošnjačkim uglednicima, među kojima su bili i drugi istaknuti antifašisti kao što su Bećir Tanović, Teufik Velagić, Hasan Karačić, Nedžib Šaćirbegović i drugi, nastavljen je u poslijeratnim godinama. Zbog pritisaka od vlasti, napustili su Jugoslaviju, odnosno Bosnu i Hercegovinu, te svoje djelovanje nastavili u emigraciji, gdje su kontinuirano radili na afirmiranju nacionalnog imena Bošnjak.²⁷⁴

Još tokom Drugog svjetskog rata bilo je jasno da će Bošnjaci doživjeti veliku nepravdu koja je bila izvjesna nakon događaja s Drugog zasjedanja AVNOJ-a, održanog četiri dana nakon ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu. Zasjedanje u Jajcu donijelo je Bošnjacima novu realnost nakon potvrđenja uređenja nove države sa šest federalnih jedinica i pet naroda, među kojima nije bilo Bošnjaka. Državni grb Jugoslavije usvojen je bez šeste, bošnjačke baklje, na čemu je posebno insistirao član predsjedništva AVNOJ-a Edvard Kardelj, jedan od najbližih saradnika Josipa Broza Tita.²⁷⁵

²⁷³ Đilas – Gaće (1996: 67-85).

²⁷⁴ V. Lisica, Admir, "Izazovi i perspektive bošnjačke migracije", U: *Zbornik radova konferencije s međunarodnim učešćem "Migracije u savremenom dobu – uzroci i posljedice"*, Islamska zajednica u BiH, Univerzitet u Bihaću, IPF Bihać, 2020.

²⁷⁵ V. <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/aktuelno/item/5446-povodom-dana-drzavnosti-ko-su-muslimani-zavnobih-a> Pristupljeno: 8. 4. 2022.

Sead Selimović ističe da su postojale vidljive predrasude prema Bošnjacima i islamu, što je doprinijelo osporavanju prava na posebnost Bošnjacima. Nažalost, ovakvom stavu tadašnje vlasti išlo je naruku i određenje bošnjačkih političkih funkcionera u ovom periodu, prije svega Avde Hume, Osmana Kurbegovića, Hasana Brkića i drugih, , koji su prihvatili ovakvo stanje i očigledno primjenu unutar političkog kursa komunističke vlasti u odnosu na odluke ZAVNOBiH-a.²⁷⁶ Godinu dana kasnije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Sanskom Mostu precizirano je funkcioniranje buduće države, a posebna deklaracija opisivala je buduća prava svih građana Bosne i Hercegovine. Bošnjaci su prema Deklaraciji o pravima građana Bosne i Hercegovine dobili ista prava kao Srbi i Hrvati. Purivatra primjećuje da su nakon oslobođenja Jugoslavije evidentirana izvjesna određena odstupanja u kontekstu odnosa rukovodstva KPJ-a prema nacionalnom pitanju Bošnjaka, koja će biti sve izražajnije u narednom periodu.²⁷⁷ Ipak, tokom postojanja buduće države Bošnjaci će biti prinuđeni na mukotrpnu borbu za reafirmiranjem historijskog, političkog i nacionalnog imena Bošnjak, podjednako u Jugoslaviji, ali i emigraciji.

²⁷⁶ V. Selimović (2010).

²⁷⁷ Purivatra (1968: 528).

10. ŽIVOT U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI – NOVA POLITIČKA REALNOST BOŠNJAKA

10. 1. Utjecaj emigracije na nacionalno buđenje Bošnjaka

Za razliku od perioda nakon Berlinskog kongresa, ali i početka dvadesetog stoljeća, kada migracije uzrokuje uglavnom vjersko pitanje, završetak Drugog svjetskog rata za Bošnjake donosi nove razloge za iseljavanje. Iako se činilo da će nakon pada fašističkog režima Bošnjaci kao narod koji je dao značajan doprinos u borbi protiv fašističkog okupatora²⁷⁸ imati nešto mirniji period u narednim godinama, to se ipak nije desilo. Nova iseljavanja potaknuta su nezadovoljstvom prema načinu vladavine Komunističke partije, koja se u prvim godinama nije odnosila jednako prema onima koji su dali značajan doprinos u cjelokupnoj antifašističkoj borbi. Jedan od najpoznatijih primjera predstavlja odlazak Adila Zulfikarpašića,²⁷⁹ koji će u narednim godinama svojim aktivizmom opravdano dobiti epitet najznačajnijeg političkog disidenta.²⁸⁰

Posebno je značajna kontinuirana borba Zulfikarpašića za afirmaciju nacionalnog imena Bošnjak koja se može smatrati jednim od bitnijih angažmana bošnjačke emigracije u pogledu političkog i društvenog angažmana. Početkom Drugog svjetskog rata Adil Zulfikarpašić odmah uzima učešće u borbi protiv fašizma. Bio je najprije u Kalinovačkom odredu te u odredu "Zvijezda" iz Vareša, a kasnije u Unskoj operativnoj grupi. Godina 1942. bila je za njega jedna od najtežih.²⁸¹ Tada ga ustaše hapse, muče, a potom osuđuju na smrt, o čemu je bilo govora detaljnije u prethodnom poglavlju.

Tokom rata svjedočio je različitim oblicima nepravde koja je kontinuirano činjena Bošnjacima, posebno na teritoriji njegove Foče i ostatka Istočne Bosne. U Zulfikarpašićevom zapisu iz rata pod nazivom *Put u Foču*, na osnovu prezentiranih činjenica, može se spoznati kakav je odnos četnika bio prema Bošnjacima na istočnoj strani Bosne. Svi ratni događaji kroz koje je prošao, te zbi-

²⁷⁸ Vidi Hoare (2019).

²⁷⁹ Lisica (2020: 79-84).

²⁸⁰ Filandra (2002: 43-45).

²⁸¹ <https://bosnjackiinstitut.ba/adil-zulfikarpasic/biografija>

vanja u prvoj godini nakon rata utjecali su na Zulfikarpašićevu odluku da napusti Jugoslaviju i ode 1946. godine u susjednu Italiju. U ovoj zemlji boravio je osam mjeseci, a zbog izvjesne opasnosti za vlastitu sigurnost, ubrzo je morao potražiti novu destinaciju u emigraciji u kojoj će biti siguran. Odlučio se za odlazak u Austriju, zemlju u kojoj je boravio znatan broj bošnjačkih političkih emigranata. Politički put Adila Zulfikarpašića od odlaska iz Jugoslavije pa sve do njegovog povratka bio je promatran iz Jugoslavije, o čemu govore pokušaji atentata na njega u početnim godinama nakon emigriranja.²⁸² Zulfikarpašićev politički put u emigraciji, osim jugoslavenskim tajnim službama, bio je zanimljiv i pobornicima ustaške ideje, pa je stoga morao biti višestruko oprezan u prvim godinama od emigriranja izvan Jugoslavije. Prema njegovim riječima, u početku je ostvario značajne kontakte s tadašnjim hrvatskim emigrantima, ali to nije utjecalo na njegov odnos prema bošnjaštvu i jasno zauzetom stavu prema nacionalnom identitetu.²⁸³

U emigraciji Zulfikarpašić uspijeva okupiti značajan broj bošnjačkih političkih emigranata koji su u velikoj mjeri s njim dijelili poglede na političku budućnost Bošnjaka u emigraciji, domovini i domovinskim zemljama. Grupa intelektualaca i aktivista predvođeni Adilom Zulfikarpašićem krajem pedesetih godina prošlog stoljeća dolazi do ideje o osnivanju društvenog i političkog lista bošnjačke emigracije *Bosanski pogledi*,²⁸⁴ koji će objektivno tematizirati stanje među emigracijom, ali i dešavanja u Jugoslaviji.

²⁸² Prema svjedočenjima Adila Zulfikarpašića u razgovoru s Milovanom Đilasom, koji je publiciran u knjigu *Bošnjak – Adil Zulfikarpašić*, bilo je nekoliko pokušaja atentata na njega, i to u Rimu, Linzu, Beču i Innsbrucku. Osim toga, bilo je i još pokušaja njegove otmice s ciljem vraćanja u Jugoslaviju. V. Đilas – Gaće (1996: 110-111).

²⁸³ Zulfikarpašić – Gotovac – Tripalo – Banac (1995: 32-33).

²⁸⁴ U predgovoru ponovljenom cjelokupnom izdanju lista *Bosanski pogledi* dr. Smail Balić (urednik prvog broja koji je objavljen 1955. godine) ističe da je ideja bosanskih muslimana smještenih u Austriji bila da se putem jednog ova-kvog glasila odupru praksi pokršćavanja i drugim negativnim trendovima. Iako je vrijeme u kojem je list izlazio bilo izuzetno teško za bošnjačku emigraciju, uspjeli su da kroz različite političke i društvene analize kreiraju veoma značajno i respektabilno glasilo bošnjačke emigracije. (*Bosanski pogledi* – Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu 1960-1967, Stamco, London, 1984. str. 5-7).

Osim Zulfikarpašića, među istaknutijim emigrantima angažiranim na listu *Bosanski pogledi* bili su dr. Smail Balić, Teufik Velagić, Bećir Tanović i drugi.²⁸⁵ Pomenuta grupa bošnjačkih intelektualaca i aktivista u emigraciji putem *Bosanskih pogleda* nastojali su zainteresirati ostatak emigracije za politički aktivizam i rješavanje bošnjačkog nacionalnog pitanja. Koliko je ova ideja imala početnog uspjeha, govori i osnivanje Društva prijatelja *Bosanskih pogleda* u Chicagu tokom 1963. godine, o čemu svjedoči pismo upućeno uredništvu lista *Bosanski pogledi*, koje potpisuje Bećir Tanović, sekretar ovog društva.

Draga braćo! Poštovana gospodo! Sa Osnivačke skupštine društva 'Prijatelji Bosanskih pogleda' upućujemo vam bratske pozdrave i topla čestitanja za vaš požrtvovani i naporni rad u borbi za priznavanje bošnjačke nacionalnosti i pravilniju orijentaciju bh. muslimana. Naša emigracija, razasuta širom svijeta, bila je izložena strahovitim iskušenjima i nama tuđim i stranim uticajima, ali je ipak u velikoj većini ostala sačuvana za Bosnu i bošnjaštvo, za islam i demokraciju. Nacionalne aspiracije i politički ekstremizmi naših komšija, manifestirani i formulisani na bezbroj načina, odbijali su se od bedema poznate bošnjačke tvrdoglavosti i nijesu se mogli prilijepiti za duše i srca 'dobrih Bošnjana' ni ovdje, ni u domovini. U svakom žitu ima kukolja, te i u svakom narodu ima izroda, ali ih je među nama ponajmanje. Mi ih skoro možemo na prste izbrojati. Mi smo politički najjedinstveniji i pored nastojanja šačice 'šerova' da nas razjedine i dezorijentišu. Glavne zasluge za očuvanje naše jedinstvenosti i nacionalnog individualiteta idu našem običnom, malom čovjeku – čovjeku iz naroda, koji se oduvijek plebiscitarno opredjeljivao kao Bošnjak i čovjek, poštujući tuđe, ali čuvajući svoje, sve tako od Kulina bana pa do današnjih dana. Naše bošnjaštvo počiva ne samo na objektivnim historijskim činjenicama, već i na toj visokoj, ali i duboko uljuđenoj nacionalnoj svijesti našeg čovjeka, a političke okolnosti ga prave neophodnom nuždom našeg vremena. Ono nikad nije bilo ekstremno ni agresivno, nego je uvijek ostavljalo široke mogućnosti za bratsku saradnju i ljudske odnose sa našim komšijama. U današnjem vremenu

²⁸⁵ V. Lisica (2020: 61-84)

mi se nalazimo pred nacionalno političkom nuždom davanja organizacionih formi za saradnju i ljudske odnose sa našim komšijama. Plodovi tog rada se već ukazuju. Ona ista idejnopoliitička nužda koja je pokrenula izlaženje 'Bosanskih pogleda' natjerala je i nas bh. muslimane u USA – da u našem nacionalno-političkom opredjeljenju dadnemo organizacionu formu u stvaranju našeg udruženja 'Prijatelji Bosanskih pogleda'. To smo ime izabrali da bismo time javno manifestirali naše priznanje i podršku konstruktivnom radu 'Bosanskih pogleda'. Mi želimo posebno da podvučemo i istaknemo naše priznanje onim saradnicima 'Bosanskih pogleda' koji se u svojim članicama bore za afirmaciju bošnjaštva kao nacionalnosti. Mi ćemo poslati predstavnike našeg udruženja na predstojeći Kongres bosanskih i hercegovačkih muslimana, duboko vjerujući da postoje svi uslovi za stvaranje solidne nacionalno-političke platforme i ozbiljnih akcija. Mi očekujemo da će i ostale naše demokratske skupine poslati svoje predstavnike na predstojeći Kongres kako bismo zajednički i bratski iznašli demokratska rješenja naših problema. Mi se nadamo da će bošnjaštvo i ljudske vrijednosti pobijediti i u srcima onih koji su do sad politički lutali. Na kraju želimo da uputimo bratske izraze naših najboljih želja za daljnji uspješan rad redakciji 'Bosanskih pogleda' i ostaloj gg. saradnicima. Uz bratski pozdrav, sekretar Bećir Tanović.²⁸⁶

Šezdesete i sedamdesete godine prošlog stoljeća obilježile su početak "buđenja" nacionalnog osjećaja kod Bošnjaka koji su se našli pred dilemom o načinu interpretiranja svoje nacionalne posebnosti u odnosu na ostale narode u Jugoslaviji. U to vrijeme među Bošnjacima (tada Muslimanima) najviše poštovanja uživao je istaknuti funkcioner Komunističke partije Džemal Bijedić, koji je kao predsjednik Republičkog vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine zastupao ideju muslimanske nacije.²⁸⁷ Takav stav Bijedića proistjecao je iz njegovog mišljenja da su bosanski muslimani zasebna skupina, te je stoga bio rezerviran prema ideji jugosla-venstva, koja je potencirana u određenim krugovima. Zanimljivo je da, za razliku od tadašnje bošnjačke inteligencije u emigraci-

²⁸⁶ Bećir Tanović, Pismo uredništvu "Bosanski pogledi", 16. 6. 1963, *Bosanski pogledi*, str. 319-320.

²⁸⁷ Kamberović (2017: 156).

ji koja je svoje kapacitete i resurse usmjeravala ka reafirmaciji historijskog nacionalnog imena Bošnjak, Bijedić je bio potpuno drugačijeg stajališta. Naime, on je bošnjaštvo smatrao opasnim za opstanak Bosne i Hercegovine i nije odstupao od zalaganja za vjersku odrednicu Musliman kao nacionalno rješenje.²⁸⁸

Ovakvo stajalište jednog od najznačajnijih ljudi u vrhu jugoslavenske javnosti imalo je sasvim sigurno refleksiju na političke i nacionalne reformske poduhvate koji su potencirani u emigraciji. U ovom slučaju neiskazivanja jedinstvenog istupa po pitanju nacionalne odrednice tadašnjih predstavnika emigracija i domovine Bošnjacima u emigraciji posao je bio znatno otežan. Političko i nacionalno pitanje tematizirano je od saradnika *Bosanskih pogleda* koji su se u velikoj mjeri kritički odnosili prema uspavanosti tadašnjeg političkog rukovodstva u Jugoslaviji. Jedan od takvih polemičkih tekstova napisao je dr. Šemso Dervišević. Tekst je naslovljen kao “Korak naprijed – Liberalni demokratski savez Bošnjaka”, u kojem navodi da “to bošnjaštvo kao nacionalno bosanskomuslimansko obilježje živi u inozemstvu i u osnovi je dokaz političke neslobode Bošnjaka u zemlji, u Bosni, u Jugoslaviji i visoke političko-nacionalne osviještenosti pokretača Liberalnog saveza i njegovog predsjednika Adila Zulfikarpašića.”²⁸⁹

S druge strane, u pogledu jačanja bošnjačkog identiteta izuzetno značajnu ulogu imao je dr. Smail Balić, koji tokom cjelokupnog naučnog i društvenog rada nastoji istaći kulturnu posebnost Bošnjaka, što se može vidjeti u njegovim mnogobrojnim djelima koja su prevođena i na strane jezike.²⁹⁰ Šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća bošnjačka emigracija nastojala je promovirati ideju bošnjaštva, ali bez većeg uspjeha u Bosni i Hercegovini, odnosno Jugoslaviji. Političke ideje bošnjačkih emigranata tek će dobiti na važnosti u periodu nakon početka demokratskih promjena u Jugoslaviji.

²⁸⁸ Kamberović (2017: 157).

²⁸⁹ Dervišević, Š., “Korak naprijed – Liberalni demokratski savez Bošnjaka Muslimana”, U: *Bosanski pogledi*, god. V, br. 33, april 1964, Pretisak, str. 392.

²⁹⁰ V. Balić (1994).

10. 2. Veliko “M” kao uvod u rješenje nacionalnog pitanja Bošnjaka

U odnosu na ratni period kada je KPJ, predvođena Josipom Brzom Titom, na Bošnjake gledala kao na posebnu nacionalnu skupinu, takav stav unutar KPJ-a polahko je iščezavao u poslijeratnom periodu. Primjer agresivnih pritisaka na Bošnjake jeste i tekst etnologa Milenka S. Filipovića iz 1959. godine, koji je objavljen u njemačkom časopisu *Tribus* pod provokativnim nazivom *Die serbokroatische Mohammedaner* (Srpsko-hrvatski muhamedanci). U ovom radu Milenko S. Filipović nastoji prikazati njemačkoj javnosti Bošnjake kao srpsko-hrvatsku skupinu koja nema vlastiti, jedinstveni i homogeni nacionalni karakter. Nasuprot tome, drugi etnolog Špiro Kuliša Bošnjake karakterizira kao zasebnu etničku grupu koja je taj nivo postigla još za vrijeme “turske uprave”. U polemiku o nacionalnosti Bošnjaka uključio se šezdesetih godina i dr. Branislav Đurđev, koji u knjizi *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda* bosanske i sandžačke muslimane karakterizira kao jedinstvenu nacionalnu grupu. Josip Brzo Tito također je zastupao stajalište da su bosanski muslimani posebna nacionalna grupa, o čemu je govorio na Sedmom kongresu Saveza omladine Jugoslavije u januaru 1963. godine.²⁹¹

*A u čemu je pojam jugoslavenstva, šta, naime znači biti Jugosla-ven? Danas to znači biti građanin socijalističke Jugoslavije. Međutim, iako je to jasno, kod nas postoje i jalove diskusije, na primjer o tome da li Muslimani treba da se opredijele za neku nacionalnost. To je besmislica. Svaki može da bude ono što osjeća da jeste, i niko nema prava da mu natura neku nacionalnu pripadnost, ako se on osjeća samo građaninom Jugoslavije.*²⁹²

²⁹¹ Purivatra (1964: 324-329).

²⁹² Isto.

Uprkos navedenim stajalištima, tokom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća u velikoj se mjeri osjećao pritisak prema Bošnjacima od srpske i hrvatske elite koja je ustrajavala na tome da su Bošnjaci Srbi muhamedanci ili Hrvati muslimani. Bilo je i onih srpsko-hrvatskih nacionalističkih tumačenja o tome da su bosanski muslimani jednostavno Turci. Također, srpski i hrvatski nacionalnosti pokušavali su u javnosti implementirati tezu po kojoj je individualitet muslimana nešto novo, pa je kao takvo besmisleno proglašavati novu muslimansku naciju u Jugoslaviji. Prema Purivatri, ovakve su teze posljedica nepoznavanja realnog stanja, jer muslimani se nikada masovno nisu opredjeljivali među Srbe ili Hrvate. On, također, smatra da su kroz historiju sve muslimanske organizacije, bilo da je riječ o sportskim, kulturnim ili političkim, kroz svoje djelovanje pokazale da su posebne u odnosu na srpsku i hrvatsku.²⁹³ Činjenica jeste da su Bošnjaci kontinuirano odbijali političke pritiske od Srba i Hrvata koji su ih nastojali svrstavati u njihov tabor. Ovu tezu potvrđuju i provedeni popisi stanovništva u Jugoslaviji na kojima se može vidjeti da se veoma mali broj Bošnjaka odlučuje svrstati među pomenute dvije nacionalne skupine. Primjera radi, na popisu stanovništva 1948. godine čak 808.921 musliman se izjasnio neopredijeljen u nacionalnom smislu. Godine 1953. tokom novog popisa stanovništva unutar Bosne i Hercegovine bilo je čak 891.800 izjašnjenih neopredijeljenih, dok se manji dio muslimana tada nacionalno svrstao čak u nekoliko nacionalnih kolona. Tako su Bošnjaci na popisu 1953. godine, osim neopredijeljeni, bili i Turci, Srbi, Hrvati, Albanci i Makedonci. Na popisu 1961. godine postojala je etnička oznaka Musliman za one jugoslavenske državljane koji su se "osjećali" Muslimanima. U Jugoslaviji se tako izjasnilo ukupno 972.944, a u samoj Bosni i Hercegovini 842.954.²⁹⁴

Ovi podaci govore o tome da, iako za razliku od Bošnjaka u emigraciji koji su se u isto vrijeme borili za bošnjaštvo, Bošnjaci

²⁹³ Purivatra (1972: 31-32).

²⁹⁴ Purivatra (1972: 33-35).

u Jugoslaviji osjećaju jasnu posebnost u odnosu na druge nacionalne grupe, ali je rješenje nacionalnog pitanja bošnjačkog naroda još uvijek bilo maglovito i nepredvidivo. Sedam godina kasnije, Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CK SK BiH), kao najviši organ bosanskohercegovačkog republičkog rukovodstva, na svojoj 17. sjednici 26. januara 1968. godine raspravljao je o pitanju političkog statusa Muslimana u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini (SR BiH).²⁹⁵

Nakon višegodišnjih polemika o tome kako se muslimani Bosne i Hercegovine trebaju izjasniti u nacionalnom smislu, odluka iz 1968. godine i zvanično je Bošnjacima ponudila nacionalnu "jednakost" u Jugoslaviji. Odrednica Musliman, iako tek jedna od stepenica u razvoju bošnjačke nacionalnosti i napredovanja bošnjačke politike općenito, bila je veliki korak za narod koji je spurtavan i osporavan kontinuirano. Odluke iz 1968. godine mogu se smatrati pobjedom svih onih bošnjačkih intelektualaca čiji je rad bio u smjeru zagovaranja nacionalne posebnosti Bošnjaka u prvom redu Atifa Purivatrea, Muhameda Filipovića, Envera Redžića, Džemala Bijedića i drugih.

Shvatajući važnost ovakvog epiloga, Atif Purivatra i Kasim Suljević ne prepuštaju slučaju pripremu narednog popisa stanovništva zakazanog 1971. godine. Naime, Suljević i Purivatra u smjeru motiviranja Bošnjaka da se izjasne kao Muslimani u nacionalnom smislu priredili su brošuru na četrdesetak strana *Nacionalni aspekt Popisa stanovništva u 1971. godini*. U brošuri se nastoji pojašniti važnost izjašnjavanja o nacionalnoj pripadnosti s posebnim fokusom na problematične dvojbe muslimana o tome da li regionalna odrednica podrazumijeva nacionalnu, šta je predstavljalo jugoslavenstvo, kako je tekla nacionalna afirmacija među muslimanima, te u konačnici opće napomene bitne za popis.²⁹⁶

²⁹⁵ V. <https://www.preporod.com/index.php/intervju/item/9210-kako-je-bo-snjacima-priznat-nacionalni-identitet-muslimani> Pristupljeno: (18.4.2022.)

²⁹⁶ V. Purivatra, Atif – Suljević, Kasim, *Nacionalni aspekt Popisa stanovništva u 1971. godini*, Sarajevo, Komisija za međunacionalne odnose i međurepubličku saradnju Predsjedništva Republičke konferencije Socijalističkog saveza radnog

Navedene aktivnosti imale su značajan odjek među Bošnjacima Bosne i Hercegovine i Sandžaka, koji su se na popisu izjasnili kao “Muslimani”, što je tada bila zvanična nacionalna odrednica za Bošnjake u Jugoslaviji. Značajnu podršku nacionalnoj afirmaciji Bošnjaka neposredno prije popisa stanovništva 1971. godine dali su čelni ljudi Islamske zajednice. Osim u svojim printanim medijima, Husein Đozo u okviru Udruženja ilmije organizira predavanje i rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Ovakav potez Islamske zajednice u prijelomnim godinama afirmacije nacionalnog identiteta Bošnjaka potvrđuje ulogu Islamske zajednice kao temeljne organizacije Bošnjaka.²⁹⁷

Nacionalno pitanje Bošnjaka bio je predmet analize i Salima Ćerića, što se može primijetiti u njegovom radu “Neki problemi zaštite budućnosti naroda koji ne žive u svojoj nacionalnoj državi ili predstojeća nacionalna politika u SR BiH”, koji je, također, objavljen 1971. godine. Ćerić u radu tematizira ravnopravnost naroda u tadašnjoj državi uz zaključak da evidentno postoje određene nedoumice i nedorečenosti prema identitetu Bošnjaka od komunista. On je u svom istupu išao i korak dalje smatrajući da Bošnjaci trebaju imati svoje vlastite nacionalne institucije koje će štititi njihove interese. Ćerić je s ovim stavom bio usamljen i nije naišao na širu podršku. Komunističkoj vlasti nije odgovaralo da Bošnjaci dalje unapređuju i razvijaju svoj nacionalni identitet, što je rezultiralo manjom promocijom njihovog nacionalnog identiteta u javnosti.²⁹⁸ Prezentirane činjenice nam ukazuju da Bošnjaci u domovini u ovom periodu nisu bili dovoljno nacionalno svjesni, kao što je to primjerice bila izuzetno aktivna bošnjačka emigracija predvođena Adilom Zulfikarpašićem, koja je odlučno od završetka Drugog svjetskog rata pa sve do početka devedesetih godina bila snažno opredijeljena za historijsko nacionalno ime Bošnjak. U ranije spomenutom listu *Bosanski pogledi* još početkom šezdesetih godina možemo pronaći tekstove u kojima se otvoreno polemizira u nacionalnom osjećaju Bošnja-

naroda Bosne i Hercegovine, 1971.

²⁹⁷ Đozo (1970: 201-206).

²⁹⁸ Sarač-Rujanac (2012: 60-61).

ka, potpuno suprotno u odnosu na poglede bošnjačkih intelektualaca i političara u Jugoslaviji. O ovoj temi Adil Zulfikarpašić u tekstu *Nacionalno opredjeljenje muslimana Bosne i Hercegovine*²⁹⁹ između ostalog piše:

*Ako nacionalni osjećaj pravilno shvatimo kao ljubav za svoj narod, za svoju zemlju i svoj jezik, kao osjećaj povezanosti s rodnom grudom, spremnost na žrtve za dobro svoje zemlje i naroda, onda ćemo se moći uvjeriti, da su ti osjećaji kod nas muslimana Bosne i Hercegovine daleko stariji, ukorjenjeniji, jači i neposredniji nego kod naših pravoslavnih i katoličkih komšija. To je razumljivo obzirom na ulogu koju smo mi u Bosni i Hercegovini imali kroz duge vijekove. Naš nacionalni osjećaj, naša ljubav za zemlju i narod imaju svoj korijen u našoj rođenoj zemlji, u Bosni i Hercegovini. Zato kod nas nacionalni osjećaj i povezanost, koji prelaze granice Bosne i Hercegovine, ako su iskreni i poštjeni, opet imaju svoj uzrok u subjektivnom osjećaju i želji, da se Bosni i Hercegovini na taj način pomogne. I oni su jači ili slabiji, rastu ili opadaju, koliko interes naše Bosne i njenog naroda to treba i koliko joj koristi. Ali nikad bosanski musliman svoje bošnjaštvo ne žrtvuje, nikad ga se ne odriče.*³⁰⁰

U tekstu "Bošnjaštvo – naša nacionalna identifikacija" kojeg Zulfikarpašić piše godinu dana kasnije, jasno ukazuje na to da bosanski muslimani u nacionalnom smislu mogu biti isključivo Bošnjaci, čime odgovara na tadašnje zastupanje teza u Jugoslaviji koje su nastojale promovirati nacionalnu odrednicu Musliman.

Bošnjaštvo nije nacionalizam, jer mu nedostaju isključivost i agresivnost. Bošnjaštvo ne želi da obuhvati sve u Bosni, da sve izjednači i potčini. Mi koji se osjećamo Bošnjacima ne želimo da ga nametnemo Srbima i Hrvatima u Bosni niti da se oni bilo koje kulturne i historijske veze odreknu, mada smo uvjereni da oni u svojoj duši nisu prema bošnjaštvu indiferentni. Za nas muslimane Bosne i Hercegovine je bošnjaštvo više od pokrajinskog osjećanja, više od geografskog pojma, više od kulturno-historijske posebnosti, mada u sebi sve ovo obuhvata. Bošnjaštvo je, za nas, i naša stvarna i je-

²⁹⁹ Gaće (1991: 48).

³⁰⁰ *Bosanski pogledi*, VIII/IX, 1962.

*dina nacionalna identifikacija. Njegova snaga leži u tome, što nam ono pruža okvir za potpuno i idealno izražavanje naših političkih, kulturnih i nacionalnih stremljenja. S druge strane ono nas čini imunima od pokušaja, da nas se potčini. Njegova snaga je obrambenog, humanog i liberalnog karaktera. Neki nam bošnjaštvo odriču, neki ga pobijaju, neki ga čak ismijavaju. Ono je pak staro kao Bosna, snažno kao zemlja i ostalo je u dušama velikog broja njenih sinova kroz sva vremena. Ono će kod nas muslimana, nezavisno od svega, ostati dok nas bude na svijetu. O tome neka vode računa i prijatelji i dušmani.*³⁰¹

List *Bosanski pogledi* kontinuirano je objavljivao slične tekstove Zulfikarpašića i ostalih saradnika koji su nastojali promovirati nacionalno-političko ime Bošnjak, ali i bošnjaštvo kao jedinstvenu nacionalnu ideju bosanskih i sandžačkih muslimana. U tekstu "Naša stremljenja" saradnik *Bosanskih pogleda* Omer Zuhrić tematizira pitanje nacionalnog osjećaja kod Bošnjaka, za koji smatra da nije nastao od jučer, te jasno odbacuje poistovjećivanje Bošnjaka s nekim drugim nacionalnim skupinama. U pomenutom tekstu, između ostalog Zuhrić ističe:

*Nije ime Bošnjaka od juče, a niti borba Bosne i za Bosnu od danas. Bosna se kreće i pokreće.*³⁰²

Zanimljiva je i analiza, objavljena u istom časopisu 1965. godine. "Da li današnji komunistički režim forsira Bošnjaštvo".³⁰³ Imajući u vidu cjelokupnu situaciju u Jugoslaviji, te opće stanje koje je vladalo među bošnjačkom komunističkom elitom, *Bosanski pogledi* nastojali su skrenuti pažnju javnosti o tome da Bošnjaci ne trebaju sebe ograničavati na vjersku skupinu uzimanjem imena Musliman za nacionalnu odrednicu. U tekstu se navodi i određenje komunističkog režima prema imenu Bošnjak, podrazumijevajući i određene bošnjačke intelektualce u službi tadašnjeg režima. Naime, *Bosanski pogledi* nastojali su skrenuti pažnju na izostanak brige komunističke elite prema nacio-

³⁰¹ *Bosanski pogledi*, IX/X, 1963.

³⁰² *Bosanski pogledi*, V, br. 34, 1964.

³⁰³ *Bosanski pogledi*, VII, br. 42-43, 1965.

nalnom pitanju bosanskih i sandžačkih muslimana, koji su se i zbog uspavanosti vlastite političke i intelektualne elite morali zadovoljiti vjerskom odrednicom Musliman. U konačnici, grupa intelektualaca okupljenih oko pomenutog lista kontinuirano je radila na promoviranju povratka historijskog imena Bošnjak, ali njihov aktivizam nije imao ozbiljniji odjek tokom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća u kojem je izostala odlučnija borba za povratak političkog imena Bošnjak. Odlukom Plenuma CK SKBiH iz 1969. bosanskim muslimanima ponuđeno je da se u nacionalnom smislu izjasne kao Muslimani, što Muhammed Filipović smatra da je predstavljalo “djelimično priznavanje i uvođenje u ravnopravnost.” Prema Filipovićevom mišljenju, priznavanje Bošnjaka pod imenom Muslimani od komunističkog režima bilo je povijesno krajnje kontraproduktivno. U djelu *Bošnjačka politika* Filipović u pet tačaka obrazlaže negativne posljedice velikog M za Bošnjake. Njegovo mišljenje ogleda se u tome da po Bošnjake nije došlo do pozitivne promjene s priznavanjem pod nazivom Muslimani jer su na taj način Bošnjaci dovedeni u situaciju da se moraju zadovoljiti vjerskom odrednicom za nacionalno ime, što je presedan u svijetu. Na ovaj način Bošnjaci su bili svedeni na vjersku skupinu, umjesto dobijanja ravnopravnosti.³⁰⁴ Iako je veliko M bilo uvod u konačni povratak nacionalnog imena Bošnjak, ono je značilo da će u Jugoslaviji Bošnjaci biti površno priznati kao narod bez svoje historije, kulture i tradicije, što se u velikoj mjeri osjetilo u političkoj i društvenoj svakodnevnici Bošnjaka u Jugoslaviji. Bitno je spomenuti i neke ideje o tome da se Bošnjaci trebaju izjasniti kao Bosanci, o čemu svjedoči razgovor visokog komunističkog funkcionera Branka Mikulića i Josipa Broza Tita.

Odgovaramo da smo svi Bosanci i Hercegovci bez razlike na vjersku i nacionalnu pripadnost. One što nas to pitaju (tj. zašto se muslimani u nacionalnom smislu ne iskazuju kao Bosanci, op. H. K.), priupitamo: da li nam sugerišu da formiramo novu, bosansku naciju? Kažu: nemojte formirati naciju, ali pišite se tako. A mi dobro znamo da bismo, takvim izjašnjavanjem pocijepali Bosnu

³⁰⁴ Filipović (1996: 87-90).

*i Hercegovinu. Jer, Hercegovci se ne bi izjasnili kao Bosanci, ljudi iz Bosanske krajine izjasnili bi se da su Krajišnici, Srbi da su Srbi, Hrvati da su Hrvati itd. Tako opet dolazimo do pitanja Muslimana i Bosne i Hercegovine, kao Republike, to jest, do osporavanja njihove individualnosti, posebnosti, što jeste suština stvari. A onaj ko otvara to pitanje, objektivno, otvara i pitanje Jugoslavije.*³⁰⁵

Branko Mikulić je spadao u red komunističkih funkcionera koji su se zalagali za ravnopravnost muslimana s ostalim narodima u Jugoslaviji, o čemu je u više navrata javno govorio. Kada je riječ o bošnjačkim političarima u tadašnjoj vlasti, uz ranije spomenute, bitno je istaći i ulogu Hamdije Pozderca u zalaganju za nacionalnu posebnost muslimana. Pozderac je 1971. godine na mjestu predsjednika Skupštine Bosne i Hercegovine naslijedio Džemala Bijedića, što mu omogućava određeni politički utjecaj u Jugoslaviji, ali i među Bošnjacima. Njegovo politički uspon vezan je za kraj sedamdesetih i početak osamdesetih godina.³⁰⁶

Uprkos priznavanju Bošnjaka pod nazivom Muslimani, pitanje njihovog nacionalnog imena nije bilo riješeno. Bošnjačka intelektualna elita tog vremena bila je nejedinstvena, što je posebno bilo vidljivo osamdesetih godina, kada među Bošnjacima u komunističkim državnim strukturama imamo grupu bošnjačkih intelektualaca koji će biti optuženi u "Sarajevskom procesu", te grupu ranije spomenutih bošnjačkih intelektualaca u emigraciji. Politički stavovi navedenih skupina bili su različiti, što je u predvečerje početka demokratskih procesa u Jugoslaviji, ali i njene disolucije bilo u velikoj mjeri izraženo. Ovakvo stanje među Bošnjacima može se pripisati i nepostojanju vlastite političke organizacije koja bi razvijala društveni i politički razvoj Bošnjaka u jedinstvenom smjeru. Ipak, priznanje Bošnjaka pod nazivom Muslimani može se shvatiti kao postizanje značajnog napretka na putu do reafirmacije historijsko-političkog imena Bošnjaka. U tadašnjoj konstelaciji političkih odnosa veliko slovo M sasvim je sigurno jedini realan rezultat koji su bošnjački politički predstavnici mogli ostvariti.³⁰⁷

³⁰⁵ Kamberović (2011: 193).

³⁰⁶ Isto, str. 200.

³⁰⁷ Kamberović (2009: 68).

11. PUT U DISOLUCIJU JUGOSLAVIJE

11. 1. Sarajevski proces 1983. godine

Osamdesete godine u političkom smislu za Bošnjake bile su izuzetno turbulentne. Cjelokupna situacija koja je vladala u Jugoslaviji, kao i geopolitički odnosi u svijetu općenito, utjecala je na svakodnevicu građana Jugoslavije, posebno Bošnjaka. Nakon što su sedamdesete godine bile u znaku buđenja Bošnjaka u političkom smislu, bilo je jasno da se proces razvoja nacionalnog pitanja Bošnjaka nastavlja ubrzano. Prema mišljenju Denisa Bećirovića, velikodržavni krugovi u tadašnjoj Srbiji nisu se mogli pomiriti s činjenicom da Bošnjaci konačno imaju šansu da budu ravnopravni s ostalim jugoslavenskim narodima. Zlonamjerne kampanje prema Bošnjacima izvodile su se putem optužbi o tzv. fundamentalističkoj opasnosti i namjeri stvaranja islamske države na teritoriji Bosne i Hercegovine. Postalo je očigledno da će Bosna i Hercegovina i Bošnjaci biti glavna meta velikosrpske politike 1983. godine, kada bošnjački intelektualci bivaju optuženi za “stvaranje islamske države u Bosni i Hercegovini”,³⁰⁸ što je svakako bila novoosnovana i konstruirana optužnica s ciljem slabljenja bošnjačke intelektualne elite. Komunistička politička elita svoju tvrdokornost i autoritarnost posebno je isticala u Sarajevu i Bosni i Hercegovini, gdje su bili stacionirani intelektualci okupljeni oko ideje “Mladih muslimana”. U ljeto 1983. godine dolazi do montirane optužnice protiv bošnjačkih intelektualaca, o čemu svjedoči i njihov branilac Rajko Danilović. Naime, Danilović izlazi sa zaključkom da je u tom periodu bilo samo po sebi opasno biti Bošnjak.³⁰⁹

Kako navodi, posmatrano iz njegovog ugla, “Sarajevski sudski proces” usmjeren protiv muslimanskih/bošnjačkih intelektualaca bio je u funkciji očuvanja komunističkog poretka zabrinutih titoista i podsticanja etničke i vjerske mržnje između Bošnjaka, Srba i Hrvata.³¹⁰ Ovaj sudski postupak usmjeren protiv bošnjač-

³⁰⁸ Bećirović (2021: 156).

³⁰⁹ Danilović (2006: 17).

³¹⁰ Isto, 22.

ke intelektualne elite predstavlja kulminaciju progona političkih neistomišljenika u Jugoslaviji. Represija nad intelektualcima je započela u proljeće 1983. godine, kada su uhapšeni i optuženi. Represije i podmetanja vidljiva su posebno u slučaju Alije Izetbegovića,³¹¹ kojem su pripadnici policije podmetnuli emigrantski časopis *Nova Hrvatska*, a koji je smatran spornim od komunističkog režima. Posjedovanje ovog časopisa za koji je Izetbegović istakao da ne pripada njegovoj kućnoj biblioteci korišten je kao “valjan dokaz” protiv njega u montiranom postupku. Osim nad Izetbegovićem, represija je izvršena i nad ostalim intelektualcima: Hasanom Čengićem, Mustafom Spahićem, Edhemom Bičakčićem, Huseinom Živaljom, Melikom Salihbegović, Džemalom Latićem, Dervišem Đurićem, Đulom Bičakčić i Ismetom Kasumagićem. Organizatori cjelokupnog postupka nisu imali jasnu viziju za šta terete uhapšene, pa su tokom procesa upotrebljavali termine poput islamskog fundamentalizma, opsjednutosti idejom islamskog preporoda, panislamizma, itd. Prema stavu komunističkih vlasti, posebno je bio sporan rukopis *Islamska deklaracija* autora Alije Izetbegovića, ali i posjete nekolicine optuženih Iranu.³¹²

Kada je riječ o tekstu *Islamska deklaracija*, autor Alija Izetbegović ističe da, iako je nastao 1970. godine, on tek privlači pažnju 1983. godine, što dovoljno govori o tome da je komunističkoj vlasti trebao bilo kakav povod za akciju koju će provesti protiv intelektualaca predvođenih Alijom Izetbegovićem. Zanimljivo jeste da sadržaj *Islamske deklaracije* ne spominje Jugoslaviju niti probleme jugoslavenskih muslimana, ali ipak, i kao takva, tretirana je kao nepoželjna.³¹³

³¹¹ Optužnica tereti Aliju Izetbegovića kao ideologa svih procesa, a posebno mu je zamjerano od tužilaštva što je tekst *Islamska deklaracija* proslijedio za prevođenje na nekoliko svjetskih jezika, među kojima su engleski, arapski, njemački i turski.

³¹² Danilović (2006: 99-111).

³¹³ V. Izetbegović, Alija, *Problemi islamskog preporoda, Islamska deklaracija*, JU Muzej “Alija Izetbegović”, Sarajevo, 2020.

U tom vremenu pokušao sam pisati neke članke koji su se ticali islama. Većina njih nikada nije objavljena. Godine 1969. napravio sam nacrt za tekst "Islamske deklaracije", koju sam 1970. godine konačno redigovao i poslao u svijet. Ovaj neveliki tekst (oko 40 stranica) privukao je pažnju tek nakon Sarajevskog procesa 1983. godine. Bio je sa jednakom strašću branjen i napadan. Iako napisana u Sarajevu, Deklaracija pažnju nije usmjerila prema Jugoslaviji, nego prema islamskom svijetu. Štaviše, u Deklaraciji se Jugoslavija nije spominjala.³¹⁴

Period u kojem nastaje jeste vrijeme kada se u Jugoslaviji aktualizira nacionalno pitanje Bošnjaka, ali je kroz analizu teksta vidljivo da Alija Izetbegović ne tematizira nacionalni položaj Bošnjaka niti se direktno obraća bošnjačkom narodu. Za *Islamsku deklaraciju* se stoga ne može reći da je predstavljala nacionalni i politički program Bošnjaka, jer je u njenom tekstu vidljivo odsustvo pitanja nacionalnog identiteta Bošnjaka.³¹⁵

Montirani proces rezultirao je radikalnim presudama³¹⁶ optuženima, od kojih su najupečatljivije bile od po petnaest, odnosno četrnaest godina za Omera Behmena i Aliju Izetbegovića. Hasan Čengić i Ismet Kasumagić dobili su po deset, Edhem Bičakčić sedam, Džemaludin Latić šest godina i šest mjeseci. Na šest godina zatvora osuđen je Husein Živalj, dok su na pet godina i šest mjeseci osuđeni Salih Behmen, Mustafa Spahić, Melika Salihbegović i Derviš Đurđević. U konačnici, najblažu kaznu dobila je sestra Edhema Bičakčića Đula Bičakčić, koja je osuđena na šest mjeseci. Kazne su bile izuzetno visoke, posebno kada se uzme u obzir da optužnice za odlazak u Iran, debate u sarajevskom Tabačkom mesdžidu, rukopis Alije Izetbegovića *Islamska deklaracija* nisu imale uporište u krivičnom zakonu zemlje. Predstojeća borba na sudovima rezultirala je umanjivanjem kazni za osuđene, kako kaže Da-

³¹⁴ Izetbegović (2001: 35).

³¹⁵ Redžić (2002: 103).

³¹⁶ Presuda je donesena 20. augusta 1983. godine, a potvrđena je odlukom Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine 14. marta 1984. i Saveznog suda u Beogradu 31. oktobra 1985. godine. V. Sarač-Rujanac (2012: 133)

nilović, cjelokupni sudski postupak protiv intelektualaca pokazao je da se “vlast lakše zloupotrebljava nego što se koristi u opštem interesu.”³¹⁷ Konačna presuda objavljena je 31. oktobra 1985. godine, a Savezni sud činio je vijeće sastavljeno od predsjednika Borivoja Nikšića, Obrada Cvijovića, Ivane Belea, Ilije Durbabe i Petra Leštarova, te Olegom Borčićem kao zapisničarom. Na dvadeset i devet stranica vidljivo je da komunističke vlasti nastoje kreirati sliku o optuženima kao negativcima koji moraju odgovarati za svoje neprijateljstvo prema državi, bez ostavljanja mogućnosti za pravedan proces i sagledavanje činjenica.³¹⁸

Tokom boravka u zatvoru, ali i u vrijeme istražnog postupka optuženi su podvrgnuti različitim oblicima fizičke i psihičke torture, bez izuzetka. Primjer nečovječnog odnosa vlasti prema optuženim jeste smrt Rašida Prgude tokom procesa. Prema zapisima Danilovića, Prguda je dobio dva infarkta, te umire od posljedica hapšenja i torture.³¹⁹ Ostali optuženi nakon isteka kazne slobodu su dočekali narušenog psihičkog i fizičkog zdravlja, što govori o tome da je vlast nastojala slomiti optužene svim raspoloživim metodama. Izvještavanje o procesu bilo je izuzetno jednostrano, te se kroz pisanje tadašnjih bosanskohercegovačkih medija može vidjeti zastupanje isključivo jedne strane, uz isključive optužbe prema bošnjačkim intelektualcima za nacionalizam. List *Oslobođenje* je tokom suđenja objavio dvadeset i tri članka koji se odnose na proces.³²⁰ Analizom pomenutih članaka može se ustanoviti da autori nastoje prikazati optužene kao nacionaliste koji nastoje izazvati nered i neprijateljstvo među ostalim narodima u Bosni i Hercegovini, odnosno Jugoslaviji. Ovakav način pisanja bio je u službi tadašnjih vlasti, s ciljem opravdavanja akcija koje su pokrenuli protiv bošnjačkih intelektualaca. Prema mišljenju značajnog broja različitih autora jeste da su komunističke vlasti nastojale izmišljati vlastite neprijatelje,

³¹⁷ Danilović (2006: 225-230).

³¹⁸ Savezni Sud u Beogradu, 31. oktobra 1985, Kps-108/84.

³¹⁹ Isto, str. 116.

³²⁰ Sarač-Rujanac (2012: 134-135).

koji su opasnost po državu. Koliko je bilo važno imati neprijatelja i u trenucima kada on u praksi i ne postoji, primjer je upravo "Sarajevski proces". Ovakvi montirani procesi služili su u svrhu održavanja postojećeg političkog stanja i komunističkog režima, ali i kao svojevrsna opomena za ostatak društva šta im se može dogoditi ukoliko eventualno ne budu po mjeri vlasti. Prema metodama primijenjenim tokom procesa jasno se može zaključiti da je konačni cilj zastrašivanje bošnjačkih intelektualaca koji su smatrani "muslimanskim nacionalistima", ali i svih ostalih komunističkih neistomišljenika.³²¹

Alija Izetbegović, jedan od osuđenih intelektualaca tokom "Sarajevskog procesa", zatvorske dane koristio je za usavršavanjem, analiziranjem i pisanjem. U jednom trenutku svojim je drugovima u zatvoru spomenuo da želi osnovati muslimansku političku stranku. Iako je u trenucima kada Izetbegović razmišlja o političkom aktivizmu u Jugoslaviji još uvijek jednopartijski režim, on nije gubio nadu u promjene aktuelnog totalitarnog režima. Stranka koju je želio osnovati nakon izlaska iz zatvora trebala je okupiti Bošnjake širom Jugoslavije, a kao takva, zalagala bi se za njihov politički i društveni razvoj.³²²

Dvadeset i petog novembra 1988. godine završena je višegodišnja zatvorska kazna za Aliju Izetbegovića.³²³ Odluka Predsjedništva Jugoslavije bila je da se Izetbegovića oslobađa od daljeg izdržavanja kazne. Prekidom zatvorske kazne pokazalo se još

³²¹ Sarač-Rujanac (2012: 139-140).

³²² Izetbegović (2001: 67).

³²³ Nakon što je 1990. godine na prvim demokratskim izborima Alija Izetbegović pobijedio, mediji su često u intervjuima s Izetbegovićem potencirali pitanje da li će se on i njegovi saradnici revanširati i osvetiti komunistima koji su ga nepravедно osudili na dugogodišnju kaznu. Izetbegović je u više navrata naglasio da revanša neće biti, a u svojoj knjizi *Sjećanja* zapisao je sljedeće: "Kada sam 1990. pobijedio na izborima, najčešća pitanja su bila hoće li biti revanš prema komunistima za ono što su učinili meni i mojim prijateljima. Odgovarao sam da osвете neće biti. I nije je bilo. Svi akteri procesa, isljednici, tužioci i sudije nastavili su normalno živjeti i raditi svoj posao, neki su čak ostali na funkcijama. Kao političar sam oprostio. Kao čovjek – nisam." Isto, str. 62.

jednom da je cjelokupni proces bio besmislen.³²⁴ Osamdesetih godina dvadesetog stoljeća bilo je primjetno da zahtjevi Bošnjaka za kulturnom, nacionalnom i identitetskom ravnopravnošću s ostalim narodima u Jugoslaviji nisu blagonaklono posmatrani od komunističkih vlasti, posebno je to bilo osjetno u Srbiji, o čemu svjedoči da su zahtjevi Bošnjaka za ravnopravni status većinom shvatani negativno, a često im je pripisivana optužba za “islamski fundamentalizam”, koji je smatran najvećom prijetnjom po jedinstvo jugoslavenske države.³²⁵ Bošnjački intelektualci su nakon izlaska iz zatvora i početka demokratskih promjena u Jugoslaviji započeli s realiziranjem Izetbegovićeve ideje o formiranju političke stranke koja će se boriti za interese Bošnjaka u Jugoslaviji. Upravo ova činjenica ukazuje na to da su Bošnjaci dodatno bili motivirani za politički aktivizam i borbu za svoja prava nepravdom koja im je načinjena tokom “Sarajevskog procesa”. Ovim događajem ujedno započinje i nova faza u bošnjačkom političkom djelovanju. Bošnjačko političko izrastanje koje će uslijediti devedesetih godina jeste nastavak razvoja bošnjačke političke ideje i potvrda bošnjačke posebnosti.³²⁶

³²⁴ Isto.

³²⁵ Filandra (2012: 58).

³²⁶ Filandra (1996: 9).

11. 2. Političko organiziranje Bošnjaka neposredno pred izbore 1990. godine

Dešavanja iz 1983. godine oko grupe bošnjačkih intelektualaca predvođenih Alijom Izetbegovićem, koji su u politički montiranom "Sarajevskom procesu" osuđeni na višegodišnje zatvorske kazne, probudila je ozbiljan interes među političkom emigracijom. Zulfikarpašić za ovaj proces ističe da je "obična lakrdija" iz više razloga.³²⁷ Upravo u tom vremenu počinje rasti još veći interes za stanje u Jugoslaviji koje se kroz nekoliko godina u velikoj mjeri mijenja. Nakon ukidanja zatvorske kazne pomenutim intelektualcima, bošnjačka politička emigracija koja je u prethodnim godinama na različite načine radila na političkom aktivizmu nastoji se povezati s njima, o čemu svjedoče mnogobrojni zajednički sastanci.³²⁸ Pomenuti intelektualci iz domovine, zajedno sa svojim istomišljenicima u emigraciji, razmjenjivali su ideje o budućem političkom putu Bosne i Hercegovine. O samoj ideji za osnivanje političke stranke koja će zastupati interese Bošnjaka u Jugoslaviji u knjizi *Sjećanja* pisao je Alija Izetbegović:

Da bi se pristupilo demokratskoj rekonstrukciji zemlje, trebalo je oformiti demokratske stranke. Možda političke stranke nisu bez mahana, ali svijet nije ništa bolje izumio. Nama je trebala probosanska i promuslimanska politička organizacija koja bi okupila naš narod što živi na dugom pojasu od Novog Pazara do Cazina, izmiješan sa Srbima i Hrvatima. Ako se Jugoslavija raspada, onda će nama biti teže nego Srbima i Hrvatima, a ako se o tim sudbomosnim pitanjima bude odlučivalo bez nas, onda će biti još teže. U početku sam razmišljao da obnovim Jugoslovensku muslimansku organizaciju (JMO), koja je dominirala životom bosanskoherceg-

³²⁷ Filandra – Karić (1991: 298).

³²⁸ Jedan od sastanaka na kojem se razgovaralo o budućoj političkoj organizaciji Bošnjaka u Jugoslaviji održan je u kući Adila Zulfikarpašića u Zürichu. Na sastanku na kojem su prisustvovali Omer Behmen, Hasan Čengić, Alija Izetbegović, Teufik Velagić, Salem Šabić i Adil Zulfikarpašić razgovarano je o osnivanju Stranke demokratske akcije, koja je svoj put započela u maju 1990. godine. Isto, str. 128.

vačkih Muslimana između dva velika rata, ali koja je nestala 1941. godine, sa propašću Jugoslavije. Bila je to vodeća organizacija muslimanskog naroda na čelu sa velikim čovjekom, Mehmedom Spahom. Spaho je umro – ili je ubijen, ima različitih priča – kratko vrijeme prije početka Drugoga svjetskog rata, nakon čega je došlo do potpisivanja sramnog pakta Cvetković – Maček o podjeli Bosne. Međutim, veliki čovjek nije stvorio i veliku organizaciju. Spahina JMO raspala se pod prvim ratnim vjetrovima koji su zahvatili Jugoslaviju 1941. godine. Kada sam odlučio da stvaram ovu stranku, zamišljao sam da bude drukčija od JMO-a, kako bi mogla izdržati iskušenja na koja će je vrijeme staviti.³²⁹

Razgovori o formiranju političke stranke vođeni su intenzivno u prvoj polovini 1990. godine, što je rezultiralo inicijativom za osnivanjem stranke pod nazivom Stranka demokratske akcije – SDA. Ovu inicijativu potpisalo je četrdeset uglednih bošnjačkih intelektualaca³³⁰ koji su 27. marta 1990. godine istupili u javnost

³²⁹ Izetbegović (2001: 56-57).

³³⁰ Taj Inicijativni odbor činili su: Alija Izetbegović, dipl. pravnik iz Sarajeva; Muhamed Čengić, dipl. ing. iz Sarajeva; dr. Maid Hadžimeragić, stomatolog iz Sarajeva; dr. Muhamed Huković, profesor iz Sarajeva; Edah Bećirbegović, advokat iz Sarajeva; prim. dr. Šaćir Čerimović, ljekar iz Sarajeva; Salim Šabić, privrednik iz Zagreba; prof. dr. Sulejman Mašović, Defektološki fakultet Zagreb; prof. dr. Fehim Nametak, znanstveni radnik iz Sarajeva; Salih Karavdić, advokat iz Sarajeva; Fahira Fejzić, novinar iz Sarajeva; dr. Šaćir Čengić, ljekar iz Sarajeva; Edhem Traljić, dipl. pravnik iz Sarajeva; Džemaludin Latić, književnik iz Sarajeva; Omer Pobrić, muzičar iz Sarajeva; dr. Sead Šestić, znanstveni radnik iz Sarajeva; prim. dr. Tarik Muftić, ljekar iz Mostara; Safet Isović, estradni umjetnik iz Sarajeva; dr. Šemso Tanković, docent na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu; Mirsad Veladžić, magistar tehnologije iz Velike Kladuše; prim. dr. Kemal Bičakčić, ljekar iz Sarajeva; Abdulah Skaka, obrtnik iz Sarajeva; Omer Behmen, dipl. ing. građ. iz Sarajeva; Šefko Omerbašić, glavni imam iz Zagreba; dr. Mustafa Cerić, docent Islamskog teološkog fakulteta iz Sarajeva; dr. Sulejman Čamdžić, znanstveni radnik iz Zagreba; prof. dr. Lamija Hadžiosmanović, Filozofski fakultet iz Sarajeva; dr. Halid Čaušević, dipl. pravnik iz Sarajeva; Kemal Nanić, dipl. ing. građevine iz Zagreba; Bakir Sadović, student iz Sarajeva; Faris Nanić, student iz Zagreba; Nardin Smajlović, student iz Zagreba; Husein Huskić, magistar maštinstva iz Zagreba; Mirsad Srebrenković, dipl. pravnik iz Zagreba; Nedžad Džumhur, dipl. tehnolog iz Banje Luke; Fehim Nuhbegović, privrednik iz Zagreba; Đulko Zunić, privrednik iz Zagreba; prof. dr. Almasa Šaćirbegović, Veterinarski fakultet u Sarajevu; prof. dr. Ahmed Bračković, Ekonomski fakultet u Sarajevu. V. Brka,

sa šesnaest tačaka o svojim budućim aktivnostima.³³¹ Ubrzo nakon toga ideja o političkom okupljanju proširena je na dijasporu, ali i domovinske zemlje. Prema Ismetu Kasumagiću, ideja o osnivanju političke stranke rodila se kod Alije Izetbegovića još za vrijeme njihovog boravka u zatvoru.³³²

Samo dva mjeseca nakon istupanja s inicijativom o osnivanju Stranke demokratske akcije, 26. maja 1990. godine, održana je Osnivačka skupština, na kojoj je predloženo Radno predsjedništvo, u kojem su bili: Adil Zulfikarpašić, Salim Šabić, Nardin Smajlović, Salim Šabić i predsjednik Alija Izetbegović.³³³ Da je osnivanje ove političke stranke naišlo na opću prihvaćenost među iseljenicima u dijaspori i Bošnjacima u domovinskim zemljama, potvrđuje ulazak Adila Zulfikarpašića u sami vrh stranke, kao i istupi na skupu uglednika iz dijaspore Ilijaza Zenkića, predsjednika Kulturne zajednice Muslimana Chicaga, istaknutog intelektualca Bećira Tanovića, također iz Chicaga, Bisere Turković, koja se tada obratila prisutnima ispred bošnjačke zajednice u Australiji, te Sulejmana Ugljanina i Rasima Ljajića iz Sandžaka.³³⁴

Svi su nabrojani ispred svojih bošnjačkih zajednica istakli podršku osnivanju Stranke demokratske akcije i aktivnom uključenju u buduće političke procese koji se budu odvijali. Utjecaj bošnjačke emigracije na političko organiziranje ogledao se i u tome da je većina nekadašnjih političkih emigranata poput Zulfikarpašića, Velagića,³³⁵ Tanovića i Šaćirbegovića učestvovala u osnivanju podružnica SDA širom tadašnje Jugoslavije i dijaspore. Znajući da je upravo u emigraciji izuzetan potencijal, predsjednik SDA Alija Izetbegović odlučio se da nakon većeg broja osnivačkih skupova

Osman, *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2007, str. 49.

³³¹ Isto.

³³² Mulaosmanović (2018: 115).

³³³ Brka (2007: 60).

³³⁴ Isto, str. 63–66.

³³⁵ Teufik Tofa Velegić bio je predsjednik Stranke demokratske akcije u Austriji koja je bila jedna od organiziranih podružnica ove stranke u dijaspori.

koji su održani širom Jugoslavije posjeti bošnjačke emigrante u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi.³³⁶

Sa svojim bliskim saradnikom Džemaludinom Latićem Izetbegović je posjetio bošnjačku zajednicu u Torontu, Washingtonu, Chicagu i Daytonu.³³⁷ Na turneji su ih pratili bošnjački aktivisti iz Sjeverne Amerike, Nedžib Šaćirbegović, Ćamil Avdić, Hasan Karačić, Bećir Tanović i drugi s kojima su obilazili našu zajednicu koja je bila itekako zainteresirana za dešavanja u Jugoslaviji, tačnije u Bosni i Hercegovini. Koliko su ove aktivnosti Alije Izetbegovića, kasnije prvog predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, bile važne, govori i činjenica da su organizacije iz Sjeverne Amerike, kao i podružnice Stranke demokratske akcije bile od velike važnosti u vrijeme oružane agresije na Bosnu i Hercegovinu.³³⁸ Od maja do decembra 1990. godine, posebno neposredno nakon prvih demokratskih izbora u Jugoslaviji,³³⁹ uslijedilo je masovno osnivanje stranačkih ogranka SDA u dijaspori, što je nastavljeno i nakon 1990. godine. Među prvim osnovanim ograncima u dijaspori bili su oni u Hamburgu, Bernu, Münchenu, Stuttgartu i Frankfurtu, koji su se isticali po dobroj organizaciji i masovnim članstvom.³⁴⁰ Kada je riječ o ovim ograncima, značajno je istaći da je SDA Frankfurt imao izuzetno dobre odnose s različitim organizacijama u Njemačkoj, kao i respektabilnim političkim strankama kao što su CDU i SPD.³⁴¹

³³⁶ Lisica, Admir, "Alija Izetbegović cijenio je potencijal dijaspore", U: Stav, 10. 9. 2020. Dostupno na: <https://arhiv.stav.ba/alija-izetbegovic-cijenio-je-potencijal-dijas-pore/> (Pristupljeno: 29. 11. 2020).

³³⁷ Tokom Izetbegovićeve i Latićeve posjete Bošnjacima Kanade održana je svečana večera koju je otvorio prvi predsjednik kanadskog ogranka SDA Ferid Kalajdžić. Na ovoj večeri, osim razgovora o političkom organiziranju Bošnjaka, prikupljena su i značajna sredstva u vidu donacije za Bosnu i Hercegovinu. Pašanbegović, Tajib, *Kratka historija Bošnjaka u Kanadi*, BZK "Preporod" Zenica i Džemat BIZ Gazi Husrev-beg Toronto, Zenica, 2013, str. 98.

³³⁸ Izetbegović (2001: 89-90).

³³⁹ [https://www.parlament.ba/Content/Read/183?title=ParlamentarizamuBosniiHercegoviniuslovimapoliti%C4%8Dkogpluralizma\(1990.%E2%80%931995.\)&lang=hr](https://www.parlament.ba/Content/Read/183?title=ParlamentarizamuBosniiHercegoviniuslovimapoliti%C4%8Dkogpluralizma(1990.%E2%80%931995.)&lang=hr) (Pristupljeno: 25. 12. 2020)

³⁴⁰ Brka (2007: 269-271).

³⁴¹ Isto.

U dalekoj Australiji vladalo je posebno interesovanje za političkim promjenama koje su se dešavale u Jugoslaviji, tačnije u Bosni i Hercegovini, o čemu govori poziv Hasanu Čengiću, visokom funkcioneru Stranke demokratske akcije, da posjeti Australiju i učestvuje u formiranju ogranka stranke u ovoj zemlji.³⁴² Članovi i simpatizeri ogranka aktivno su radili na povezivanju s domovinom, o čemu govori i formiranje medija s bošnjačkim i bosanskim predznakom. "Bosanski informativni centar" u Melbourneu, u sklopu kojeg je kasnije osnovan i *Bošnjački radio*, prvi radio u dijaspori koji je nosio prefiks bošnjački.³⁴³ Svi uspostavljeni ogranci od Sjedinjenih Američkih Država do Australije bili su veoma aktivni i u pogledu organiziranja humanitarnih akcija tokom rata u Bosni i Hercegovini, ali i prihvatanja mnogobrojnih izbjeglica, što ide u prilog opravdanosti njihovog postojanja. Također, neposredno prije referenduma u dijaspori je vođena aktivna kampanja u smjeru izlaska na referendum i glasanja za nezavisnost Bosne i Hercegovine.

Demokratske promjene koje su nastupile u Jugoslaviji omogućile su aktivniju političku organizaciju Bošnjaka, o čemu govori formiranje Stranke demokratske akcije, ali i afirmiranje nacionalnog pitanja, koje ponovo dolazi u fokus. Sredinom juna 1990. godine u Sarajevu Bošnjački institut, koji je tada imao sjedište u Zürichu, organizira izuzetno značajan simpozij na temu *Bosna i bošnjaštvo*.³⁴⁴ Ovaj naučni skup okupio je historičare, sociologe, kulturne radnike i druge intelektualce među kojima su bili i istraživači iz susjednih jugoslavenskih republika. Za pomenuti skup, koji je održan neposredno prije prvih višestranačkih izbora, svojevrsno je značio i povratak rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Tokom 1990. i 1991. godine značajan broj autora tematizirao je ovo pitanje.³⁴⁵

³⁴² Intervju s Ahmedom Salčinom, 10. mart 2018. (U arhivi autora)

³⁴³ Lisica (2018: 19-20).

³⁴⁴ Ovaj skup bio je prva javna rasprava o bošnjaštvu tokom socijalističkog režima u Jugoslaviji. Skup je u javnosti dodatno povećao interes o bošnjaštvu i imenu Bošnjak iako je bilo vidljivo da još uvijek nije imalo potpunu podršku u javnosti.

³⁴⁵ Redžić (2002: 167-169).

Raspravama o nacionalnom određenju Bošnjaka nastavljeno je i u godinama koje su uslijedile, a sve u cilju reafirmiranja i vraćanja historijskog nacionalnog imena Bošnjak. Važan događaj za Bošnjake bili su izbori 1990. godine. Proces prelaska iz jednopartijskog u višepartijski sistem doprinio je osnivanju velikog broja političkih stranaka širom Jugoslavije, kada je riječ o SR Bosni i Hercegovini, zastupnička mjesta u Skupštini SR BiH dobile su SDA – 86, SDS – 72, HDZ – 44, SK – SDP – 14, SRS za BiH – 12, SK SDP i DSS – 5, SSO – DS i Eko Pokret “Zeleni” – 2, MBO³⁴⁶ – 2, SRS i DP Mostar – 1, DSS – 1, SPO – 1.³⁴⁷ Kada je riječ o nacionalnoj strukturi, u prvu višestranačku Skupštinu SR Bosne i Hercegovine izabrano je: 41,25% Bošnjaka, 35,41% Srba, 20,41% Hrvata i 2,93% ostalih.³⁴⁸ Važno je istaći da u ovom periodu egzistira i bošnjačka komunistička elita koju su predvodili Raif Dizdarević, Nijaz Duraković i Munir Mesihović. Ova grupa pripadala je čvrstom političkom bloku koji je zagovarao ostanak Bošnjaka unutar Jugoslavije, i to prema temeljima doktrine CK SKJ-a. Uz pomenu tu grupu može se navesti i Liberalna stranka koju je predvodio Rasim Kadić, te Savez reformskih snaga okupljenih oko lidera Ante Markovića. Njihov fokus bio je na ekonomskoj liberalizaciji i slobodnom društvu, a karakteristika ove dvije stranke jeste da su privlačile Bošnjake koji ideološki nisu bili u potpunosti određeni.³⁴⁹ Ipak, Bošnjaci su većinom u tom periodu bili vezani za politiku koju je promovirala i zagovarala Stranka demokratske akcije, o čemu govore ranije navedeni izborni rezultati.

³⁴⁶ Zbog neslaganja s rukovodstvom Stranke demokratske akcije, Adil Zulfikarpašić sa svojim bliskim saradnicima, među kojima su najistaknutiji bili Muhamed Filipović i Fehim Nametak, osniva Muslimansku bošnjačku organizaciju – MBO. Prema Adilu Zulfikarpašiću, MBO je nakon osnivanja okupila liberalnu struju unutar SDA, koja je ispoljavala neslaganje s tadašnjom unutarstranačkom politikom. Stranka je nakon osnivanja djelovala opoziciono, a jedna od karakterista jeste da, uprkos okupljanju bošnjačkih intelektualaca u upravljačke strukture stranke, MBO nikada nije dobila masovnu podršku među Bošnjacima. V. Đilas – Gaće (1996: 151-153).

³⁴⁷ Brka (2007: 217).

³⁴⁸ Bećirović (2021: 211).

³⁴⁹ Mulaosmanović (2018: 114-115).

Izbori koji su održani u novembru 1990. godine značili su povratak višestranačja i parlamentarizma u Bosni i Hercegovini, nakon pola stoljeća. Društveno-politička kretanja u Bosni i Hercegovini pomno su posmatrana u ostalim jugoslavenskim republikama, a sve je bilo očitiije da promotori velikosrpske ideje neće mirno prihvatiti bošnjački politički aktivizam.³⁵⁰

11. 3. Bošnjačka politika između “krnje” Jugoslavije i nezavisne Republike Bosne i Hercegovine

U novijoj historiji Bosne i Hercegovine i Bošnjaka 1991. godina može se smatrati za jednu od najneizvjesnijih godina. Naime, nakon održanih izbora u Jugoslaviji krajem 1990. godine, sve osjetnije je bilo zaoštavanje međunacionalnih odnosa. Opasnost za Bosnu i Hercegovinu i Bošnjake tada predstavlja potencijalni dogovor na relaciji Franjo Tuđman – Slobodan Milošević, a koji je podrazumijevao podjelu Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske. Tuđman je smatrao da teritorijalnim namirivanjem u Bosni i Hercegovini može doći do rješenja u konfliktu Srba i Hrvata.³⁵¹ Ključno mjesto sastanka na putu za provedbu ideje o dogovoru između Srba i Hrvata bilo je mjesto Karađorđevo u Srbiji. Delegacije su 25. marta 1991. godine načelno dogovorile buduću granicu, kao uvod u normalizaciju srpsko-hrvatskih odnosa. Alija Izetbegović znao je za ideje političkih predstavnika Srba i Hrvata, te je zbog toga reagirao i poslao pismo hrvatskom predsjedniku Tuđmanu, u kojem od njega traži da ne postigne dogovor s Miloševićem, što Tuđman nije prihvatio, o čemu svjedoče sastanci u mjestu Tikveš³⁵² mjesec dana kasnije.³⁵³

³⁵⁰ Huseinspahić (2021: 226).

³⁵¹ Kliko (2019: 27).

³⁵² Sastanak u hrvatskom Tikvešu između Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića održan je dvadeset dana nakon sausreta u Karađorđevu. Ovaj sastanak bio je ujedno i posljednji susret pomenutog dvojca “u četiri oka”. V. <https://hkm.hr/domoljubne-minute/sastanak-tudmana-i-milosevica-u-tikvesu/> (Pristupljeno: 24. 5. 2022)

³⁵³ Mulaosmanović (2018: 135).

Shvatajući opasnost cjelokupne situacije, Alija Izetbegović nastoji 1991. godinu iskoristiti za pridobijanje prijatelja na strani Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. U autobiografskoj knjizi *Sjećanja* Alija Izetbegović, tadašnji predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, ističe da je 1991. godine mladim bosanskohercegovačkim diplomatskim timom nastojao iskoristiti za upoznavanje svjetske javnosti o trenutnom stanju u Jugoslaviji, s posebnim fokusom na Bosnu i Hercegovinu. U martu 1991. godine austrijski zvaničnici pozvali su Izetbegovića na konferenciju o manjinama koja se održavala u Beču.³⁵⁴

Prema Izetbegovićevim zapisima u djelu *Sjećanja*, ovaj poziv i sastanak s predstavnicima Republike Austrije koje je održan 25. marta 1991. godine može se smatrati za početak zvanične bosanske diplomatije, koja je, iako je bila na svom početku, imala čast biti gost Austrije. Aliju Izetbegovića tada je primio tadašnji predsjednik Republike Austrije, gospodin Kurt Waldheim, a Izetbegović je tada imao priliku i upoznati se s ministrom vanjskih poslova ove zemlje Aloisom Mockom. Mock je u ratnim godinama svrstan među velike prijatelje države Bosne i Hercegovine i njenog naroda. Za svoje zasluge i zagovaranje među svjetskim zvaničnicima za "bosansku stvar" Alois Mock je nakon završetka agresije od predsjednika Alije Izetbegovića nagrađen prestižnim državnim priznanjem *Ordenom časti Zmaja od Bosne*.³⁵⁵ U narednim godinama Austrija je aktivno radila na pomaganju Bosne i Hercegovine, ali i na pomoći pristiglim bošnjačkim izbjeglicama, koje su im se za gostoprimstvo odužili integriranjem i jačanjem austrijskog društva. Svega nepuna dva mjeseca nakon zvanične posjete Beču Izetbegović je na poziv iranske administracije otputovao u posjetu u Teheran. Koliko je ova posjeta ostavila utisak na Izetbegovića, govore i njegovi zapisi o svečanom dočeku na teheranskom aerodromu, koji je upriličen njemu i bosanskoj delegaciji.

³⁵⁴ Izetbegović (2001: 77).

³⁵⁵ Isto.

*U Iranu, čije će vojne isporuke u toku rata odigrati važnu ulogu u odbrani Bosne od agresije, bio mi je priređen izuzetan doček. Na Teheranskom aerodromu tog majskog 1991. godine bile su postrojene velike jedinice tri roda iranske vojske: pješadije, vazduhoplovstva, a drugi red od više od pedeset diplomatskih predstavnika i drugih zvaničnika stajao je na vrelom podnevnom suncu. Bio sam zatečen i ne znam jesam li se najbolje snalazio.*³⁵⁶

Nakon Austrije i Irana, treća zvanična posjeta predsjednika Izetbegovića bila je Republici Turskoj, u kojoj ga je dočekao tadašnji predsjednik Republike Turske Turgut Özal. U prijateljskoj Turskoj razgovarano je o mnogobrojnim pitanjima, a između ostalih, bilo je razgovora i o Organizaciji islamske konferencije (OIC), čiji će član u narednom periodu postati Republika Bosna i Hercegovina. Balansiranje odnosa sa Zapadom i Istokom vidljivo je iz posjete koja je uslijedila nakon gostovanja u Austriji, Iranu i Turskoj. Naime, Izetbegović je na poziv američkog State Departmenta posjetio Sjedinjene Američke Države, u kojima se sastao s četvericom istaknutih američkih senatora, među kojima je svakako najpoznatiji Bob Dole. Na ovim sastancima u SAD-u razgovarano je o aktuelnom jugoslavenskom pitanju, ali prema riječima Izetbegovića, tadašnja visoka delegacija predsjednika Busha nije pretjerano pokazivala razumijevanje za situaciju u Jugoslaviji. Ipak, Sjedinjene Američke Države će se u kasnijem periodu pokazati kao jedna od najzainteresiranijih zemalja za pitanje Bosne i Hercegovine.³⁵⁷

Kada je riječ o zvaničnim posjetama Alije Izetbegovića Sjedinjenim Američkim Državama, prema istraživanjima Hamze Karčića objavljenim u članku "Diplomatske posjete Alije Izetbegovića Sjedinjenim Američkim Državama 1991-1995.", Alija Izetbegović je tokom ratnih godina čak šest puta zvanično posjetio Sjedinjene Američke Države, od toga su četiri susreta bila s predsjednikom SAD-a Billom Clintonom. Za jednu mladu nezavisnu državu kakva je tada bila Bosna i Hercegovina veli-

³⁵⁶ Izetbegović (2001: 77).

³⁵⁷ Isto, str. 78.

ku stvar predstavlja da u prvim godinama i počecima njenog diplomatskog puta predsjednik Predsjedništva Alija Izetbegovića ostvaruje česte kontakte s američkom administracijom. Znajući da je SAD vodeća svjetska sila, Izetbegović je nastojao zadobiti njihovu naklonost, a često je isticao da su one (SAD) prijateljski raspoložene prema Bosni i Hercegovini. Ovako kontinuirane diplomatske aktivnosti predsjednika Izetbegovića, posebno u ratnim godinama, rezultirale su kasnijim priznanjem Bosne i Hercegovine od svih velikih svjetskih sila, predvođenih svakako Sjedinjenim Američkim Državama, koje se i danas nameću kao glavni partner i saveznik države Bosne i Hercegovine.³⁵⁸

Analiziranje početnih diplomatskih aktivnosti Alije Izetbegovića i njihovo prezentiranje javnosti izuzetno je bitno jer u velikoj mjeri potvrđuju nastojanje Izetbegovića i ostatka bosansko-hercegovačkog diplomatskog tima da za Bosnu i Hercegovinu na samom početku pridobije što veći broj saveznika. Također, diplomatske aktivnosti neposredno prije priznavanja nezavisnosti Bosne i Hercegovine političkog lidera Bošnjaka govori o tome da je bošnjačka politika državnički opredijeljena, te da u fokus stavlja interese Bosne i Hercegovine.³⁵⁹

Uslijed primjetne krize unutar Jugoslavije, predsjednici republika sastajali su se u više navrata tokom 1991. godine, a u cilju pronalaženja budućeg rješenja u tada zajedničkoj državnoj zajednici. Od marta do juna 1991. godine održano je šest sastanaka na kojima se raspravljalo o budućnosti države Jugoslavije, a na kojima su prisustvovali članovi Predsjedništva SFRJ.³⁶⁰ Sastanci u Splitu, na Stojčevcu, Bledu, Ohridu i drugim

³⁵⁸ V. Karčić, Hamza, "Diplomatske posjete Alije Izetbegovića Sjedinjenim Američkim Državama 1991-1995.". U: *Godišnjak BZK Preporod*, godina XIII, 2013.

³⁵⁹ Do kraja 1991. godine Izetbegović i saradnici su nastavili obilaziti svjetske lidere, a neke od posjeta bile su upriličene američkim senatorima, Papi Ivanu Pavlu II, te drugim značajnim dužnosnicima. Sve posjete i razgovori imali su jedinstvene ciljeve, a to su informiranje svjetskih zvaničnika o stanju u Jugoslaviji, odnosno Bosni i Hercegovini, te pridobijanje međunarodne podrške.

³⁶⁰ Šehić (2013: 31).

mjestima održanim širom Jugoslavije nisu ponudili željene rezultate, što je u konačnici dovelo do početka disolucije Jugoslavije. Nakon dužih oklijevanja, prve se za put u nezavisnost odlučuju Slovenija i Hrvatska 25. juna 1991. godine. Slovenci su pokušali odmah uspostaviti granicu prema Austriji, ali je to dovelo do oružanog sukoba s pripadnicima JNA u kojima je nekoliko građana izgubilo život.³⁶¹

Nakon ove dvije republike i Makedonija se odlučila na nezavisnost, čime je postalo jasno da Jugoslavija nema izgleda za opstanak.³⁶² Uprkos velikim naporima koje su ulagali bošnjački, hrvatski i dio srpskih političkih predstavnika iz Bosne i Hercegovine, bilo je izvjesno da će i ova Republika krenuti stopama Slovenije, Hrvatske i Makedonije. Srpske političke snage unutar Bosne i Hercegovine kontinuirano su opstruirale svaki pokušaj za kreiranje uvjeta za državno osamostaljivanje Bosne i Hercegovine po uzoru na tri navedene jugoslavenske republike.³⁶³ Sastanci na kojima je tematizirano stanje i budućnost Jugoslavije tokom 1991. godine ponudili su i ideju o asimetričnom rješenju koje bi spasilo Jugoslaviju. Autori ove ideje bili su Kiro Gligorov, predsjednik SR Makedonije, i Alija Izetbegović, predsjednik SR Bosne i Hercegovine.³⁶⁴

Bošnjaci kao narod nastojali su očuvati zajedničku državu Jugoslaviju, ali nisu željeli u njoj biti po svaku cijenu, pa ni pod ucjenama i prijetnjama koje su dolazile od političkih predstavnika bosanskih Srba, predvođenih predsjednikom Srpske demokratske stranke – SDS Radovanom Karadžićem. Karadžić je 14. oktobra 1991. godine za govornicom Skupštine SR Bosne i Hercegovine javno zaprijetio nestankom muslimanima u Bosni i Hercegovini, što je bio uvod u agresiju na Bosnu i Hercegovinu i kasniji genocid nad Bošnjacima.³⁶⁵ Srpski članovi Skupštine SR Bosne i Hercego-

³⁶¹ Bećirević (2021: 189).

³⁶² Arbitražna (Badinterova) komisija u svom nalazu navodi da je SFRJ prestala postojati disolucijom, a ne secesijom. Isto, str. 193.

³⁶³ Trnka (2012).

³⁶⁴ Izetbegović (2001: 81-82).

³⁶⁵ "Ovo je put na koji vi hoćete da izvedete Bosnu i Hercegovinu, ista je ona

vine 24. oktobra 1991. napuštaju rad ove institucije i ubrzo formiraju protuustavnu parainstituciju Skupštinu srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.³⁶⁶ Politički separatizam Srba mogao se uvidjeti i kroz niz odluka o osnivanjima "srpskih autonomnih",³⁶⁷ koje su imale za cilj formiranje administrativnih jedinica s isključivo srpskim vlastima na čelu. Ujedno, formiranje ovakvih oblasti bio je direktan udar na cjelovitost Bosne i Hercegovine, što svakako nije bilo prihvatljivo za Bošnjake, ali i tadašnje probosanski opredijeljene građane. Bitno je istaći da, osim bosanskih Srba, političko vodstvo bosanskih Hrvata također kreće s formiranjem zasebnih političkih zajednica s hrvatskim predznakom, što je dodatno uslo-
žnjavalo političke odnose unutar Bosne i Hercegovine.³⁶⁸

Prema djelovanju bošnjačkih političara u ovom periodu, jasno se može primijetiti da oni fokus usmjeravaju na jačanje i očuvanje Bosne i Hercegovine. Stoga se bošnjačka politika na početku devedesetih godina može okarakterizirati kao isključivo državnički opredijeljena, što će postati jasnije u periodu održavanja referenduma³⁶⁹ o nezavisnosti Bosne i Hercegovine.

autostrada pakla i stradanja kojom su pošli Slovenija i Hrvatska. Nemojte da mislite da nećete Bosnu i Hercegovinu odvesti u pakao, a muslimanski narod možda u nestanak. Jer muslimanski narod ne može da se odbrani ako bude rata ovdje", rekao je tada Radovan Karadžić, predsjednik Srpske demokratske stranke – SDS. Vidi: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2016/9/25/kada-i-kako-je-nastala-republika-srpska> (Pristupljeno: 23. maja 2022.)

³⁶⁶ <https://stav.ba/vijest/neuspjeli-separatisticki-poduhvati-karadzica-jelavica-i-dodika/5686> (Pristupljeno (14. 11. 2021)

³⁶⁷ Osnovana je SAO Krajina sa sjedištem u Banjoj Luci, SAO Hercegovina, pa SAO Romanija, sa sjedištem u Sarajevu. Izetbegović (2001: 95) Nastavak "saoizacije" Bosne i Hercegovine vidljiv je na primjerima formiranja SAO Sjeveroistočne Bosne, SAO Sjeverne Bosne, SAO Birač, te ostalih oblasti sa srpskih prefiksom. V. Begić (1997: 59).

³⁶⁸ 12. novembra 1991. godine Hrvatska demokratska zajednica – HDZ formira Hrvatsku zajednicu Bosanska Posavina s osam općina, a odmah zatim 18. novembra i Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu, s trideset općina, kao političku, privrednu i kulturnu zajednicu Hrvata u Bosni i Hercegovini. Izetbegović (2001: 95).

³⁶⁹ Filandra smatra da je referendum o nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine temeljna i presudna činjenica u bošnjačkoj političkoj opstojnosti. Ovaj čin ujedno i određuje buduću bošnjačku političku poziciju. Filandra, (1996: 9)

11. 4. Položaj Bošnjaka Sandžaka neposredno prije agresije na Bosnu i Hercegovinu

Historija Bošnjaka Sandžaka svojim cjelokupnim tokom isprepletena je s historijom svojih sunarodnjaka iz Bosne i Hercegovine, što je i razumljivo jer su Bošnjaci zajedno živjeli u različitim oblicima državnih sistema nekoliko stotina godina. Muhadžirska kretanja Bošnjaka iz Bosne masovno započinju austrougarskom okupacijom, a prva stanica na putu prema Turskoj bio je Sandžak. U spomen ovom muhadžirluku u Sandžaku postoje ulice i naselja koja nose nazive po ovim historijskim događajima. Bošnjaci Sandžaka iseljavali su se prema Makedoniji i Turskoj, koje su vremenom postale njihove domovinske zemlje.³⁷⁰

Oni koji su se odlučili na ostanak suočili su se s različitim srpsko-crnogorskim zločinima nad njima, posebno u Gusinju i Plavu. Progoni Bošnjaka Sandžaka intenzivirani su tokom balkanskih ratova, događaja za koje se može s pravom reći da su nanijeli nenadoknadivu štetu Bošnjacima i Sandžaku.³⁷¹ Bukureštanskim mirom 1913. godine, koji je okončao Drugi balkanski rat, dogovorena je podjela Sandžaka na crnogorski i srbijanski dio. Nakon Berlinskog kongresa, ovo je bio drugi težak moment za Bošnjake, čije su posljedice prema mnogobrojnim autorima vidljive i danas. Uprkos nepovoljnim okolnostima, Bošnjaci se tokom Prvog svjetskog rata na teritoriji Sandžaka nastoje političkim putem boriti za svoja prava otvoreno i bez straha, o čemu govore i dešavanja iz 1917. godine.³⁷²

³⁷⁰ V. Šabotić, Izet, "Bošnjačke muhadžirske enklave u Makedoniji – nekada i sada", U: *Zbornik radova XXIII Simpozija, "Migracije stanovništva – fenomen izbjeglištva, Bošnjačka pismohrana"*, Svezak 16, br. 44, Zagreb, 2016.

³⁷¹ V. Lisica, Admir, "Izazovi i perspektive bošnjačke migracije", U: *Zbornik radova međunarodne naučne konferencije "Migracije u savremenom dobu – Uzroci i posljedice"*, Islamski pedagoški fakultet u Bihaću, Bihać, 2020.

³⁷² Vidi: <https://stav.ba/vijest/trideset-godina-od-referenduma-o-autonomiji-sandzaka/5295> (Pristupljeno: 7. januar 2022)

Naime, na koncu ratnih zbivanja u ovom dijelu Evrope gradonačelnici sandžačkih gradova odlučili su se u augustu okupiti u Sjenici³⁷³ kako bi zajednički donijeli odluku o budućnosti Sandžaka i naroda u njemu. Svi okupljeni gradonačelnici i ostali učesnici konferencije opredijelili su se za posebnost Sandžaka. Srpske i crnogorske vlasti shvatile su ovaj čin kao izrazito neprijateljski, a učesnici konferencije u konačnici su morali napustiti teritoriju Sandžaka zbog represije koja je provođena nad njima. Sjenička konferencija imala je za cilj rješavanje pitanja Sandžaka, ali je ova inicijativa prošla bez većeg uspjeha. Ulaskom u zajedničku državu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) Sandžak pada u drugi plan, a priča o njemu polahko se potiskivala iz javnosti. Neposredno i za vrijeme Drugog svjetskog rata Sandžak je bio na meti četničkih formacija koje su činile stravične zločine nad bošnjačkim stanovništvom. Iako su Bošnjaci Sandžaka bili aktivni učesnici u antifašističkom pokretu, to nije imalo utjecaja na nepravdu koja im je činjena od komunističkih vlasti. Događaj u novopazarskom naselju Hadžet, gdje je ubijeno više od 1.500 Bošnjaka u vrlo kratkom periodu, dovoljno govori o odnosu tadašnjih komunističkih vlasti prema njima.³⁷⁴

Ni činjenica da je jedan od najvećih narodnih heroja bio Bošnjak Rifat Burdžović Tršo nije spasila intelektualce i uglednike iz Novog Pazara pred sami kraj rata. Svi ovi događaji uzrokovali su veliki egzodus Bošnjaka iz Sandžaka, koji su u potragu za sigurnijim životom otišli u Republiku Tursku. Iseljavanje Bošnjaka iz Sandžaka nastavilo se tokom svih četrdeset i pet godina postojanja Jugoslavije, većinom iz ekonomskih razloga. Neposredno prije početka demokratskih procesa u bivšoj Jugoslaviji sandžački Bošnjaci počinju s okupljanjem oko ideje Stranke demokratske akcije (SDA). Veliki skupovi u Novom Pazaru i Sjenici u ljetnim

³⁷³ Sjenička konferencija predstavljala je odgovor sandžačkih uglednika na trenutna politička zbivanja u Sandžaku i regiji. Detaljnije o Sjeničkoj konferenciji vidjeti na: <https://www.bnv.org.rs/wp-content/uploads/2017/12/Bilten-okrugli-sto.pdf> (Pristupljeno: 24. maj 2022)

³⁷⁴ <https://stav.ba/vijest/acic-ef-hadziahmetovic-covjek-koji-je-sprijecio-genocid-u-novom-pazaru/7099> (Pristupljeno 24. 5. 2022)

mjesecima 1990. godine pokazali su raspoloženje Bošnjaka i čvrst stav u odnosu na velikosrpske aspiracije.³⁷⁵ Događaji u Sloveniji i Hrvatskoj bili su povod da se i u Sandžaku počinje ozbiljnije razmatrati budući politički položaj ovog većinski bošnjačkog dijela u sastavu Srbije i Crne Gore. Ovo pitanje posebno je intenzivirano početkom ljeta 1991. godine, kada ugledni članovi Stranke demokratske akcije Sandžaka i ostali bošnjački intelektualci okupljeni oko Muslimanskog nacionalnog vijeća Sandžaka (Bošnjačko nacionalno vijeće – BNV)³⁷⁶ odlučuju o tome da će iskoristiti pravo predviđeno zakonima Savezne Federativne Republike Jugoslavije, a koji se tiču mogućnosti da svaka općina, regija ili republika unutar SFRJ imaju mogućnost raspisivanja referenduma s ciljem rješavanja bitnih vitalnih pitanja. Muslimansko nacionalno vijeće odlučilo je objaviti odluku o referendumu 11. oktobra i isti zakazati za petnaest dana kasnije. Uprkos negodovanju vlasti i osporavanju referenduma, on je održan, a referendumsko pitanje na dan referenduma glasilo je: “Jeste li za punu političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka s pravom pridruživanja jednoj od suverenih republika?”³⁷⁷

Osim Sulejmana Ugljanina, ključnu ulogu u sprovođenju referenduma imali su tadašnji sekretar Stranke demokratske akcije Rasim Ljajić, Azem Hajdarević, Fevzija Murić, Hadija Jakupović i Kasim Zornić, koji su bili članovi Centralne komisije za provođenje referenduma.³⁷⁸ Tadašnji poslanik u Skupštini Jugoslavi-

³⁷⁵ Izetbegović (2001: 70)

³⁷⁶ Bošnjačko nacionalno vijeće najveće je predstavničko tijelo sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji. Osnovano je 11. maja 1991. godine pod imenom Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka (MNVS). Do 2003. godine Vijeće djeluje i radi pod nazivom Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka (BNVS), a nakon 2003. godine kao Bošnjačko nacionalno vijeće (BNV). U vrijeme svog osnivanja Bošnjačko nacionalno vijeće bilo je odgovor na etničko čišćenje i teror koji je režim Slobodana Miloševića sprovodio nad bošnjačkim narodom na području Sandžaka i šire. V. <https://www.bnv.org.rs/onama.php>

³⁷⁷ <https://www.snews.rs/u-cast-referenduma-gradjana-sandzaka-iz-1991-godine-30-godina-samoopredjeljenja-gradjana-sandzaka/> (Pristupljeno: 24. 5. 2022)

³⁷⁸ Skupština Muslimanskog nacionalnog vijeća, Izvještaj Centralne izborne

je Rizah Gruda nailazio je na ignoriranje od kolega srpske nacionalnosti, a na njega je vršen i veliki politički pritisak jer je također bio jedan od organizatora referenduma. Kako se bližio dan početka referenduma, prijetnje, ucjene i pritisci usmjereni prema Bošnjacima od vlasti su se povećavali, ali uprkos tome, referendum je započeo s provođenjem 25. oktobra, a trajao je ukupno tri dana.³⁷⁹

Policija je privodila one za koje su sumnjali da učestvuju u procesu, a također su oduzimali i referendumski materijal. Posebno je rizično bilo dostavljanje materijala iz Novog Pazara za ostale sandžačke gradove, poput Priboja, Pljevalja ili Prijepolja, u kojima je i prije referenduma postojala velika netrpeljivost prema Bošnjacima. Primjer Šefketa Sadikovića, koji je bio zadužen za dostavljanje referenduskog materijala iz Novog Pazara, potvrđuje činjenicu o političkom progonu Bošnjaka Sandžaka. Naime, Sadiković je tadašnjem generalnom sekretaru SDA Rasimu Ljajiću osigurao pratnju i vozilo za potrebe obilaska sandžačkih općina u kojima je planiran referendum. Dva mjeseca nakon ovog događaja Sadiković je pregažen šleperom u režiranoj saobraćajnoj nesreći.³⁸⁰

Prema zapisima u knjizi *Sandžak bez Bošnjaka – velikosrpski zločinački plan*, u danima referenduma i nakon njega povećana je represija prema Bošnjacima Pljevalja, Priboja i Prijepolja. Činjenica da je u haremu Husein-pašine džamije u Pljevljima 26. oktobra bačena eksplozivna naprava koja je oštetila prostoriju SDA i džamiju govori da tih dana nije bilo lahko biti Bošnjak u Sandžaku.³⁸¹ Uprkos svemu, referendum je sproveden, a na njega je izašlo ukupno 185.437 građana Sandžaka bošnjačke, alban-

komisije o rezultatima glasanja na referendumu za potpunu političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka sporevdenog 25, 26. i 27. oktobra 1991. godine, br. 19/91, Novi Pazar, 4. 11. 1991.

³⁷⁹ Vidi: <https://balkans.aljazeera.net teme/2017/10/28/zbog-referenduma-u-sandzaku-prijetili-su-topovima> (Pristupljeno: 20. 5. 2022)

³⁸⁰ Halilagić (2019: 194).

³⁸¹ Isto, str. 224.

ske, romske, srpske i turske nacionalnosti. Za potpunu političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka s pravom priključenja jednoj od suverenih republika izjasnilo se 183.302 birača, odnosno 98,85 posto onih koji su izašli na glasanje, što predstavlja 69,39 posto od ukupnog broja upisanih.³⁸²

Rezultati referenduma nisu priznati od srpsko-crnogorskih vlasti, a od tog trenutka pa sve do kraja Agresije na Bosnu i Hercegovinu, uslijed snažne represije nad Bošnjacima, pokreću se masovna iseljavanja iz Sandžaka prema zemljama Zapadne Evrope. Oni koji nisu imali sreću da se “sklone” bili su meta državne torture i nezakonitog pritvaranja.³⁸³ Posebno su vlasti bile nemilosrdne prema intelektualnoj eliti i političkim aktivistima iz Stranke demokratske akcije,³⁸⁴ o čemu je snimljen i dokumentarni film *Proces Sandžak*.³⁸⁵

Bitno je napomenuti da je tokom Agresije na Bosnu i Hercegovinu u više navrata Sandžak bio na ivici ratnog sukoba, a Novi Pazar je često bio okružen tenkovima i nagomilanim vojnim formacijama.³⁸⁶ U Priboju i Pljevljima su čak napadane i izbjeglice iz

³⁸² Konačni rezultati referenduma, Centralna komisija za provođenje referenduma, br. 20/91, Novi Pazar, 4. 11. 1991.

³⁸³ Fond za humanitarno pravo iz Beograda u svojim publikacijama *Pod lupom* (I-II) prezentirao je dio istraživačkog materijala vezan za stanje ljudskih prava i položaj Bošnjaka u ovoj regiji. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji dio svojih istraživačkih aktivnosti također je posvetio Sandžaku, kao i Helsinški odbor za ljudska prava u Sandžaku. V. Kačar, Semiha, *Hronologija zla u neizvjesnosti: Pregled kršenja prava i sloboda u Sandžaku u SR Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori)*, Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar, 2020, str. 9.

³⁸⁴ Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu nad politički aktivnim Bošnjacima iz Sandžaka vršena je represija od tadašnjeg srpskog režima u Beogradu. Pod različitim optužbama bošnjački političari su privođeni na saslušanja, zatvarani, te psihički i fizički mučeni. O kršenju ljudskih prava Bošnjaka u tom periodu detaljnije u analizi Fonda za humanitarno pravo: Fond za humanitarno pravo, Policijska represija u vremenu od oktobra 1993. do marta 1994. godine, *Pod lupom* br. 11, mart 1994. godine.

³⁸⁵ V. <https://balkans.aljazeera.net/teme/2020/9/14/proces-sandzak-film-o-protjerivanju-bosnjaka-iz-sandzaka>

³⁸⁶ Kačar (2020: 20).

Bosne, kao i oni koji su im pružali utočište. Na osnovu preporuka Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji, tzv. haškog dokumenta, Bošnjačko nacionalno vijeće izradilo je i 6. juna 1993. godine usvojilo Memorandum o specijalnom statusu, a osnova za donošenje tog dokumenta bio je referendum za autonomiju Sandžaka iz 1991. godine.³⁸⁷

Politički predstavnici Bošnjaka apelirali su kod međunarodnih predstavnika za rješenje statusa Sandžaka,³⁸⁸ a uvidjevši u kakvoj se situaciji Bošnjaci tamo nalaze, više je puta u međunarodnim krugovima reagirao prvi predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović. Još 1990. godine na skupu u Novom Pazaru Alija Izetbegović istakao je značaj autonomije Sandžaka:

“(...) dakle, tražimo i tražit ćemo kulturnu autonomiju za muslimanski narod Sandžaka. (...) ako dođe do ujedinjena Srbije i Crne Gore, zahtjev muslimana Sandžaka je veći. Mi tražimo političku autonomiju za Sandžak! Odričemo se sile u postizanju naših prava, ali upotrijebit ćemo političku snagu, to je druga stvar. Politička snaga ste vi ovdje, mi tamo. Širom Bosne i Hercegovine, širom Jugoslavije, javlja se snaga, muslimanska snaga, koja će osigurati naša prava...”³⁸⁹

Uslijed represivnih metoda prema Bošnjacima u Sandžaku od vlasti Slobodana Miloševića, pokrenut je izbjeglički val³⁹⁰ iz Sandžaka prema zemljama Zapadne Evrope. Procjenjuje se da je oko 75.000 Bošnjaka napustilo Sandžak zbog cjelokupne političke i sigurnosne situacije, a od tog broja čak 25.000 Bošnjaka odselilo se u neku od skandinavskih zemalja. Značajan broj sandžackih Bošnjaka svoje utočište pronašao je i u Njemačkoj.³⁹¹

³⁸⁷ Vidi: <https://akos.ba/dokument-o-specijalnom-statusu-sandzaka-iz-1993-godine-u-arhivu-velike-britanije/> (Pristupljeno: 2. 8. 2021)

³⁸⁸ V. <https://www.bnv.org.rs/onama.php>

³⁸⁹ Govor Alije Izetbegovića na skupu u Novom Pazaru, 29. juli 1990. godine.

³⁹⁰ Značajan broj Bošnjaka iz Sandžaka nakon rata na Kosovu 1999. godine doseljava se i u Bosnu i Hercegovinu.

³⁹¹ Kačar (2020: 20-21).

Savremenici ovih historijskih dešavanja u Sandžaku navode da je organiziranje Referenduma o autonomiji Sandžaka iz 1991. godine bio odgovor na loš položaj Bošnjaka u Srbiji, ali i pokušaj skretanja pažnje na Sandžak od svjetske javnosti. Referendum je u konačnici vjerodostojan dokaz višestoljetne potrebe Bošnjaka u Sandžaku za vlastitom nacionalnom, političkom i kulturnom autonomijom, te postizanjem ravnopravnog statusa s ostalim narodima u Srbiji.

**12. NEZAVISNA, SUVERENA I NEDJELJIVA - REPUBLIKA
BOSNA I HERCEGOVINA**

12. 1. Od referenduma o nezavisnosti do prijema u Ujedinjene nacije

Jugoslavenska kriza plijenila je pažnju međunarodnih aktera, prije svega Sjedinjenih Američkih Država i Evropske zajednice. Stavovi zemalja bili su neujednačeni prema jugoslavenskom pitanju, a događaji u Jugoslaviji postepeno su mijenjali stavove svjetskih zvaničnika o tom pitanju. U početku, SAD su se zalagale za očuvanje jugoslavenskog jedinstva, a primjerice Francuska, tradicionalni prijatelj Srbije, aktivno se borila za opstanak Jugoslavije. Promjene u politici SAD-a vidljive su na primjeru Slovenije, za koju su istakli da joj neće okrenuti leđa ukoliko se odluči na odvajanje. U praksi je to značilo da, u odnosu na evropske zemlje, SAD daju prednost demokratskom opredjeljenju jugoslavenskih zemalja da o svojoj sudbini odlučuju samostalno.³⁹²

Dobar primjer evropskog zastupanja bezuvjetnog očuvanja Jugoslavije jeste kampanja premijera i ministra vanjskih poslova Nizozemske Ruuda Lubbersa i Hansa van den Broeka, dvojica koji se aktivno zalagao za nepriznavanje nezavisnosti Slovenije i Hrvatske. Njemačka je bila za očuvanje Jugoslavije, ali ne nasilno, te su svoje određenje bazirali na zalaganju za demokratsko pravo naroda za to kakvu budućnost svoje države vide.³⁹³

Agresijom Srbije na Sloveniju i Hrvatsku međunarodni pogled na cjelokupnu situaciju polahko se počinje mijenjati. Posebno je značajna uloga njemačke vanjske politike nakon početka ratnih dešavanja. Pod utjecajem njemačkih medija, stranke u Bundestagu (CDU/CSU i SPD) od 16. oktobra 1991. godine kreću u aktivno zagovaranje priznavanja nezavisnosti Slovenije i Hrvatske. Njemački kancelar Helmut Kohl 15. novembra 1991. godine obavijestio francuskog predsjednika François Mitterranda o tome da Njemačka namjerava priznati nezavisnost Slovenije i Hrvatske. Francuskog predsjednika ova diplomatska inicijativa koja je do-

³⁹² Šehić (2013: 40-43)

³⁹³ Isto, str. 44-48.

lazila iz Njemačke nije oduševila, te se zalagao da takvu odluku treba donijeti uz konsultiranje i saglasnost svih članica Evropske zajednice. Da bi se izbjeglo neslaganje i različiti stavovi unutar Evropske zajednice, održana je ključna rasprava Evropske zajednice o jugoslavenskoj krizi, a prema procjenama Badinterove komisije³⁹⁴ i uputama Savjeta Evrope. Sastanak ministara vanjskih poslova održan je 16. i 17. decembra, a epilog isto bila je odluka da sve jugoslavenske republike koje to žele mogu podnijeti zahtjev za priznanje nezavisnosti do 23. decembra 1991. godine.³⁹⁵ Ovo odlukom izbjegnuta je podijeljenost unutar Evropske zajednice po ovom izuzetno važnom pitanju.³⁹⁶

Situacija u Sloveniji i Hrvatskoj u velikoj se mjeri reflektirala i na Bosnu i Hercegovinu, koja je tokom čitave 1991. godine prolazila kroz političku krizu uzrokovanu velikosrpskim aspiracijama. Mogućnost koju je Evropska zajednica pružila jugoslavenskim zemljama bila je iskorištena od Bosne i Hercegovine. Predsjedništvo i Vlada, kao najviši organi SR Bosne i Hercegovine, 20. decembra 1991. godine donijeli su zajedničku odluku da od Evropske zajednice traže međunarodno priznanje i samostalnost. Protiv ove odluke glasali su politički predstavnici bosanskih Srba, okupljeni oko Srpske demokratske stranke.³⁹⁷

Odluku koju potpisuju predsjednik Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović i predsjednik Vlade SR Bosne i Her-

³⁹⁴ U okviru evropske Mirovne konferencije o Jugoslaviji formirana je arbitražna komisija s pet sudija ustavnih sudova iz zemalja članica Evropske zajednice. Predsjednik komisije bio je Robert Badinter, pa je u javnosti ona bila poznatija kao Badinterova komisija. V. Šehić (2013: 95), Kliko (2019: 88)

³⁹⁵ U izjavi republike koje su bile zainteresirane morale su odgovoriti na sljedeća četiri pitanja: Da li žele biti priznate kao nezavisne države; Da li prihvataju sve obaveze sadržane u dokumentu o kriterijima za priznavanje novih država; Da li prihvataju uslove navedene u Nacrtu Haške konvencije, koju razmatra Konferencija o Jugoslaviji, a naročito one u drugom poglavlju koji se odnose na ljudska prava i prava nacionalnih i etničkih grupa; Da li i dalje podržavaju napore generalnog sekretara Vijeća sigurnosti UN-a i nastavak Konferencije o Jugoslaviji. Bećirović, Teritorijalni ekspanzionizam, str. 227.

³⁹⁶ Šehić (2013: 64-66)

³⁹⁷ Bećirović (2021: 227-228)

cegovine Jure Pelivan napisana na dvije stranice potvrdila je opredijeljenost političkog vodstva za nezavisnu i suverenu državu.

Na osnovu člana 2. i 3. Ustava SFRJ i Amandmana 51, 60, 61 i 62 na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, Platforme o položaju Bosne i Hercegovine i budućem ustrojstvu jugoslovenske zajednice, Memoranduma (Pisma o namjerama) usvojenim 14. oktobra 1991. godine na Skupštini Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, te odluka Predsjedništva Bosne i Hercegovine od 20. decembra 1991. godine a povodom Deklaracije o Jugoslaviji i Deklaracije o Smjernicama o priznavanju novih država u Istočnoj Evropi i Sovjetskom Savezu usvojenim od strane Evropske zajednice i njenih zemalja članica na Savjetu ministara EZ u Briselu 17. decembra 1991. godine, Predsjedništvo Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i Vlada Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine na odvojenim sjednicama 20. decembra 1991. godine donijeli su sljedeće odluke: 1. Predsjedništvo i Vlada Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, u ime Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, izražavaju želju da Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina bude priznata kao nezavisna država i mole Evropsku zajednicu i njene zemlje članice da je priznaju u postupku i u roku predviđenom u Briselskoj deklaraciji o Jugoslaviji, 2. Bosna i Hercegovina izjavljuje da prihvata sve „Smjernice za priznavanje novih država u Istočnoj Evropi i Sovjetskom Savezu“, usvojenim na Savjetu ministara inostranih poslova u Briselu 16. decembra, 3. Bosna i Hercegovina prihvata Nacrt Haške konvencije Konferencije uključujući drugo poglavlje koje se odnosi na ljudska prava i prava nacionalnih i etničkih grupa koje se razmatra u okviru Konferencije o Jugoslaviji. U tom smislu Republika će se i dalje zalagati za stvaranje nove zajednice, što će omogućiti novi prosperitet svim njenim članicama. Željeli bismo ponovo naglasiti da u Bosni i Hercegovini žive tri ravnopravna naroda, koji prema popisu održanom 1991. godine čine: 17,27% Hrvati, 43,47 % Muslimani i 31,21 % Srbi. Osim toga, 5,51 % stanovništva se izjasnilo kao Jugosloveni, a samo 2,15 % pripada ostalim etničkim grupama. 4. Naš je stav da se odnosi između jugoslovenskih republika trebaju rješavati mirnim putem. Mi cijenimo napore koji poduzimaju generalni sekretar Ujedinjenih nacija i Evropska zajednica, te daje-

*mo podršku nastavku Konferencije o Jugoslaviji. Poznato je da Bosna i Hercegovina ni do sada nije pravila nikakve probleme na tom planu. Ovdje posebno ističemo da Bosna i Hercegovina nema, niti će kao nezavisna država imati teritorijalnih pretenzija prema bilo kojoj susjednoj državi i da neće voditi nikakve neprijateljske propagandne aktivnosti protiv bilo koje susjedne države, uključujući i korištenje naziva koji bi u sebi sadržavao teritorijalne pretenzije. Stoga, predlažemo da Evropska zajednica i njene države-članice priznaju suverenost i nezavisnost Bosne i Hercegovine.*³⁹⁸

Skupština srpskog naroda Bosne i Hercegovine donosi odluku 21. decembra 1991. godine da će do pravoslavne nove godine 1992. proglasiti "republiku srpskog naroda" u Bosni i Hercegovini. Svoju su ideju bosanski Srbi realizirali 9. januara 1992. godine u Sarajevu, kada su proglasili "republiku srpskog" naroda Bosne i Hercegovine. Prema Kasimu Begiću, Nova 1992. godine u Bosni i Hercegovini bila je u znaku Vanceove misije. Cyrus Vance, izaslanik generalnog sekretara UN-a, uspješno je 2. januara 1992. godine u Sarajevu posredovao prilikom zaključivanja Sporazuma u primjeni bezuslovnog prekida vatre između JNA i Republike Hrvatske. Boravak u Sarajevu iskoristio je za susret s predsjednikom Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Alijom Izetbegovićem, na kojem je istakao da vjeruje da do proširenja ratnog sukoba na Bosnu i Hercegovinu neće doći.³⁹⁹ Uzimajući u obzir odluku SR Bosne i Hercegovine, koja je Evropsku zajednicu pozvala na priznanje građanske države Bosne i Hercegovine, te očigledno jednostrano formiranje srpske države na teritoriji Bosne i Hercegovine, Arbitražna komisija pozvala je sve građane Bosne i Hercegovine na referendum koji će odlučiti njenu budućnost, a koji će biti pod međunarodnom kontrolom. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je 20. januara 1992. godi-

³⁹⁸ Predsjedništvo Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, Odluka da se Evropskoj zajednici uputi zahtjev za nezavisnost Bosne i Hercegovine, na osnovu odluka Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i Vlade Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine donijetim na odvojenim sjednicama 20. decembra 1991. godine.

³⁹⁹ Begić (1997: 15-17)

ne podnijelo zvanični zahtjev Skupštini da raspiše referendum o nezavisnosti Bosne i Hercegovine kao ključni preduvjet njenog međunarodnog priznanja. Na sjednici održanoj 24. i 25. januara 1992. bošnjačkim i hrvatskim glasovima Skupština se opredijelila za postupanje prema zahtjevu Predsjedništva.⁴⁰⁰

Provođenje referenduma o nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine nije bilo lahak zadatak jer je značajan broj općina odbijao vršiti potrebne pripreme za održavanje referenduma. Hrvatska demokratska zajednica – HDZ postavila je uvjet za izlazak njenih članova i simpatizera na referendum, a glavni preduvjet za pridobijanje njihove podrške bilo je preformuliranje referendumskeg pitanja⁴⁰¹ po mjeri HDZ-a.⁴⁰² Iz pitanja je izbačena kategorija građana, a narodi su promovirani u suverene, što je u velikoj mjeri značilo odstupanje od Mišljenja Badinterove komisije i preporuka Evropske zajednice.⁴⁰³

Prema mnogobrojnim autorima i istraživačima pomenutih događaja, referendum ne bi mogao biti proveden i u konačnici uspješan bez podrške bosanskih Hrvata, ali i vrhovnog katoličkog poglavara pape Ivana Pavla II. Tadašnji ministar vanjskih poslova Haris Silajdžić otišao je na sastanak kod Pape kako bi dobio podršku za nezavisnost Bosne i Hercegovine, što je u konačnici

⁴⁰⁰ Šehić (2013: 101-107)

⁴⁰¹ Referendumsko pitanje glasillo je: "Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana, naroda BiH – Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?"

⁴⁰² Hrvati su neposredno prije održavanja referenduma o nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine održali niz sastanaka na kojima su sučeljavali mišljenja o tome kojim putem treba ići Bosna i Hercegovina. Amir Klisko primjećuje da su među Hrvatima bila prisutna politička previranja zbog referenduma i suprotna stajališta prema njemu. Osim problematike oko definiranja pitanja, određeni politički krugovi unutar HDZ-a promovirali su i ideju kantonizacije, koja nije imala podršku većine. U konačnici, uprkos cjelokupnoj konfuziji, prevladalo je mišljenje rukovodstva HDZ-a okupljenih oko Stjepana Ključića, Markešića i Katoličke crkve, za koje se može ustanoviti da su odigrali prijelomnu ulogu u pridobijanju hrvatske podrške za referendum o nezavisnosti. V. Klisko (2019: 88-94)

⁴⁰³ Begić, (1997: 75-76)

i postignuto.⁴⁰⁴ Ovakvog je stava i Šaćir Filandra, koji smatra da bez podrške HDZ-a, najjače hrvatske političke stranke u Bosni i Hercegovini, referendum o nezavisnosti ne bi uspio. Doprinos zvanične hrvatske politike u Bosni i Hercegovini bio je izuzetno veliki u kontekstu nezavisnosti, te je vidljivo da današnja hrvatska politika u Bosni i Hercegovini ima značajna odstupanja na pomenuti period, što primjećuje i Filandra.⁴⁰⁵ Na ovom primjeru vidljiva je fleksibilnost bošnjačke politike, koja daje prednost interesima države Bosne i Hercegovine uz nastojanje okupljanja svih probosanski opredijeljenih građana Bosne i Hercegovine. Uprkos velikom opstruiranju od predstavnika Srpske demokratske stranke, referendum o nezavisnosti Bosne i Hercegovine održan je 29. februara i 1. marta 1992. godine, nakon čega je apsolutnom većinom⁴⁰⁶ proglašena nezavisnost Bosne i Hercegovine.⁴⁰⁷ Prije samog čina referenduma nezavisnost ove države 30. januara 1992. godine priznala je Bugarska. Podršku Bosni i Hercegovini u prvim mjesecima nakon referenduma iskazale su sve velike evropske sile i Sjedinjene Američke Države.⁴⁰⁸ Neposredno nakon odluke Evropske zajednice, prvi čovjek portugalske diplomatije José Cutileiro dao je izjavu novinarima da je odluci prethodilo ispunjenje svih uvjeta od Bosne i Hercegovine, a koje je ranije uvjetovala Evropska zajednica.⁴⁰⁹

Značajno je istaći da neposredno prije proglašenja nezavisnosti Bosne i Hercegovine Bill Clinton, tadašnji guverner američ-

⁴⁰⁴ V. <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/amila-omersofti%C4%87-referendum-o-nezavisnosti-bih-ne-bi-uspio-bez-hrvata/2516740>
Pristupljeno: 31. 5. 2022.

⁴⁰⁵ Filandra (1998: 382).

⁴⁰⁶ Podršku nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine tada je izrazilo čak 64,31 posto građana. V. <https://www.aa.com.tr/ba/analiza-vijesti/analiza-trideset-godina-nezavisnosti-bosne-i-hercegovine/2519153> (Pristupljeno: 4. 6. 2022)

⁴⁰⁷ Huseinspahić (2021: 237).

⁴⁰⁸ V. <https://stav.ba/vijest/diplomatske-aktivnosti-alije-izetbegovica-rezultirale-su-priznavanjem-nezavisnosti-bosne-i-hercegovine/3685>
(Pristupljeno: 20. 12. 2021)

⁴⁰⁹ Bećirović (2021: 238).

ke savezne države Arkansas, upućuje pismo Predsjedništvu SR Bosne i Hercegovine u kojem ova država daje podršku Bosni i Hercegovini i njenom narodu, te joj nudi prisniju i intenzivniju buduću saradnju.⁴¹⁰ Da su diplomatske aktivnosti Alije Izetbegovića i ostatka tima tokom 1991. godine imale značajan doprinos pri odluci država da priznaju nezavisnost države Bosne i Hercegovine, potvrđuje pismo tadašnjeg predsjednika Republike Turske Süleymana Demirela, u kojem pojašnjava razloge zbog kojih se Turska odlučila da među prvim državama prizna nezavisnost Bosne i Hercegovine.

*Imam čast da obavijestim Vašu ekseleciju da je Turska vlada odlučila da prizna Republiku Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu državu na dan 6. februar 1992. Odluka Turske o priznanju zasniva se na pravu samoopredjeljenja naroda Bosne i Hercegovine za njegovu nezavisnost i suverenitet, a u skladu je s turskim nastojanjem da se promovira mir, stabilnost i saradnja u ovom regionu. Po našem mišljenju, to se može najbolje postići od strane svih republika kroz uspostavljanje novih oblika saradnje, regionalne solidarnosti i života u harmoniji, na ravnopravnoj osnovi bez diskriminacija. U ovoj prilici želim da izrazim naše nade u dalje jačanje postojećih prijateljskih odnosa između Turske i Bosne i Hercegovine na svim mogućim poljima i na obostranu dobrobit naših dviju prijateljskih zemalja. U vezi s tim, sa zadovoljstvom se sjećam da je veoma uspješna posjeta Vaše ekselecije u Turskoj u julu 1991. položila temelje za bolje buduće perspektive u našim odnosima. Koristeći ovu historijsku priliku, želim prenijeti Vašoj ekseleciji bratske, najbolje želje turskog naroda za dobrobit i prosperitet naroda Bosne i Hercegovine. Gospodine predsjedniče, molim Vas da primite izraze visokog uvažavanja i najbolje želje za Vaš trajni uspjeh, zdravlje i sreću.*⁴¹¹

Međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine od svih respektabilnih svjetskih država već u prvim mjesecima od proglašenja

⁴¹⁰ Proclamation, State of Arkansas, Arkansas/Republic of Bosnia and Herzegovina, 8. 2. 1992.

⁴¹¹ Pismo Sulejmana Demirela upućeno Aliji Izetbegoviću o priznanju nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine, Ankara, 8. februar 1992.

nezavisnosti nije spriječilo Jugoslavensku narodnu armiju i srpske paravojne formacije da izvrše agresiju na međunarodno priznatu, nezavisnu i suverenu državu, kakva je Republika Bosna i Hercegovina tada bila. Ratni period upriličio je novu realnost za stanovnike Bosne i Hercegovine, koji su, osim rezultata s ratnog fronta, osluškivali i one diplomatske. Odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti proglašena je 8. aprila 1992. godine, iako je prema stanju na terenu to moglo biti i ranije.⁴¹² Međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine potvrđeno je njenim prijemom u punopravno članstvo UN-a.⁴¹³ Generalna skupština UN-a 22. maja 1992.⁴¹⁴ godine primila je Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju u članstvo. Nakon ove izuzetno značajne odluke koja je činila završnu fazu potvrde međunarodnog legitimiteta za Bosnu i Hercegovinu, Sjedinjene Američke Države poručile su režimu Slobodana Miloševića u Beogradu da agresija na Bosnu i Hercegovinu neće proći nekažnjeno. Odluka UN-a, ali i stav Sjedinjenih Američkih Država nisu imali ozbiljniji utjecaj na velikosrpski režim, koji je širom Bosne i Hercegovine intenzivirao agresiju.⁴¹⁵

Prema mišljenju Filandre, jedan od ciljeva tadašnje nezvanično definirane bošnjačke politike koja je usmjeravana od Stranke demokratske akcije – SDA i njenog predsjednika Alije Izetbegovića proglašenjem nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine

⁴¹² Odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti br. 01-011-301/92.

⁴¹³ United Nations, General Assembly, Admission of the Republic of Bosnia and Herzegovina to membership in the United Nations, 86th plenary meeting, A/RES/46/237, 22. maj 1992.

⁴¹⁴ Podizanju zastave Republike Bosne i Hercegovine prisustvovali su Muhamed Sacirbey, prvi ambasador BiH u UN-u, i njegov otac Nedžib, specijalni predstavnik (ambassador at large) Alije Izetbegovića za SAD, te ministar vanjskih poslova Haris Silajdžić, Irfan Ajanović, ali i ministri vanjskih poslova Slovenije i Hrvatske. Među prisutnim bio je i tada generalni sekretar UN-a Boutros Boutros Ghali. Vidi: <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/erol-avdovic-bih-ostaje-najveci-problem-na-balkanu/300856> (Pristupljeno: 5. 6. 2022)

⁴¹⁵ Bećirović (2021: 238-239).

bio je ostvaren.⁴¹⁶ Prema Filandri, nezavisnost i državnost Bosne i Hercegovine jeste najveći izraz nacionalno-političkog stasanja Bošnjaka, kao njihov jasan nacionalni cilj i nacionalni interes.⁴¹⁷ Za Bošnjake, ali i općenito državnički opredijeljenu politiku, nakon proglašenja nezavisnosti, uslijedila je nova etapa borbe za očuvanje države Bosne i Hercegovine. Diplomatski tim predvođen Alijom Izetbegovićem, Harisom Silajdžićem, Muhamedom Šaćirbegovićem (Sacirbay), Ejupom Ganićem i drugim, u uvjetima agresije i opsade, uspio je pridobiti podršku svjetske javnosti.

Srpski politički predstavnici u Bosni i Hercegovinu predvođeni Srpskom demokratskom strankom – SDS, uz pomoć srbijskog režima Slobodana Miloševića, nisu se mirili s demokratskom odlukom naroda u Bosni i Hercegovini, o čemu svjedoči agresija na Bosnu i Hercegovinu, koja je uslijedila u sedmicama nakon referenduma, a čiji je epilog bio genocid nad Bošnjacima.

12. 2. Povratak nacionalnog imena Bošnjak i očuvanje države Bosne i Hercegovine

Proglašenjem nezavisnosti Bosne i Hercegovine i njenim međunarodnim priznanjem za koje su se bošnjački politički predstavnici aktivno zalagali bilo je jasno da Bošnjaci žele nezavisnu Bosnu i Hercegovinu (i značajan broj probosanski orijentiranih Hrvata i Srba) koja će biti ravnopravna država svih naroda koji žive u njoj, a ne unitarnu islamsku državu, kako su nastojali nezavisnost Bosne i Hercegovine prikazati zagovornici velikosrpske ideje. Bošnjaci su se zalagali i za očuvanje Jugoslavije, što dovoljno oslikava spremnost Bošnjaka na suživot. Agresija na Bosnu i Hercegovinu bila je veliki izazov za Evropu, koja je zaustavljanje agresije na Bosnu i Hercegovinu pokušala da iznađe putem različitih mirovnih pregovora. Prema mišljenju Kasima I. Begića, neki mirovni planovi pogrešno su se u javnosti interpretirali, primjerice Cutileirovo mirovno posredovanje koje se može

⁴¹⁶ Filandra (1998: 382).

⁴¹⁷ Filandra (2012: 140-141).

više shvatiti kao Izjava o principima za novo ustavno ustrojstvo Bosne i Hercegovine.⁴¹⁸

Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu postojao je niz prijedloga za zaustavljanje rata, ali oni nisu dali željeni rezultat. Bošnjačka politika u vremenu agresije nije odstupala od ideje Bosne i Hercegovine, te se s pravom može istaknuti da se mir nije prihvatao po cijenu podjele Bosne i Hercegovine. Nakon neuspjele Cutileirove misije i višemjesečnih pregovora koji su uslijedili, krajem marta 1993. godine Cyrus Vance i David Owen, kopredsjednici Konferencije o bivšoj Jugoslaviji, ponudili su mirovni plan za Bosnu i Hercegovinu.⁴¹⁹

Vance-Owenov plan predviđao je Bosnu i Hercegovinu kao državu deset provincija, od čega je otpadalo na tri provincije s većinskim bošnjačkim stanovništvom (26,36% teritorije Bosne i Hercegovine), tri s većinskim hrvatskim stanovništvom (25,87% teritorije Bosne i Hercegovine), tri s većinskim srpskim stanovništvom (42,23% teritorije Bosne i Hercegovine) i Sarajevo, koje bi imalo poseban status (5,54%).⁴²⁰

Vance-Owenov plan nametan je kao rješenje međunarodne zajednice s kojim su se složili politički predstavnici Bošnjaka i Hrvata. Jak otpor mirovnom planu pokazali su politički predstavnici bosanskih Srba, koji su u više navrata odbili staviti potpis na dokumente koji definiraju buduće uređenje Bosne i Hercegovine. Paljanski paradržavni režim na održanim zasjedanjima u Bilićima i Bijeljini jasno je odbio Vance-Owenov plan, a preporuke srpskih funkcionera iz Srbije i Crne Gore da se on prihvati također nisu urodile plodom.⁴²¹

⁴¹⁸ Begić (1997: 83).

⁴¹⁹ Riječ je o četiri dokumenta: Sporazumi o BiH i Sporazum o miru u BiH, te Mape provincija i Sporazum o prijelaznim rješenjima. Isto, str. 109.

⁴²⁰ Begić (1997: 117).

⁴²¹ Milošević, Ćosić i Bulatović dali su preporuku paljanskom režimu da prihvati Vance-Owenov plan, što su oni odbili. Ovakav odnos političkog vodstva bosanskih Srba nailazio je na kritike međunarodne zajednice. Dokaz tome jeste odluka američkih vlasti da uvede niz ekonomskih sankcija na teritorijama koje

Ovakav epilog značio je nastavak agresije na međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu. Međutim, ubrzo nakon što je navedeni mirovni plan i zvanično propao, Thorwald Stoltenberg i ranije pomenuti David Owen posredovali su 16. juna 1993. godine sastanku između Miroslava Tuđmana i Slobodana Miloševića. Na ovom sastanku predsjednici Srbije i Hrvatske dogovaraju se o izradi mirovnog plana za Bosnu i Hercegovinu koji ovu državu vidi kao Uniju triju nacionalnih republika.⁴²² Zijad Šehić navodi da je David Owen pokušao razbiti instituciju Predsjedništva Bosne i Hercegovine, uz prijedlog instaliranja devetočlanog koordinacionog tijela s po tri srpska, hrvatska i bošnjačka člana. Njegovi pritisci vidljivi su bili i na primjeru pritisa usmjerenih prema predsjedniku Predsjedništva Bosne i Hercegovine Aliji Izetbegoviću, kojeg je nastojao prisiliti na podjelu uz pomoć Fikreta Abdića. Evropski parlament kritikovao je poteze Owena, ali on je ipak i dalje imao izuzetno bitnu ulogu u mirovnim pregovorima zbog otvorene podrške Velike Britanije.⁴²³

U trenucima kada dvojac Stoltenberg-Owen nudi “rješenje” u vidu trojne podjele, Armija Republike Bosne i Hercegovine nalazi se u izuzetno teškom stanju jer je osim borbi s Vojskom Republike srpske – VRS, koje su vršile pritisak na Igman, vodila žestoku borbu s jedinicama Hrvatskim vijećem obrane – HVO u dolini Neretve i srednjoj Bosni.⁴²⁴ Pregovori su u velikoj mjeri bili ugroženi zbog stanja na frontu, te su na četrnaest dana bili prekinuti. Ipak, nakon što su dobijene informacije od UNPROFOR-a da su se srpske vojne snage povukle s Igmana i Bjelašnice, stvorili su se uvjeti za nastavak pregovora koji su se odvijali u Ženevi.⁴²⁵

Na pregovorima 16. augusta 1993. godine učestvovali su Alija Izetbegović, Franjo Tuđman, Slobodan Milošević i Momir

kontroliraju Srbi. V. Begić (1997: 121-123).

⁴²² Šehić (2013: 261).

⁴²³ Isto, str. 263.

⁴²⁴ Isto, str. 269.

⁴²⁵ Šehić (2013: 274)

Bulatović. Četiri dana nakon nastavka pregovora Stoltenberg i Owen ponudili su plan koji je podrazumijevao podjelu Bosne i Hercegovine na tri dijela, i to na republiku s većinskim bošnjačkim stanovništvom koja bi se prostirala na 28,29%, s većinskim hrvatskim stanovništvom na 16,59% i s većinskim srpskim stanovništvom na čak 52,08%. Za razliku od nekih ranijih pregovora kada je Sarajevo trebalo biti distriktna zona, ovoga puta plan je podrazumijevao da se ono podijeli između bošnjačke i srpske strane.⁴²⁶

Ljetni mjeseci 1993. godine nisu donijeli željeni mir u Bosni i Hercegovini zbog kontinuirane opstrukcije srpskih vlasti, ali i agresije koja nije jenjavala. Pritisak međunarodne zajednice na bošnjačke političke predstavnike da prihvate novo uređenje Bosne i Hercegovine bio je sve izraženiji, što ih je dovelo u veliku dilemu da li prihvatiti Ženevski mirovni plan, koji u praksi podrazumijeva podjelu na tri nacionalne republike. Owen-Stoltenbergov ili Ženevski plan nametao je izuzetno labavu Uniju, koja kroz dvije godine od potpisivanja sporazuma može veoma lahko biti raspuštena. U ovakvoj konstelaciji odnosa, 27. i 28. septembra 1993. godine u Sarajevu je organiziran Bošnjački sabor, kao logičan odgovor na novonastalu situaciju. Sve institucije koje zastupaju interese Bošnjaka okupile su se tada kako bi prvenstveno raspravljale u ime bošnjačkog naroda o predloženom mirovnom sporazumu, ali i o historijskom vraćanju nacionalnog imena Bošnjak. U tom kontekstu, najupečatljiviji je bio govor na početku Bošnjačkog sabora,⁴²⁷ kojeg je svojim govorom otvorio⁴²⁸ jedan od najistaknutijih bošnjačkih intelektualaca Alija Isaković.

⁴²⁶ Isto, str. 275.

⁴²⁷ Tada je 349 delegata u opkoljenom Sarajevu dalo svoje mišljenje o povratku nacionalnog imena Bošnjak, ali i budućnosti Republike Bosne i Hercegovine, kojoj je bila predviđena podjela na tri republike.

⁴²⁸ Osim Alije Isakovića, uvodne govore na saboru održali su još Alija Izetbegović, predsjednik Predsjedništva BiH, Mustafa Cerić, naibu-reis, prof. dr. Muhamed Filipović i Haris Silajdžić, ministar vanjskih poslova Vlade RBiH. V. <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/item/10234-svebosnjacki-sabor-25-godina-poslije-mit-o-findzan-drzavi> Pristupljeno: 17. 6. 2022.

Poštovani Sabore, dame i gospodo, dragi bošnjački muslimanski narode. Ne osjećam potrebu da sebi ili vama objašnjavam naše tradicionalno ime Bošnjak, ime našeg jezika bosanskog i ime naše zemlje Bosne i Hercegovine. Ja ga samo promoviram kao prirodno pravo na tradiciju. Ovaj čin u kojem stojim pred vama imenovat ću samo odgovornim. Mi nismo u prilici da biramo između dva dobra, već između tri zla. Ova odgovornost podrazumijeva dalekosežne posljedice i one posljedice koje mogu biti neposredne. Mi smo u ratu. Mi smo oči u oči s grubom stvarnošću i moja osobna pojava na ovom mjestu samo je rezultat te stvarnosti, a ne ličnih sklonosti, opredjeljenja ili namjera. Ovdje je, u ovom trenutku, s obzirom na okolnosti, moguća svijest i savjest našega naroda. Svako od nas sada je i nešto više od onoga što je sam sa sobom. Nerazdvojni u onom što jesmo, bilo svojom voljom, bilo historijskom neminovnošću koja je pala u dio ovoj generaciji. U ovom prostoru s nama su svi naši živi – oni s puškom u ruci na kućnim pragovima i rovovima, oni prognani širom svijeta i oni koji su preselili na ahiret, bilo kao borci ili kao civili, od djece u inkubatorima naših porodilišta do stogodišnjaka u našim staračkim domovima. Svi oni su šehidi jer su na Božijem putu bili svjedoci istine svojim životom i time stekli Božiju milost. Ovdje smo kao na Sudnjem danu, s razlikom što račun polažemo sebi i onima koji će nas naslijediti – ujedinjeni surovim povijesnim prelamanjem; ovdje smo izjednačeni, bez regionalnih i stranačkih podjela, bez bilo kakve surevnjivosti i suparničkih nakana, svedeni pod jedan i jedinstven imenitelj onim načinom kako smo se rađali i kako smo umirali. Ništa neće biti onakvim kakvim bijaše. Moramo sve ispočetka. Čisto i jasno kao sama priroda, bez licemjerja. Mi Bošnjaci smo historijski relativno izivljeni na ovim prostorima, širim od današnje Bosne i Hercegovine – vojnički, ekonomski i kulturno. Premda smo posljednjih 112 godina marginalizirani kao politički narod, fizički i ekonomski sistemski i nesistemski uništavani, kulturno nipodaštavani, vjerski satanizirani kao azijsko-islamski relik, jedini smo narod u evropskim prostorima bez nacionalnih institucija, s nacionalnim političkim poltronskim vrhom, s policijskom presijom nad vjerskom i svjetovnom inteligencijom, bez prava na nacionalno ime,

jezik, književnost, društvene običaje i vjersku praksu, sa zavodljivim utapanjem u zamagljeno jugoslavenstvo koje je bilo kao čistilište za buduća nacionalna opredjeljenja, konačno – posljednjih dvadeset godina s nacionalnim imenom Musliman, što se uvijek moglo etno-genetski i politički relativizirati i problematizirati, te, prema potrebi, zloupotrebljavati, udaljujući nas terminološki od pojma o zemlji, porijeklu i jeziku. Ovaj uzburkani historijski tok jedan je od uzroka što se u bošnjačko-muslimanskom narodu mogu sresti svi oblici krajnosti. Nigdje nisam sreo tako dirljivo dobrodušne, naivne i predane ljude beskrajno samopožrtvovane, spremne na svaku ličnu i kolektivnu žrtvu, i nigdje takve pojedince i skupine apsolutno uskogrude, beskrajno samožive, potkupljive, politički ljigave i, na-dasve, opsjednute omalovažavanjem svega vlastitoga, vlastitoga imena, vjere, običaja, prošlosti. Ne nalazim tome nikakva opravdanja. Tako, bez jasnoga političkog programa, bez pravog političkog vodstva, bez dovoljno uvažavanja vjerskih i kulturnih autoriteta, bez smisla za svaki oblik skladnog organiziranja, a kamoli smisla za vidove apsolutizma, diktature i kulta ličnosti, bez čega se ne mogu uspješno prebroditi neke kritične faze; u općoj državnoj i društvenoj regresiji, izazvanoj predvidljivim historijskim gibanjima na Balkanu, razvila su se u našem narodu ona pogubna svojstva koja iznutra rastaču vlastito tijelo i vlastitu dušu. Tako je u praskozorje moguće bosanske autonomaške slobode iskoračio mladi Husein Gradašćević, ali i ostarjeli Ali-paša Rizvanbegović, u austrijskim okupacijskim nedoumicama pojavljuje se umni muftija Karabeg i razularena mostarska svjetina, razboriti Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak i smutljivi Hadži Lojo, tzv. mehkiši i tzv. tvrđiši, Gajret, ali i Narodna uzdanica, latinica i ćirilica, časni reis Čaušević i konzervativna ulema, senilni doglavnik Adem-aga Mešić u Zagrebu i zaneseni srbo-ljub Mustafa Mulalić u Dražinu četničkom štabu, dalekovidi i usamljeni Husein Ćišić, građanski liberal s ustavnim prijedlogom o Bošnjacima u prvoj Saveznoj skupštini Federativne Jugoslavije i uštogljeni mostarski ekavac Avdo Humo, Mak Dizdar kao hrvatski književnik i njegov brat Hamid – kao srpski književnik na Katedri za suvremenu hrvatsku književnost u Zagrebu, i drugdje, Meša Selimović, član SANU, i Alija Nametak, član JAZU, potom Hamdija Pozderac

i Alija Izetbegović, raskol SDA i MBO, koji je onemogućio veliku političku pobjedu našem narodu na prvim slobodnim izborima, Islamski centar u Zagrebu sa svojim programom i centralne islamske ustanove u Sarajevu, potom Fikret i Alija, Juka kao vid lokalne samovolje i Vrhovna komanda Armije BiH – u ratu, bježanje rektora Univerziteta u stranu zemlju, i mali ljudi s periferije – veliki heroji i šehidi, novi naibu-reis i paralelna paralizatorska antireisovska struja, Vlada u Sarajevu i “Vlada spasa” u Ljubljani, bljedunjavi SDA-ovski gradonačelnici u Hercegovini, Muslimani bojovnici HVO-a i Muslimani logoraši HVO-a, autonomaške feudalne pretenzije Fikreta Abdića u Cazinskoj krajini i sudbina Bosne i Hercegovine. Itd. Pored toga što smo svi Bošnjaci-Muslimani, mi smo još žešće: Sarajlije, Sandžaklije, Hercegovci, Krajišnici... Ja se iskreno ne mogu načuditi našoj ležernosti bez pokrića, našoj ratnoj ležernosti, nedisciplini, švercerskom mentalitetu, ćepenačkom patriotizmu, političkoj lokalnoj kratkovidosti, nedostatku usvajanja pouka o genocidnim ponavljanjima, neproduktivnom iščekivanju tuđe pomoći. Uporedite Žepu i Gradačac s onim muslimanskim prostorima tipičnog nesnalaženja, uporedite silu koju su jedni suzbili i tragične zaoblude i nesnalaženja drugih. Mi ni Srbima ni Hrvatima s kojima živimo, s kojima smo živjeli, nismo dali nikakav povod za njihov genocid nad našim nezaštićenim narodom. Njihova zlodjela rezultat su planiranih radnji. O tome imamo niz upečatljivih pouka iz bliže i daljnje prošlosti, ali smo te pouke zaboravili u svojoj naivnoj dobrodušnosti i svome političkom nemaru. Provođenje programa o “Velikoj Srbiji” i, kasnije, dogovor Milošević-Tuđman o podjeli Bosne i Hercegovine ne bi moglo spriječiti bilo kakvo naše drukčije ponašanje, bilo koja drukčija politička struktura i bilo koja drukčija politička ličnost našega naroda. Ako ovo ne razumijemo odmah i na pravi način, onda se pridružujemo agresoru i njegovim tvrdnjama o našoj krivnji ili podjeli krivice. Vrijeme je da još jednom kažemo da je ovo vid krstaškog rata te je naša krivnja kolektivna. Neću reći da smo se u ovom ratu u svemu dobro ponašali i organizirano radili, neću reći da je sve moralo biti kako je bilo, ali osnovni tok događaja išao bi kako je išao. To nije emotivni, svađalački komšijski rat. To je bilo, i sada je, fizička realizacija dugogodišnjih političkih planova.

Beskrupulozna, nemilosrdna i radikalna. Propagandna mašinerija srpska i hrvatska, što je potpuno razumljivo, poznaju ovu evropsku isključivost i antiislamsku fobiju, te plaše svijet našom vjerom i naše poznate, i od objektivnih stručnjaka utvrđene vrline, predstavljaju kao opasnost. Zapravo, Evropa ne uvažava multikulturalne oblike zajedništva i naš način suživota, koji su mogli upoznati u ratu. Ona to doživljava više s čuđenjem nego s razumijevanjem. Mi nismo "tijesni", kako naš narod voli reći, ali je očigledno da Srbi i Hrvati žele da nas pouče kakvi treba da budemo. Neke od tih pouka moramo usvojiti da bismo bili razumljivi. Protubosanske, protubošnjačke, protumuslimanske najezde, slijeva i zdesna, mržnjom sumnjiče ovu našu duhovnu čistotu i krvavim tragom potire sve što smo svojim stopama dotakli i duhom opredmetili. Jer mi nismo nikakav nebeski narod već zemaljski, ovozemaljski. Ove zemlje. Uvijek bijasmo odmjereni, nenametljivi, prijazni, ućtivi i obzirni i uvijek je to cijenjeno kao naša slabost, a ne kao širokogrudost našeg muslimanskog bića. Cijenjeni smo ne prema onome što jesmo i nudimo u suživotu s drugima, već prema mjeri, svojstvima i moralu cjenitelja. To, nažalost, nije nikakva utjeha. Zlo ne traži pohvalu već napitak suludog zanosu. Prihvaćali smo sve ljepote koje su nam nudene, vjerovali u bajke koje su nam namjenski pričane, praštali zloću i ružnoću koje su nam činjene, pružali čiste ruke u "daleku budućnost"... Sve je to bila smišljena laž i mukla podvala. Sve nam se to sada cinično hihoće u okrvavljeno lice, ne bez manijakalnog zločinačkog užitka. Zaprečavanje vlastite odbrane narodu i podržavanjem svojevrsnog krstaškog rata protiv nas, Zapad je učinio zloslutan presedan. Velike sile i Savjet sigurnosti objektivno su saučesnici ovog genocida. Time ovo neće biti posljednji evropski mrak. Poslije zlodjela nad nama, poslije upečatljivih doživljaja tih zlodjela, niko na svijetu nije nevin. Nema ni jedne naše smrti koja nije s nekim podijeljena. Količina naše nevine krvi dostojna je pomjerenja ustaljenih pojmova o vremenu u kojem se ovaj svijet nalazi. Ono što se događa u Ženevi – to je prisila. I trojna podjela Bosne i Hercegovine je komšijska i međunarodna prisila. To je, konačno, gruba realnost kojoj se moramo što prije priviknuti, mimo svoje volje i zato s manje emocija i s više razboritosti.

Način razrješenja bosanskohercegovačke sadašnjosti – uz međunarodno posredovanje, ostat će upisano u noviju svjetsku povijest kao najveća politička i vojnička nemoralnost i nepravda: dvojica agresora – pozvani su da odlučuju o sudbini žrtve! Međutim, to nam nije nikakva utjeha. Politika ne poznaje termine – moral, pravda, humanost i obzirnost. Na nama je da ovu krvavu realnost predočimo novim domaćim i evropskim generacijama kao gorku pouku i čistu optužbu. Zločini ne mogu ostati neobilježeni, zločinci nekažnjeni, jer je to protivno samoj prirodi i protivno svim svetim knjigama koje su narode izvele iz barbarstva. Sad smo ovdje gdje smo i tamo gdje nismo. Sa žrtvama, svježim nišanima, zgarištima, porušenim spomenicima, spaljenim bibliotekama, silovanim majkama i sestrama, s boli. Ovo zlo nećemo nikada zaboraviti. Ovo zlo prema našem narodu i našoj zemlji tako je oblikovano i tako ekspresivno da će se njime baviti ova civilizacija kao zastrašujućim uzrokom čija naučna i umjetnička obrada može donijeti Čovječanstvu onoliko iskustvene koristi koliko je nama donijela štete. Sada moramo više raditi. Biti neumoljivi prema svojim greškama i više raditi. I biti vlastita mjera stvari, u mjeri koja je potrebna za normalan život. U ovome bolnom trenutku sahrane iluzija nemojte histerizirati, nemojte lamentirati jedni drugima i nemojte jedni drugim uvećavati nesreće i nametati krivnje. Ovaj Sabor nije sazvan da bilo šta opravda ili poteže bilo čiju odgovornost ili da bilo koga liši odgovornosti. Ovo nije trenutak svođenja računa. Nikakvim optužbama i protuoptužbama nećemo sebi moći pomoći. Možemo samo odmoći. Ne kažem da to svođenje računa nećemo učiniti – temeljito i smireno, svestrano i sistematski da bismo se očistili od zabluda, gluposti, neefikasnosti i primitivizma, da bismo bili efikasniji u mjeri koju nameće život. Ako i dođe do prestanka rata, on će se nastaviti na brojne drukčije načine, novim perfidijama, lažima, podvalama i novim vidovima neprijateljstva. Nažalost, susjedi se ne biraju i valja biti realan. Mi nećemo posezati za oblicima zla koji nam se nude i nećemo projicirati zlo nikakvim svođenjem na ukupnost bilo koje nacije i bilo čije vjere. Naši susjedi opsjednuti su isključivošću i stoga bih volio da se u njima razvijaju svojstva sličnija našima, nego njihova u nama. Hoću reći, ako ne bi

*bilo Bošnjaka-Muslimana, Srbi i Hrvati dobili bi susjede kakve zaslužuju. Ovako, mi smo tu i nema te sile koja može uništiti naš narod ni u ratnim ni u poluratnim ni u polumirnodopskim uslovima. Bez obzira kakvo bilo državnoopravno uređenje Bosne i Hercegovine i bez obzira kakva bila mogućnost razgraničenja u njenim sadašnjim granicama, mi Bošnjaci smatramo to rješenje nametnutim silom i privremenim, dajući nadu budućim generacijama da će očuvati i razvijati svijest o tome da je svaka naša podjela protivna interesima svih naroda Bosne i Hercegovine.*⁴²⁹

Sabor je bio svojevrsna potreba bošnjačkog naroda da iskaže svoj stav koji će odrediti budući put Bošnjaka unutar Bosne i Hercegovine. U javnosti je dugo vladalo neutemeljeno mišljenje da je Bošnjački sabor trebao da posluži kao sredstvo za podjelu Bosne i Hercegovine i formiranje tzv. "muslimanske fildžan države, što se u konačnici ispostavilo kao potpuno pogrešna teza. Bošnjački političari i intelektualci jesu razmatrali sva moguća rješenja, ali se ne može smatrati tačnim da je preovladavalo mišljenje da se treba formirati "muslimanska država" jer je za prihvatanje Ženevskog plana i takav ishod u konačnici glasao mali broj delegata.⁴³⁰

Nakon rasprave koja je uslijedila iza zatvorenih vrata uzeti su u obzir svi argumenti poput onih o tome da je zima pred vratima, da destruktivne aktivnosti Fikreta Abdića slabe i dodatno opterećuju poziciju Armije Republike Bosne i Hercegovine⁴³¹ kao i rat s Hrvatskim vijećem obrane – HVO, čije su posljedice bile veoma štetne. Pritisak srpskih vojnih i paravojnih formacija koje su činile zločine širom Bosne i Hercegovine također je bio legitiman razlog za popuštanje i potpisivanje mirovnog plana. Uprkos svim navedenim faktorima, bošnjački politički predstav-

⁴²⁹ <https://www.biserje.ba/dan-bosnjaka-historijski-govor-alije-isakovica-na-bosnjackom-saboru/> Pristupljeno: (14. 6. 2022)

⁴³⁰ Isto.

⁴³¹ Zanimljivo je da proglašenje Autonomne Republike Zapadne Bosne Fikret Abdić objavljuje u vrijeme održavanja Bošnjačkog sabora 27. septembra 1993. godine. Izetbegović (2001: 140).

nici nisu poklekli pred međunarodnim pritiscima.

Dr. Ejup Ganić, član ratnog Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, u svom govoru na Bošnjačkom saboru prezentirao je svoj stav o predloženom mirovnom planu s osvrtom na dvostruki obruč u kojem se međunarodno priznata Republika Bosna i Hercegovina tada nalazila. Naime, on se osvrnuo na Karadžićev i Bobanov obruč, te na opasnost da Bosna i Hercegovina izgubi pristup jadranskoj obali oduzimanjem grada Neuma. Također, on je izrazio opravdane sumnje da je i izlaz na Savu ugrožen, te je zbog toga u svom govoru fokus usmjerio i na grad Brčko. Na Bošnjačkom saboru u konačnici nije prihvaćena podjela Bosne i Hercegovine na tri nacionalne republike s pravom disolucije nakon dvije godine. Bošnjačka politika je ovom izuzetno hrabrom odlukom pokazala zrelost i državnički stav. Političko vodstvo Bošnjaka u tim trenucima razbilo je mit o bošnjačko-muslimanskoj državi, pokazalo hrabrost u odsudnim trenucima i sačuvalo državu Bosnu i Hercegovinu.⁴³²

U izjavi nakon zasjedanja Skupštine RBiH list *Ljiljan* prenio je izjavu predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Alije Izetbegovića, u kojoj on pojašnjava da je Skupština prihvatila tzv. Owen-Stoltenbergov mirovni plan, ali pod uvjetom da srpski agresor vrati silom osvojene teritorije, teritorije na kojima je izvršen genocid i etničko čišćenje.⁴³³ Izetbegovića izjava potvrđuje da su Bošnjaci bili za dogovor, ali ne pod uslovima koji su podrazumijevali podjelu države. Bitno je napomenuti da su bošnjački politički predstavnici dali pristanak na sve mirovne ugovore koji su im bili ponuđeni od međunarodnih faktora, ali pod uslovima koji za njih nisu imali kompromisa, a to su sloboda bošnjačkog naroda, državnost Bosne i Hercegovine i njena cjelovitost.⁴³⁴ Kada je riječ o Izetbegovićevom viđenju pred-

⁴³² V. Zapis o zemlji – Owen-Stoltenbergov mirovni plan – NON PAPER iz 1993. i Prvi Bošnjački sabor, <https://www.youtube.com/watch?v=TWJYo1PyOzw> Pristupljeno: (13. 6. 2022)

⁴³³ Izetbegović (2005: 81).

⁴³⁴ Filandra (1996: 383).

loženog plana, on je iznio njegove pozitivne i negativne strane. Devet razloga je bilo za prihvatanje plana, a pet protiv. Tokom svog izlaganja Izetbegović je istakao da će odluku o prihvatanju ili odbijanju, koja je sudbonosna za bošnjački narod, donijeti tek nakon što čuje mišljenje od prisutnih delegata, što je u konačnici i učinio.⁴³⁵ Bošnjački sabor i sjednica Skupštine BiH, koja se održala nakon toga, donijeli su u konačnici dvije izuzetno bitne odluke za Bošnjake i Bosnu i Hercegovinu. Osim odbijanja plana o podjeli Bosne i Hercegovine, Bošnjaci su zvanično vratili svoje historijsko ime Bošnjak.⁴³⁶ Prema Mustafi Imamoviću, povratak nacionalnog imena Bošnjak na Bošnjačkom saboru u ratnom Sarajevu bio je spontan događaj.⁴³⁷ Bošnjaci su bili jedinstveni u odluci o povratku historijskog nacionalnog imena Bošnjak, što potvrđuje i činjenica da se o povratku nacionalnog imena Bošnjak nije raspravljalo na Saboru, već je o tome odlučeno aklamacijom koja je općeprihvaćena.⁴³⁸

U jesen 1993. godine vraćeno je historijsko nacionalno ime Bošnjak, ali je i definitivno rečeno 'ne' mogućim podjelama. Također, 1993. godine ostat će upamćena i kao godina kada na teritoriji Bosne i Hercegovine počinje napad HVO i Hrvatske vojske – HV na legitimnu Armiju Republike Bosne i Hercegovine. Hrvatska agresija okončana je 1994. godine potpisivanjem Vašingtonskog sporazuma, koji je podrazumijevao i formiranje zajedničkog entiteta Bošnjaka i Hrvata – Federacije Bosne i Hercegovine.⁴³⁹ U ratnom periodu Bosna i Hercegovina je dobila mnoštvo iskrenih prijatelja u svijetu.⁴⁴⁰ Značajno je napomenuti da su izuzetno značajnu ulogu u vanjskoj politici Bosne i Hercegovine imali Haris Silajdžić i Muhamed Šaćirbegović,⁴⁴¹ koji su u različitim intervalima

⁴³⁵ Mulaosmanović (2017: 130-132).

⁴³⁶ Mulaosmanović (2018: 169).

⁴³⁷ Imamović (1998: 569).

⁴³⁸ Filandra (2012: 192).

⁴³⁹ Huseinspahić (2021: 252-253).

⁴⁴⁰ V. <https://faktor.ba/vijest/kako-je-tim-na-celu-sa-alijom-izetbegovicem-lobirao-za-nezavisnost-bih/116561#> (Pristupljeno: 19. 6. 2022)

⁴⁴¹ Tokom rata diplomatski tim predvođen predsjednikom Izetbegovićem, a u kojem su se posebno isticali svojim doprinosima Haris Silajdžić i Muhamed Ša-

obnašali dužnost ministra vanjskih poslova Bosne i Hercegovine. Međutim, to nije bilo dovoljno da se zaštićena enklava Srebrenica sačuva od genocida kojeg su počinili Srbi nad Bošnjacima.⁴⁴² Genocid nad Bošnjacima⁴⁴³ u Bosni i Hercegovini i ostali kontinuirani zločini bili su prekretnica za konačno zaustavljanje agresije i rata u ovoj državi od međunarodnog faktora.

Krajem 1995. godine intenzivni su pregovori u američkom Daytonu, koji su okončali parafiranjem Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, koji je 21. novembra 1995. godine okončao dugogodišnji rat i precizirao državnopravno funkcioniranje države Bosne i Hercegovine. Kasim I. Begić navodi da je, u odnosu na druge pokušaje uspostavljanja mira, Dejtonski sporazum predstavljao sasvim novi pristup iznalaženja mirovnog rješenje u Bosni i Hercegovini.⁴⁴⁴ U svom dejtonskom dnevniku Alija Izetbegović opisuje koliko su ustvari pregovori oko uspostave mira u Bosni i Hercegovini bili teški, te da je bosanskohercegovački diplomatski tim bio pod velikim pritiskom tih novembar-skih dana, a iz njegovih spisa mogu se primijetiti i različite ucjene usmjerene prema pregovaračkom timu.⁴⁴⁵

U konačnici, sporazum su potpisali predsjednik Republike Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović, predsjednik SR Jugoslavije Slobodan Milošević i predsjednik Republike Hrvatske

ćirbegović (Šacirbey), stekao je značajan ugled u svijetu, o čemu je Izetbegović govorio na svečanoj sjednici Gradskog odbora SDA 12. januara 1994. godine: *Bosna je dugo vremena bila tema u svijetu i u ime te i takve Bosne mogli ste dobiti bilo šta u svijetu. Ponekad hvale mene i Silajdžića kako uspijevamo vani. Uistinu, svijet je prema nama uslužan, vrata nam se svugdje otvaraju, pruža se pomoć Bosni itd. Nije to ni zasluga ni moja ni Silajdžićeva. To je zasluga Bosne, bolje rečeno dvije stvari vezane za Bosnu – njena patnja i njen otpor.* Izetbegović (1995: 21)

⁴⁴² V. <https://srebrenicamemorial.org/bs/stranica/genocid-u-srebrenici/26> (Pristupljeno: 22. 12. 2021)

⁴⁴³ Prema Denisu Bećiroviću, Bošnjaci su bili glavna meta i žrtva agresije na Bosnu i Hercegovinu. Međunarodnim presudama dokazano je da su Bošnjaci jedini narod u Evropi nad kojim je počinjen genocid nakon sloma nacifašizma. Bećirović (2021: 319).

⁴⁴⁴ Begić (1997: 235-241).

⁴⁴⁵ Izetbegović (2001: 257-296).

Franjo Tuđman. Dejtonski sporazum jeste zaustavio rat, što je bila i njegova glavna svrha, ali je u velikoj mjeri zakomplicirao odnose unutar Bosne i Hercegovine.⁴⁴⁶ On je rezultat međunarodnog sporazuma i kao takav je nametnut. Njegova vrijednost jeste u tome što je u bosanskohercegovački pravni sistem instalirao Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda s protokolima, kao vrhovni i temeljni akt zaštite ljudskih (individualnih i kolektivnih) prava u demokratskoj porodici evropskih zemalja⁴⁴⁷

Koliko je ipak ovo rješenje dobro ili ne, svjedoči uređenje države Bosne i Hercegovine, koja danas ima dva entiteta, Federaciju BiH, Republiku srpsku, dok je nekoliko godina kasnije arbitražom ustanovljen i Brčko distrikt, kao zasebna administrativna jedinica u okviru Bosne i Hercegovine.⁴⁴⁸ U konačnici, Bosna i Hercegovina je danas nezavisna država uprkos kompliciranom državnom pravnom i političkom uređenju i 177 članica Ujedinjenih nacija. Bošnjaci su početkom devedesetih godina uslijed agresije na Bosnu i Hercegovinu uspjeli da vrate historijsko nacionalno ime Bošnjak, ali i da se izbore za nezavisnu, suverenu i nedjeljivu državu Bosnu i Hercegovinu. Bošnjačka politika pokazala je jasan stav u prijelomnim povijesnim događajima, što ukazuje na zrelost politike koja je prošla više historijskih faza od vremena kada su prioriteti u bošnjačkoj politici bili vezani za vakufsko-mearifsku autonomiju do trenutka kada su kao politički narod uspjeli vratiti historijsko nacionalno ime Bošnjak i izboriti se za državu u kojoj su nezaobilazan politički faktor u svim procesima.

⁴⁴⁶ Isto.

⁴⁴⁷ Huseinspahić (2021: 262-263)

⁴⁴⁸ V. http://www.mvp.gov.ba/dobro_dosli_u_bih/drzavno_uredjenje/administrativno_teritorijalno_uredjenje/?id=265 (Pristupljeno: 22. 12. 2021)

UMJESTO ZAKLJUČKA

Politička historija Bosne i Hercegovine i Bošnjaka predstavlja izuzetno značajnu temu kojom su se u prethodnom periodu bavili različiti autori. Njihov doprinos u prezentiranju činjenica znatno mi je olakšao istraživanje, te u konačnici interpretiranje političkog puta Bošnjaka. Bošnjaci su do svog konačnog političkog stasavanja prošli zaista trnovit put, o čemu svjedoči počinjeni genocid nad njima. Uprkos svim nedaćama koje su stajale na njihovom putu tokom dvadesetog stoljeća, Bošnjaci su uspjeli vratiti historijsko nacionalno ime Bošnjak, i to u ratnim okolnostima 1993. godine. Ono što treba istaći jeste da su Bošnjaci od početka dvadesetog stoljeća do njegove posljednje decenije uspjeli da prošire svoj vlastiti program, što je rezultiralo pozicioniranjem glavnog fokusa u bošnjačkoj politici na očuvanje države Bosne i Hercegovine, što je posebno bilo vidljivo u periodu kada je nad njom izvršena agresija. Za potrebe pisanja ove knjige u prethodnih nekoliko godina pročitao sam desetine knjiga, članaka, dokumenata i ostalih dostupnih izvora, koji su utjecali na moje lično razumijevanje ove teme. Na putu nastajanja knjige *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije* značajan doprinos dali su prof. dr. Ajdin Huseinspahić, urednik knjige, te prof. dr. sc. Sead Selimović, dr. sci. Amir Kliko i prof. dr. Zećir Ramčilović u svojstvu recenzenta. Njihovi savjeti i smjernice bile su od presudne važnosti za činjenično i naučno utemeljeno prezentiranje ovako bitne teme. Stoga im se najsrdačnije zahvaljujem na odvojenom vremenu i posvećenosti pri radu na ovoj knjizi. *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije* nije finalno viđenje političkog razvoja Bošnjaka, već treba da posluži kao podsticaj drugim autorima za daljim istraživanjem ove izuzetno bitne teme. Ovu knjigu potrebno je posmatrati kao naučno-istraživački doprinos u kontekstu jačanja svijesti o vlastitoj političkoj historiji, koja je nažalost često zanemarena od

savremenih autora. Potrebno je istaći da je knjiga *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije* prvi put objavljena krajem oktobra 2022. godine u tiražu od 1.000 primjeraka. U periodu od novembra 2022. do augusta 2024. godine, knjiga je promovirana 22 puta širom Zapadnog Balkana i to u: Sarajevu - Bošnjački institut, Sarajevu- Sajam knjige, Mostaru, Zenici, Janji, Travniku, Tuzli, Kakanju, Ilijašu, Livnu, Cazinu, Banja Luci, Teočaku, Goraždu, Visokom, Konjicu, Stocu, Prizrenu, Podgorici, Rožaju, Novom Pazaru i Skoplju. Također, knjiga predstavljen u nekoliko evropskih država, a u sklopu tematskih predavanja i panel diskusija. Do sada su objavljena i dva prikaza, u bosanskohercegovačkom časopisu "Znakovi vremena" na bosanskom jeziku, te u internacionalnom naučnom časopisu "Balkan Journal Studies" na engleskom jeziku. Iskreno se nadam da će i treće izdanje imati podjednak uspjeh kod akademске, ali i šire javnosti na Zapadnom Balkanu i u dijaspori.

RECENZIJE

Sa zadovoljstvom sam prihvatio obavezu da recenziram rukopis mladog historičara Admira Lisice: *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije*.

1. STRUKTURA RUKOPISA

Rukopis se sastoji iz sljedećih dijelova:

Predgovor autora

Riječ urednika

1. Bošnjačka percepcija austrougarske okupacije
2. Prioriteti bošnjačkog autonomnog pokreta za vrijeme okupacije
3. Političke stranke Bošnjaka muslimana i pitanje državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine u njihovoj politici
4. Bošnjačka politika u vrijeme aneksione krize
5. Sabor, politička pozornica
6. Balkanski ratovi, učvršćivanje novog kursa u bošnjačkoj politici prema Austro-Ugarskoj
7. Prvi svjetski rat – vašar političkih koncepcija o rješenju državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine
8. Bošnjačka politika između svjetskih ratova
9. Bošnjački antifašizam pred izazovima Drugog svjetskog rata
10. Život u socijalističkoj Jugoslaviji – nova politička realnost Bošnjaka

11. Put u disoluciju Jugoslavije

12. Nezavisna, suverena i nedjeljiva – Republika Bosna i Hercegovina

13. Umjesto zaključka

Biografija autora

Literatura

2. MIŠLJENJE O RUKOPISU

Rukopis tretira važno pitanje bosanskohercegovačke prošlosti 19. i 20. stoljeća. Autor ističe da u radu nastoji pratiti bošnjački politički put od zajednice koja je svoje interese usko vezala za očuvanje vakufske autonomije do politički formirane nacije koja je uspjela da izbori nezavisnost Bosne i Hercegovine te vrati nacionalno ime Bošnjak i bosanski jezik. "Nacionalno sazrijevanje nije bezbolan i lahak put, što su na svojoj koži najbolje osjetili Bošnjaci, nad kojima je počinjen genocid", tvrdi autor.

Autor ističe da "ključna pitanja na koja ovaj rad pokušava odgovoriti jesu: (1) Šta su to prioritete bošnjačke politike na početku, a šta na kraju dvadesetog stoljeća?, (2) Kakav je odnos Bošnjaka prema vlastima unutar različitih državnopravnih uređenja?, (3) Kada započinje aktivna borba za reafirmiranje nacionalnog imena Bošnjak, te kakva je uloga emigracije u tom procesu? i (5) Šta je dostignuće politike predvođene Alijom Izetbegovićem?".

Treba istaći činjenicu da ponuđeni sadržaj nije konačni sud o događajima i pojavama iz prošlosti Bosne i Hercegovine u naznačenom periodu, ali je važan, te može biti dobra osnova za dalja, dublja i sveobuhvatnija istraživanja ovog perioda bosanskohercegovačke i bošnjačke prošlosti.

U prvom poglavlju koje nosi naziv *Bošnjačka percepcija austro-ugarske okupacije* autor piše o pravnoj osnovi i posljedicama oku-

pacije Bosne i Hercegovine, o “kulturološko-političkom rascjepu” u kojem su se Bošnjaci našli nakon okupacije te o odnosu Bošnjaka prema srpskoj i hrvatskoj politici u Bosni i Hercegovini.

Prioriteti bošnjačkog autonomnog pokreta za vrijeme okupacije naziv je drugog poglavlja ovoga rukopisa. Autor donosi činjenice o vjeri kao važnom segmentu društva te o državi i naciji u bošnjačkoj percepciji za vrijeme okupacije. “Glavni prioriteti bošnjačke politike od početka okupacije bili su vezani za očuvanje vjere i njenih institucija za koje se smatralo da su ugrožene tokom uspostavljanja nove vlasti na području Bosne i Hercegovine. Bošnjacima je bilo veoma važno do sačuvaju i ojačaju vlastite vjerske institucije, među kojima je u vrhu prioriteta bio vakuf, čime bi bili zaštićeni materijalni i kulturni interesi muslimana. Zbog toga su insistirali na donošenju statuta koji bi im to omogućio”, ističe autor.

U trećem poglavlju koje nosi naziv *Političke stranke Bošnjaka muslimana i pitanje državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine u njihovoj politici* autor piše o uzrocima i posljedicama prvobitnog stranačkog organizovanja Bošnjaka. “Bošnjaci kao zasebna skupina svoje nezvanično političko djelovanje započinju neposredno nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, kroz razne peticije i akcije unutar borbe za vjersko-mearifsku autonomiju. Međutim, prva politička organizacija bosanskih muslimana jeste već ranije spomenuta Muslimanska narodna organizacija. U prvoj fazi svoga djelovanja ona se većinom orijentisala na saradnju sa Srpskom narodnom organizacijom, a časopis koji se smatrao za glasilo Muslimanske narodne organizacije pod nazivom *Musavat* trudio se da objasni razloge saradnje sa srpskom stranom”, ističe autor.

Bošnjačka politika u vrijeme aneksione krize naziv je četvrtog poglavlja rukopisa. Autor ističe: “Aneksijom Bosne i Hercegovine možemo zaključiti da je tadašnja bošnjačka politika doživjela poraz, jer je tim činom dovedeno do prekida u odnosima s Osmanskim Carstvom nakon višestoljetne vjerske i političke

povezanosti. Cjelokupna borba i političko usmjerenje bosanskih muslimana razlikovali su se od konačnog rješenja dugogodišnjeg pitanja oko statusa Bosne i Hercegovine, koja je i definitivno raskinula sve pravne veze s Osmanskim Carstvom. Bošnjaci su imali veoma negativan stav prema aneksiji Bosne i Hercegovine (...). Svoje nezadovoljstvo ovakvim raspletom događaja su iskazali kroz iseljavanja, što se može okarakterisati kao posljednji znak otpora nezadovoljnog stanovništva.”

Peto poglavlje rukopisa nosi naziv *Sabor, politička pozornica*. U njemu autor piše o dominantnim saborskim pitanjima bošnjačke politike i odnosu Bošnjaka s drugim “nacionalnim politikama”. “Sve političke opcije unutar Bosne i Hercegovine prihvatile su donošenje Ustava i formiranje Sabora. U političkim krugovima smatrano je da za zemlju dolaze bolji dani, a da je korak ka pozitivnoj promjeni učinjen donošenjem Ustava i formiranjem Sabora. Ovakav odnos prema formiranju novih institucija zauzele su i muslimanske političke stranke”, ističe autor.

Balkanski ratovi, učvršćivanje novog kursa u bošnjačkoj politici prema Austro-Ugarskoj naziv je šestog poglavlja. “Kod Bošnjaka u Bosni i Hercegovini neposredno pred balkanske ratove vladao je strah u slučaju ako Osmansko Carstvo doživi neke drastične gubitke jer će to ishoditi trajnim ostajanjem Bosne i Hercegovine u okviru Austro-Ugarske. Ovakav ishod ka konačnom rješenju državnopravnog statusa za bošnjačku politiku nije bio prihvatljiv, pa je doza straha među njima bila razumljiva”, piše autor.

Sedmo poglavlje nosi naziv *Prvi svjetski rat – vašar političkih koncepcija o rješenju državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine*. Autor piše: “Jugoslaveni su, iako ujedinjeni, ipak u novu državu ušli s dosta nerazjašnjenih međusobnih problema, a razlike koje su bile prisutne među narodima ispoljit će se u narednom periodu između svjetskih ratova. Konačno rješenje državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine još je jednom pokazalo neusaglašene stavove u bošnjačkoj politici kod bitnih pitanja, što nam govori o nedostatku jedinstvenog istupa i slabosti bošnjačke politike. Nedefinirani nacionalni ciljevi i neujednačeni stavovi

bit će karakteristika bošnjačke politike koja će ih pratiti i tokom postojanja nove zajedničke države, a čemu su u velikoj mjeri doprinijeli pritisci od srpske, odnosno hrvatske komponente.”

Bošnjačka politika između svjetskih ratova naziv je osmog poglavlja. Autor piše o djelatnosti Jugoslavenske muslimanske organizacije, šestojanuarskoj diktaturi, odnosu Bošnjaka prema sporazumu Cvetković-Maček.

Deveto poglavlje rukopisa nosi naziv *Bošnjački antifašizam pred izazovima Drugog svjetskog rata*. Autor piše o *Muslimanskim rezolucijama* i ZAVNOBiH-u, donoseći stavove s ove historijske distance. “Još tokom Drugog svjetskog rata bilo je jasno da će Bošnjaci muslimani doživjeti veliku nepravdu koja je bila izvjesna nakon događaja s Drugog zasjedanja AVNOJ-a, održanog četiri dana nakon ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu. Zasjedanje u Jajcu donijelo je Bošnjacima novu realnost nakon potvrđenja uređenja nove države sa šest federalnih jedinica i pet naroda, među kojima nije bilo Bošnjaka. Državni grb Jugoslavije usvojen je bez šeste, bošnjačke baklje, na čemu je posebno insistirao član predsjedništva AVNOJ-a Edvard Kardelj, jedan od najbližih saradnika Josipa Broza Tita”, ističe autor.

Život u socijalističkoj Jugoslaviji – nova politička realnost Bošnjaka naziv je desetog poglavlja. U ovom poglavlju autor objašnjava utjecaj emigracije na nacionalno buđenje Bošnjaka te “veliko M” kao uvod u rješenje nacionalnog pitanja Bošnjaka. Autor, između ostalog, piše: “Uprkos priznavanju Bošnjaka pod nazivom Muslimani, pitanje njihovog nacionalnog imena nije bilo riješeno. Bošnjačka intelektualna elita tog vremena bila je nejedinstvena, što je posebno bilo vidljivo osamdesetih godina, kada među Bošnjake u komunističkim državnim strukturama imamo grupu intelektualaca koji će biti optuženi u ‘Sarajevskom procesu’, te grupaciju ranije spomenutih bošnjačkih intelektualaca u emigraciji. Politički stavovi navedenih skupina bili su različiti, što je u predvečerje početka demokratskih procesa u Jugoslaviji, ali i njene disolucije bilo u velikoj mjeri izraženo. Ovakvo stanje

među Bošnjacima može se pripisati i nepostojanju vlastite političke organizacije koja bi razvijala društveni i politički razvoj Bošnjaka u jedinstvenom smjeru. Ipak, priznanje Bošnjaka pod nazivom Muslimani može se shvatiti kao postizanje značajnog napretka na putu do reafirmacije historijsko-političkog imena Bošnjaka. U tadašnjoj konstelaciji političkih odnosa veliko slovo M je sasvim sigurno jedini realan rezultat koji su bošnjački politički predstavnici mogli ostvariti.”

Jedanaesto poglavlje nosi naslov *Put u disoluciju Jugoslavije*. U ovom dijelu rukopisa autor piše o “Sarajevskom procesu” 1983. godine, političkom organiziranju Bošnjaka pred izbore 1990. godine, o bošnjačkoj politici između “krnje” Jugoslavije i nezavisne Republike Bosne i Hercegovine te o položaju Bošnjaka Sandžaka neposredno prije agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Nezavisna, suverena i nedjeljiva – Republika Bosna i Hercegovina naziv je dvanaestog poglavlja rukopisa u kojem autor donosi činjenice o referendumu za nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine, prijemu u Ujedinjene nacije, vraćanju imena Bošnjak i očuvanju nezavisnosti Bosne i Hercegovine. S tim u vezi autor piše: “U konačnici, Bosna i Hercegovina je danas nezavisna država uprkos kompliciranom državnompravnim i političkom uređenju i 177 članica Ujedinjenih nacija. Bošnjaci su početkom devedesetih godina uslijed agresije na Bosnu i Hercegovinu uspjeli vratiti historijsko nacionalno ime Bošnjak, ali i da se izbore za nezavisnu, suverenu i nedjeljivu državu Bosnu i Hercegovinu. Bošnjačka politika pokazala je jasan stav u prijelomnim povijesnim događajima, što ukazuje na zrelost politike koja je prošla više historijskih faza od vremena kada su prioriteti u bošnjačkoj politici bili vezani za vakufsko-mearifsku autonomiju do trenutka kada su kao politički narod uspjeli vratiti historijsko nacionalno ime Bošnjak i izboriti se za državu u kojoj su nezaobilazan politički faktor u svim procesima.”

Na kraju knjige nalazi se naslov *Umjesto zaključka*, te biografija autora i literatura.

3. ZAKLJUČAK

Autor je dobro postavio istraživačko pitanje, odabrao aktuelnu i važnu temu te uspješno odgovorio na istraživačko pitanje. Prilikom pisanja rada jasno je postavio cilj i zadatke istraživanja. Do rezultata istraživanja, koje je vrlo jasno prikazao, došao je tako što je koristio historijske izvore različite provenijencije. Izvršio je pravilnu selekciju izvora, izvršio kritiku i interpretaciju onako kako to nalaže metodologija historijskih istraživanja. Autor je u radu donio 450 fusnota i time omogućio provjerljivost, što i jeste jedno od obilježja znanstvenog rada. Cijeli tekst rada izuzetno je jasan, kao što su jasni i rezultati istraživanja.

Osim toga, autor je koristio metode važne za historijsko istraživanje (historijska metoda, metoda analize i sinteze, indukcije i dedukcije, statističku metodu), a razina korištenih metoda je vrlo visoka. Koristio je historijske izvore i literaturu različite provenijencije (domaću i stranu), a selekciju je vršio u cilju odgovora na istraživačko pitanje. Popis citiranih bibliografskih jedinica potpun je i konzistentan s navođenjem u tekstu rukopisa, a zaključci vrlo jasni i uvjerljivi.

Rad je pisan standardnim bosanskim jezikom, a tekst je jasno i logično strukturiran. Pravilno su oblikovana poglavlja i podnaslovi, a korištena je relevantna historijska terminologija.

Na osnovu navedenih činjenice može se konstatovati da je rukopis *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije* autora Admira Lisice, MA, istraživačko djelo koje će, bez sumnje, predstavljati značajan doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji.

4. PRIJEDLOG

Rukopis autora Admira Lisice *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije* jeste istraživačko djelo po svom predmetu istraživanja, sadržaju i metodološkom pristupu. Autor je rad prilagodio čitaocima svih nivoa obrazovanja, što mu, između ostaloga, i daje dodatnu vrijednost.

Oni piše *sine ira et studio*, onako kako i treba da piše profesionalni historičar. Rukopis obiluje mnogim informacijama koje govore o historiji Bosne i Hercegovine i Bošnjaka u 19. i 20. stoljeću i koje proširuju spoznaju o ovom periodu bosanskohercegovačke i bošnjačke zbilje. Zbog svega navedenog, predlažem štampanje i objavljivanje ovog veoma vrijednog rukopisa.

U Tuzli, 18. augusta 2022.

Prof. dr. sc. Sead Selimović, Filozofski fakultet Tuzla

Knjiga *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa političko stasavanje jedne nacije* autora Admira Lisice, MA, vrijedna je historiografska sinteza najznačajnijih događaja iz bogate – ali istovremeno i veoma složene – političke i pravne historije Bosne i Hercegovine i Bošnjaka u vremenu između dvije najvažnije bosanskohercegovačke historijske prekretnice, Berlinskog kongresa 1878. i Mirovne konferencije u Daytonu 1995. godine. Ona pokazuje kako, zapravo, u Bosni i Hercegovini prošlost nikada ne prestaje. Kao avet, proteže se u sadašnjost svih generacija koje su živjele i žive u Bosni i Hercegovini između te dvije historijske prekretnice. Velikodržavne političke ideje iz bosanskohercegovačkog susjedstva – prvo crnogorske i srbijanske, a potom

i hrvatske – nastale su još u prvoj polovini 19. stoljeća i traju sa svim svojim štetnim posljedicama za Bosnu i Hercegovinu i njene narode, a naročito Bošnjake, do današnjeg dana. One ih zarobljavaju u vječite okove teške prošlosti. Već nekoliko generacija Bošnjaka trpi opetovane pokušaje velikodržavnih ostvarenja iz susjedstva na račun teritorije svoje domovine, a praćene genocidom nad njima. Velikodržavne politike iz bosanskohercegovačkog susjedstva svojim stalnim pokušajima da se ostvare ne dopuštaju stanovnicima Bosne i Hercegovine da konačno završe prošlost i krenu u drugačiju i bolju budućnost. Iz knjige Admira Lisice, MA, jasno se vidi da ta prošlost traje već dva stoljeća, odnosno da su za to vrijeme uvijek iste politike aktuelne, a one su svojatanje Bosne i Hercegovine od njenih susjeda i negiranje Bošnjaka kao zasebne i državotvorne nacije.

Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine spriječila je nje-nu podjelu između kneževina Srbije i Crne Gore, jer Osmansko Carstvo, vojnički pritisnuto od Ruskog Carstva, nije imalo snage zadržati svoju vlast nad njom. Vrlo brzo bi je izgubilo. Kasniji događaji, naročito Prvi balkanski rat 1912. to dokazuju. U državnim okvirima Austro-Ugarske Monarhije nastavljaju egzistirati srpske velikodržavne ambicije prema Bosni i Hercegovini. Za razliku od ranijeg vremena – kada su Srbija i Crna Gora podizale bosanskohercegovačko pravoslavno stanovništvo na oružane ustanke protiv Osmanlija radi ostvarenja svojih političkih interesa – u Austro-Ugarskoj ih nastoje realizirati kroz politički aktivizam bosanskohercegovačkih Srba. Neobrazovane pravoslavne seoske ustanike Srbija je zamijenila srpskim intelektualcima u političkom životu austrougarske Bosne i Hercegovine. Bojno polje prenijela je u institucije. Austrougarskom okupacijom ojačalo je i hrvatsko velikodržavno svojatanje Bosne i Hercegovine. Međutim, kako to Lisica jasno prezentira u svojoj knjizi, i Bošnjaci su se počeli politički organizirati. Raspeti između dvaju carstava, što ih je politički zbunjivalo, ipak su veoma rano usvojili jasno polazište svoje politike. Bosna i Hercegovina, nedjeljiv teritorij, a Bošnjaci zaseban narod. Autor u knjizi iznosi zanimljive infor-

macije o različitim bošnjačkim političkim viđenjima budućnosti Bosne i Hercegovine i Bošnjaka. Ona su vrlo često bila međusobno suprotstavljena, ali povezivalo ih je nastojanje očuvanja teritorijalne cjelovitosti Bosne i Hercegovine u granicama iz vremena austrougarske okupacije 1878. godine. U austrougarskom periodu Bošnjaci su stasavali u političku naciju s jasno postavljenim političkim ciljevima. Različita rješenja u njihovom ostvarenju politički su ih međusobno sukobljavala. Ishod balkanskih ratova i njihove posljedice za muslimansko balkansko stanovništvo, prema autoru knjige, snažno je utjecao na pozitivno opredjeljenje Bošnjaka u Bosni i Hercegovini ka Austro-Ugarskoj i odustajanje od nadanja u povratak osmanske vlasti.

U narednim poglavljima autor knjige prikazuje političko stanje u Bosni i Hercegovini i položaj Bošnjaka u nekoliko država. Gotovo da se ništa nije izmijenilo u odnosu na austrougarsko doba. I dalje su Srbija i Hrvatska, iskorištavanjem bosansko-hercegovačkih pravoslavaca i katolika, nastojale ostvariti svoje velikodržavne planove na račun teritorije Bosne i Hercegovine. U tom cilju negirale su i nacionalnu posebnost Bošnjaka svojatajući ih kao dio vlastite nacije. Pridobijanjem Bošnjaka, kroz negiranje njihove nacionalne posebnosti, očekivale su i pridobijanje njihove domovine u svoje nacionalne države. Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevina Jugoslavija, bila je država burne političke scene. Nepomirljive politike Srba i Hrvata činile su tu državu vrlo nestabilnom. Često su se sukobljavale i u međusobnom svojatanju Bosne i Hercegovine. Do kraja tridesetih godina 20. stoljeća nadošle su na ideju njene međusobne podjele – kao rješenje svojih odnosa – kojim bi izbjegle dalje sukobljavanje. Bošnjaci su se usprotivili, ali nisu ih uspjeli spriječiti. Drugi svjetski rat na smetlišće povijesti odbacio je srpsko-hrvatsku podjelu Bosne i Hercegovine, a novi jugoslavenski politički subjekt – od kraja rata do početka devedesetih godina 20. stoljeća i jedini – imao je drugačiju viziju njene budućnosti u državnoj zajednici koju je izgradio. Iz knjige Admira Lisice, MA, jasno se očitava činjenica da je Bosna i Hercegovina u Drugi

svjetski rat uvučena kao podijeljena zemlja između Srbije i Hrvatske, a iz njega je izašla kao cjelovita i ravnopravna s njima u novoj jugoslavenskoj državnoj zajednici. Lisica je u svojoj knjizi dao značajno mjesto i opisu bošnjačkog doprinosa antifašističkom pokretu. Bošnjaci nisu, za razliku od Srba i Hrvata, imali vlastite fašističke ideologije – iako su neki od njih podržavali njihove fašističke pokrete (u manjoj mjeri četnički i u mnogo većoj ustaški) – ali su imali vlastite antifašističke reakcije, koje su iskazali nizom rezolucija u prvoj ratnoj godini. U socijalističkom periodu Bošnjaci su, uz sve nedaće, stasavali u ozbiljnu političku naciju, a Bosna i Hercegovina bila je sve stabilnija i čvršća naspram republika iz svog susjedstva. Kao važnu prekretnicu u historiji bošnjačke nacije, Lisica naglašava njeno konačno državno priznavanje krajem šezdesetih godina 20. stoljeća, iako pod nazivom Muslimani, što nije bilo u skladu s njenim historijskim imenom Bošnjaci. Autor knjige uporedo prati aktivnost bošnjačkih komunističkih političara u zemlji i bošnjačkih intelektualaca u dijaspori. Bez obzira na njihovo neslaganje oko imena nacije, kod obje strane primjetno je nastojanje učvršćivanja Bosne i Hercegovine i naglašavanja nacionalne posebnosti Muslimana, odnosno Bošnjaka. Bošnjačka politička dijaspora od 1945. do 1990. nije, za razliku od srpske i hrvatske, formirala neofašističke političke i vojne organizacije. Razlog je vjerovatno u činjenici da su je sačinjavali, većinom, pripadnici partizanskog pokreta, poput Adila Zulfikarpašića, koji su napustili Jugoslaviju zbog neslaganja s komunističkom politikom prema Bošnjacima i Bosni i Hercegovini. Bošnjaci, koji su za vrijeme Drugog svjetskog rata, bili pripadnicima hrvatskih oružanih snaga u dijaspori su se najčešće povezivali s hrvatskim fašističkim organizacijama ili su se distancirali od bilo kakvog političkog aktivizma. Zadnja poglavlja knjige *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa- političko stasavanje jedne nacije* autor je posvetio putu Bosne i Hercegovine u državnu nezavisnost i vraćanju historijskog imena bošnjačkoj naciji. U njima se govori i o mirovnim procesima koji su vođeni od međunarodne zajednice, ali i odbrani nezavisno-

sti. Tu se očitava razlika između Berlinskog kongresa i Dejtonskog sporazuma. U oba slučaja govorilo se o budućnosti Bosne i Hercegovine. Ključna razlika jeste u tome što se u Berlinu 1878. ništa nije pitalo Bošnjake o budućnosti njihove domovine, a u Daytonu su bili ravnopravan pregovarač. Do toga su stigli zahvaljujući stasavanju u političku naciju – u vremenu između te dvije konferencije – i oružanom otporu velikosrpskom i velikohrvatskom agresoru u odbrambeno-oslobodilačkom ratu od 1992. do 1995. godine. Kao zaključak iz knjige Admira Lisice, MA, nameće se stav da su Bošnjaci počeli svoje 20. stoljeće neuspješnom političkom borbom za autonomiju Bosne i Hercegovine i završili ga uspješnom oružanom odbranom njene državne i međunarodno priznate nezavisnosti. Isto stoljeće okončali su i kao međunarodno priznata nacija. Posebnost tog priznanja jeste u činjenici da su pod nazivom Bošnjak priznati i od političkih subjekata, koje su im čitavo 20. stoljeće osporavali nacionalnu posebnost u odnosu na njihove narode. Knjigu Admira Lisice, MA, *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije* preporučujem za objavljivanje i čitanje.

Dr. sci. Amir Kliko,

Sarajevo 24. august 2022.

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Sarajevo

Produkcija historijskih djela o društveno-političkim procesima na Balkanu u posljednjih je nekoliko decenija doživjela pravu ekspanziju. Ono što je kvalitativno različito jeste što se javljaju historičari i istraživački centri oslobođeni od narativa koji je, što

se tiče Bošnjaka, uglavnom bio diktiran iz Beograda ili Zagreba. Nažalost, najčešće (zlo)upotrebom historije Bošnjaci su učeni da se ne sjećaju svoje prošlosti. A vrlo je poznata sintagma koja objašnjava šta se dešava s onim koji se ne sjećaju svoje prošlosti, dopunski obremenjena mitovima i nametanjem osjećaja o izdaji i krivici u prošlosti, bez ikakve faktičke i naučne potpore. Ova i njima slična razmišljanja dio su razloga koja su me podstakla da sa zadovoljstvom pročitam i napišem recenziju za djelo s izazovnim naslovom *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije* od autora Admira Lisice.

Čitajući djelo, ono što želim potencirati na samom početku jeste činjenica da će isto biti značajno ne samo za stručnu već i za širu javnost. Uglavnom autori historijskih djela odgovore prvom pozivu s kojim daju značajan doprinos historijskoj nauci, ali rijetki su oni koji uspiju izaći iz tog okvira i približiti se širem čitateljstvu. Autor Lisica naučnim sistematskim i metodološkim pristupom odgovorio je prvom pozivu i oblikovao djelo u dvanaest tematskih poglavlja. Navedene činjenice i njihova interpretacija potkrijepljena obimnom literaturom i historijskim izvorima odlična su građa za suštinsko razumijevanje bošnjačkih prioriteta, politike i društveno-političkih odnosa od perioda Austro-Ugarske do danas. S druge strane, kako prethodno navedoh, ovo djelo, pored toga što je istraživačko, prilagođeno je, neću pogriješiti ako kažem i da je namijenjeno, i širem čitateljstvu, različitih generacija i obrazovanja. U tome vidim i posebnu vrijednost ovog djela i njegov impakt koji će izvršiti na bolju samospoznaju Bošnjaka, ali i svim ostalim da prošire, pa i revidiraju svoja znanja i saznanja o procesu, kako kaže autor, "stasavanja jedne nacije" i ovom periodu historije Bosne i Hercegovine i šire regije, perioda koji je za Bošnjake bio više nego težak, od ratova, okupacija, agresija, zabrane jezika, negiranje identiteta, diskriminacije, emigracije, genocida... Za razliku od Bošnjaka kojim je XX vijek bio vijek preživljavanja i opstanka, većini evropskih nacija bio je vijek napretka i prosperiteta. Zato je ovo djelo važno da nakon formiranja nacije, na temeljima koji su decenijama postavljani

mukotrpno, nastave graditi ispravne, ali prije svega jedinstvene bošnjačke politike koje su garancija za prosperitet. Iz ovog djela očigledno je: kada su bošnjački stavovi i politike uglavnom bili jedinstveni, tada je i uspjeh u njihovoj realizaciji bio neminovan.

U svim poglavljima autor vrlo vješto i pažljivo potencira glavne osobenosti i specifikke pojava i procesa. Pod austrougarskom vlašću "Bošnjaci su se nakon okupacije našli između dvaju utjecaja - onog iz Beča i onog iz Carigrada", kaže autor, zbog čega su "Bošnjaci pružali otpor prema austrougarskoj vlasti, pokazujući im na taj način da je oni ne prihvataju." Pored otpora, od kojih je iseljavanje bilo najradikalniji oblik, autor ističe da su vlasti ipak nastojale i dobiti naklonost Bošnjaka, što je bio i "osnovni preduvjet za uspjeh austrijskih planova, da se domaće stanovništvo odvoji od utjecaja susjednih politika." Još u ovom poglavlju autor s pravom naglašava podijeljenost Bošnjaka i njihovo političko nejedinstvo u pogledu stavova i djelovanja po raznim pitanjima i procesima značajnim za njihov dalji razvoj kao naroda i državnog uređenja. U ovom djelu autor Lisica sasvim objektivno navodi da: "Vjerski identitet u početku borbe za posebnost nacije kod Bošnjaka imao je ključnu ulogu, jer je to bio ključni dokaz posebnosti." Što se znatno i ne razlikuje od formiranja susjednih, srpske i hrvatske nacije, gdje je također vjerska pripadnost odigrala ključnu ulogu. Ipak su one i pored toga nametale ideju prisvajanju Bošnjaka ka jednoj od ovih nacija, što nije bilo prihvaćeno i što i autor jasno potencira. Posebnost Bošnjaka u odnosu na Srbe i Hrvate razvila je i autonomni pokret u vrijeme okupacije, što se u jednom periodu poklapalo s interesima monarhije, do onog časa kada se prije svega "borba za autonomiju vjerske zajednice polahko pretvara u širi i opasniji pokret, austrougarske vlasti su na sve načine pokušavale da eliminiraju vođe pokreta". Ovo sve govori da se ideja za stvaranje jakog nacionalnog osjećaja rađala u veoma složenim uvjetima i odnosima, koji su doveli i do formiranja prve bošnjačke političke organizacije – Muslimska narodna organizacija. Za nju autor kaže da je postavila "temelj za političko i nacionalno djelovanje ovog naraoda", o ko-

jem djelovanju autor navodi niz značajnih procesa i podataka, te zakona i ovlasti insitucija koje su manje poznati široj javnosti.

Autor Admir Lisica u poglavljima vezanim za austrougarsku vlast, ali i dalje u cijelom djelu, direktan je i s ove vremenske distance ima veoma jasan stav o nosiocima bošnjačke politike, a time i same politike kod koje je izostajao oštiri istup bošnjačkih političara i jedinstveniji stav, što, po njegovom mišljenju, jeste dokaz slabosti bošnjačke politike u bitnim momentima, a politika međusobnog neslaganja i suparništva održavala se na cjelokupan život Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Iz ovog njegovog jasnog stava autor kao da upućuje i poruku svim nosiocima današnje bošnjačke politike da po bitnim pitanjima moraju imati odlučan i jedinstven stav.

Veliki zaokret u pogledu bošnjačke politike Bosne i Hercegovine desio se nakon balkanskih ratova i porazom Osmanlija, što je utjecalo da se jače približe u svom djelovanju Austro-Ugarskoj u tom periodu, ali i u periodu Prvog svjetskog rata, na što se s pravom osvrće i autor. Ipak, u daljem periodu javljaju se mlađi bošnjački političari i intelektualci koji su bili projugoslavenske orijentacije, te se još jednom na djelu pokazuju neusaglašeni stavovi bošnjačke politike: "Nedefinirani nacionalni ciljevi i neujednačeni stavovi bit će karakteristika bošnjačke politike koja će ih pratiti i tokom postojanja nove zajedničke države, a čemu su u velikoj mjeri doprinijeli pritisci od srpske, odnosno hrvatske komponente."

U narednom poglavlju autor analizira bošnjačku politiku i procese u Kraljevini SHS, u kojoj su Bošnjaci zapostavljani na svim područjima društvenog i javnog života. Pored borbe za prava i pravdu, sve je više izražavan nacionalni osjećaj i posebnost Bošnjaka u odnosu na susjedne narode, a ono što karakterizira političko djelovanje koje naglašava i autor Lisica jeste borba za "očuvanje granica Bosne i Hercegovine."

U Drugom svjetskom ratu očigledna je antifašistička opredijeljenost bošnjačkog naroda, u kojoj je borbi vratila državnost, što je omogućilo i proces nezavisnosti Bosne i Hercegovine 1992. Ipak, moram napomenuti da i, pored toga što je Bosna dolaskom Osmanlija izgubila svoju državnost, ona kroz vijekove nikada nije izgubila administrativnu, političku i teritorijalnu cjelovitost. I pored formiranja Republike Bosne i Hercegovine, autor s pravom navodi da će "tokom postojanja buduće države Bošnjaci biti prinuđeni na mukotrpnu borbu za reafirmiranjem historijskog, političkog i nacionalnog imena Bošnjaka, podjednako u Jugoslaviji, ali i emigraciji."

Ono što treba napomenuti, a što se može vidjeti i u ovom djelu nekada više, nekada manje, ideja o bošnjaštvu tokom cijelog XX vijeka je živa, posebno kod bošnjačke emigracije, čije djelovanje analizira i autor Lisica. Statistički podaci koje navodi autor jasno govore da Bošnjaci i u Jugoslaviji osjećaju jasnu posebnost u odnosu na druge nacionalne grupe, pa i pod imenom Musliman u nacionalnom smislu, za koje autor kaže da je "jedna od stepenica u razvoju bošnjačke nacionalnosti i napredovanja bošnjačke politike općenito."

Uvođenje višepartijskog sistema i raspad Jugoslavije, te proglašavanje nezavisnosti Bosne i Hercegovine, potvrđeno uspješnim referendumom, jasan su odraz nacionalnog stasavanja Bošnjaka, nakon čega je uslijedilo vraćanje povijesnog i jedinog imena Bošnjak i bosanskog jezika, te borba za očuvanje međunarodno priznate i nezavisne države Bosne i Hercegovine. Ove je procese autor adekvatno, hronološki tačno i naučno prezentirao, što je jako teško s obzirom na agresiju, ratne zločine i genocid nad Bošnjacima Srebrenice i drugim mjestima od srpskih vojnih i paravojnih formacija. U svim ovim povijesnim događajima pokazala se zrelost bošnjačkog naroda i bošnjačke politike i njihovih političkih predstavnika.

Autor je u uvodu ovog djela postavio nekoliko suštinskih pitanja kojima je dao odgovor, a dao je i mnogo više odgovora. Čita-

njem djela nameće se zaključak da su nosioci bošnjačke politike uglavnom imali nejedinstven stav oko mnogo krupnih pitanja i procesa koji su Bosnu i Hercegovinu i njen većinski narod Bošnjake dovodili u “bezizlazne” situacije, ali i da su samo tada uspjeli izgraditi jedinstvene stavove i donositi ispravne odluke u očuvanju svog identiteta i državnosti.

Aktuelna geopolitička situacija, ali prije svega i situacija u Bosni i Hercegovini još više daje značaj ovom djelu, a svakako, ista je i jedan od razloga da se Admir Lisica uzme ukoštac s ovom veoma kompleksnom i značajnom temom iz političke historije Bošnjaka. Ja mu se zahvaljujem i čestitam uz želju da ova knjiga bude izučavana od stručne javnosti, motiv za dalja istraživanja, ali i šire čitana kako bi pomogla boljem poznavanju i shvatanju društveno-političkog bitisanja Bošnjaka na ovim prostorima, kako bi prepoznala greške, ali i ispravne odluke, kako bi bila putokaz djelovanju Bošnjaka u okviru aktuelnih nacionalnih, regionalnih i svjetskih tokova i procesa.

Skoplje, 29. 8. 2022.

Prof. dr. Zećir Ramčilović

Institut za nacionalnu historiju, Univerzitet “Sv. Kiril i Metodij”,
Skoplje, Sjeverna Makedonija

LITERATURA

Knjige

1. Balić, Smail (1994), *Kultura Bošnjaka*, Tuzla: Hamidović
2. Bandžović, Safet (2014), *Bošnjaci i Turska*, Sarajevo: Amos Graf
3. Bećirović, Denis (2021), Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini (1804-2020), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
4. Begić, I. Kasim (1997), *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991.-1996.)*, Sarajevo: Izdavačko preduzeće Bosanska knjiga
5. Bitoski, K. i drugi (1970), *Istorija makedonskog naroda, od početka XIX veka do kraja Prvog svetskog rata*, knjiga 2, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika
6. Bogdanov, Vaso (1951), Starčević i Stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslavenskih naroda, Zagreb: Školska knjiga
7. Bojić, Mehmedalija (2001), *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo: TKD Šahinpašić
8. *Bosanski pogledi, Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu (1960–1967)*, London: Stamco, 1984.
9. Brka, Osman (2007), *SDA – ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca
10. Budisavljević, Srđan (1958), *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti
11. Danilović, Rajko (2006), *Sarajevski proces 1983.*, Tuzla: Bosanska riječ
12. Donia, J. Robert (2000), *Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914.*, Zagreb-Sarajevo: Naklada Zoro
13. Đaković, Luka (1980), *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914-1918*, Tuzla: Univerzal
14. Đilas, Milovan – Gaće, Nadežda (1996), *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Zürich: Bošnjački institut

15. Ekmečić, Milorad (1989), *Stvaranje Jugoslavije II*, Beograd: Prosveta
16. Filipović, Muhamed (1996), *Bošnjačka politika*, Sarajevo: Svjetlost
17. Filandra, Šaćir (1996), *Savremena bošnjačka politika*, Sarajevo: Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca
18. Filandra, Šaćir (1998), *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo: Sejtarija
19. Filandra, Šaćir – Karić, Enes (2002), *Bošnjačka ideja*, Zagreb: Nakladni zavod Globus
20. Filandra, Šaćir (2012), *Bošnjaci nakon socijalizma – O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*, Sarajevo: BZKPreporod
21. Gaće, Nadežda (1991), *Zulfikarpašić Adil – članci i intervjui*, Sarajevo/Zürich: Bošnjački institut
22. Gros, Mirjana (1966/67), *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.*, Historijski zbornik, Zagreb
23. Hadžijahić, Muhamed (1990), *Od tradicije do identiteta (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Zagreb: Putokaz
24. Halilagić, Džemail (2019), *Sandžak bez Bošnjaka: velikosrpski zločinački plan*, Sarajevo: Dimenzija plus
25. Hall, C. Richard (2013), *Bulgaria and the Origines of the Balkan Wars, War and Nationalism, 1912-1913*, Utah
26. Hauptmann, Ferdinand (1987), *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba Austro-Ugarske vladavine (1878-1918)*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
27. Hauptmann, Ferdinand (1967), *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, Sarajevo
28. Hoare, Attila Marko (2019), *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica: Vrijeme
29. Huseinspahić, Ajdin (2021), *Od berlinske do dejtonske Bosne i Hercegovine – Pravno-politički status Bošnjaka*, Sarajevo: Preporod, Zenica: Naučno-istraživački centar Zenica
30. Imamović, Mustafa (1976), *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH od 1878. do 1914.*, Sarajevo: Svjetlost
31. Imamović, Mustafa (1991), *Ustav Bosne i Hercegovine (uvodna studija u knjizi Bosanski ustav)*, Sarajevo: Muslimanski glas
32. Imamović, Mustafa (1993), *Pregled razvitka Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo

33. Imamović, Mustafa (1998), *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: Preporod
34. Ibrahimagić, Omer (1998), *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: GIK Oko
35. Izetbegović, Alija (1995), *Čudo bosanskog otpora: odabrani govori, intervjui, izjave 1994.*, Sarajevo: BiH Press
36. Izetbegović, Alija (2001), *Sjećanja – autobiografski zapis*, Sarajevo: TKD Šahinpašić
37. Izetbegović, Alija (2005), *Na razmeđu svjetova: izjave, obraćanja, poruke, pisma 1990.-2003.*, Sarajevo: OKO
38. Izetbegović, Alija (2020), *Problemi islamskog preporoda, Islamska deklaracija*, Sarajevo: JU Muzej "Alija Izetbegović"
39. Janković, Dragoslav (1967), *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Savremena administracija, Beograd: Izdavačko štamparsko preduzeće
40. Juzbašić, Dževad (1999), *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
41. Juzbašić, Dževad (2002), *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom*, Sarajevo: ANUBiH
42. Jahić, Adnan (2007), *Organizacija i rad Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata*, Tuzla
43. Jahić, Adnan (2014), *Iz bošnjačke politike u Prvom svjetskom ratu*, Tuzla
44. Kačar, Semiha (2020), *Hronologija zla u neizvjesnosti: Pregled kršenja prava i sloboda u Sandžaku u SR Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori)*, Novi Pazar: Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda
45. Karčić, H. – Dautović, F. – Sinanović, E. (2021), *The Muslim resolutions: Bosniak responses to World war two atrocities in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo/Virginia: Center for Islam in the Contemporary World at Shenandoah University, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
46. Kapidžić, Hamdija (1958), *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo: Veselin Masleša
47. Kapidžić, Hamdija (1958), *Austro-Ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Sarajevo

48. Kapidžić, Hamdija (1959) *Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)*, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, X
49. Kapidžić, Hamdija, *Diskusija o državnoupravnom položaju BiH za vrijeme austrougarske vladavine (pokušaji aneksije). – 1964-1965*, sv. 4-5.
50. Kapidžić, Hamdija (1968), *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, Sarajevo: Svjetlost
51. Kazimirović, Vasa, *Nikola Pašić i njegovo doba 1845-1926*, Knjiga druga, Beograd: Nova Evropa
52. Kliko, Amir (2019), *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994. godine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
53. Kraljačić, Tomislav (1987), *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo: Veselin Masleša
54. Kamberović, Husnija (2009), *Mehmed Spaho (1883-1939): Politička biografija*, Sarajevo: Štamparija DES
55. Kamberović, Husnija (2011), *Hod po trnju*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu
56. Kamberović, Husnija (2017), *Džemal Bijedić – politička biografija*, Sarajevo: UMHIS
57. Kasumović, Amila (2016), *Austrougarska trgovinska politika 1878-1914*, Sarajevo: UMHIS
58. Kruševac, Todor (1960), *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1914*, Sarajevo: Muzej grada Sarajeva
59. Lisica, Admir (2018), *Priče iz dijaspore i domovinskih zemalja*, Sarajevo: Asocijacija za kulturu obrazovanje i sport – AKOS
60. Lisica, Admir (2020), *Bošnjačka emigracija: izazovi i perspektive*, Sarajevo: Asocijacija za kulturu obrazovanje i sport – AKOS
61. Malbaša, Ante (1933), *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska*, Sarajevo: Bosanska pošta
62. Matković, Hrvoje (1998), *Povijest Jugoslavije*, Zagreb: Naklada Pavičić
63. Mulaosmanović, Admir (2018), *Kratka historija Bošnjaka*, Sarajevo: Simurg Media, Internacionalni univerzitet u Sarajevu
64. Mulaosmanović, Admir (2017), *Iskušenje opstanka: Izetbegovićevih deset godina 1990-2000*, Sarajevo

81. Šehić, Nusret (1980), *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme Austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Svjetlost
82. Šehić, Nusret (1987), *Politički razvitak Muslimana za vrijeme Austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878-1909.)*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH
83. Šehić, Nusret (1991), *Bosna i Hercegovina 1918-1925 privredni i politički razvoj*, Sarajevo: Institut za istoriju
84. Šehić, Zijad (2007), *U smrt za cara i domovinu*, Sarajevo: Sarajevo Publishing
85. Šehić, Zijad (2013), *Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna: međunarodna diplomatija u vrijeme disolucije SFRJ i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Dobra knjiga
86. Todorović, Mitar (2006), *Aleksandar Prvi – Kralj Jugoslavije 1918 – 1934*, Beograd
87. Zgodić, Esad (2003), *Bosanska politička misao*, Sarajevo: Des
88. Zulfikarpašić, A. – Gotovac, V. – Tripalo, M. – Banac, I. (1995), *Okovana Bosna*, Zürich: Bošnjacki institut

Članci

1. Alić, Husejn, "Kalendar Narodne uzdanice" (2), 1940, str. 160-167.
2. Bandžović, Safet, "Bošnjaci i antifašizam: rezolucije građanske hrabrosti (1941) i savremenost", Godišnjak BZK *Preporod*, Sarajevo, 2011. godine
3. Bandžović, Safet, "Balkanski ratovi i muhadžerski pokreti 1912-1913.", *Pregled*, broj 1, Sarajevo, 2012.
4. Bandžović, Sead, "'Turski paragraf' Vidovdansko ustava (1921): dometi i ograničenja", *Historijski pogledi* 3, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, 2020.
5. Đozo, Husein, "Islam i Musliman", Sarajevo, *Glasnik*, Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ, br. 5-6, 1970.
6. Grijak, Zoran, "Političke i diplomatske okolnosti pokušaja uklanjanja nadbiskupa Stadlera iz Sarajeva 1913. godine", Zagreb, *Croatia Christiana periodica*, Katolički bogoslovni fakultet, br. 28, 2004.
7. Imamović, Mustafa, "Pitanje političkog predstavljanja domaćeg stanovništva u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske uprave", Poseban otisak iz časopisa *Pravna misao*, br. 7-8, Sarajevo, 1975.

8. Imamović, Mustafa, "Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine", *Historijska traganja* br. 7, Institut za Istoriju, Sarajevo 2011.
9. Imamović, Mustafa, "Agrarno pitanje u programima građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini do 1911. godine", Poseban otisak iz *Jugoslovenskog istorijskog časopisa*, Br. 3-4/1973.
10. Karčić, Hamza, "Diplomatske posjete Alije Izetbegovića Sjedinjenim Američkim Državama 1991-1995." *Godišnjak "BZK Preporod"*, Godina XIII, 2013.
11. Kapidžić, Hamdija, "Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910)", *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, X, 1959.
12. Kamberović, Husnija, "Bošnjaci 1968: Politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta", Zbornik radova, *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2009.
13. Kapidžić, Hamdija, "Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine" (članak u: *Glasnik arhiva i društva arhivista Bosne i Hercegovine*), god I, knjiga 1., Sarajevo, 1961.
14. Karić, Enes - Spahić, Mustafa "Muslimanske rezolucije u novim tematizacijama", *Nasuprot zlu - Muslimanske rezolucije iz 1941*. Zajednička izjava iz 2015. El-Kalem, 2019.
15. Lisica, Admir, "Izazovi i perspektive bošnjačke migracije", Zbornik radova konferencije sa međunarodnim učešćem *Migracije u savremenom dobu – uzroci i posljedice*, Islamska zajednica u BiH, Univerzitet u Bihaću, IPF Bihać, 2020.
16. Purivatra, Atif, "Prilog proučavanju koncepcije o nacionalnom opredjeljivanju bosanskohercegovačkih Muslimana", *Pregled*, br. 10, Sarajevo, 1964.
17. Purivatra, Atif, "Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog pokreta", *Prilozi*, br. 4, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1968.
18. Selimović, Sead, "Pitanje nacionalne posebnosti Bošnjaka u Jugoslaviji u periodu 1945-1974. godine", Opatija-Beograd, Sremska Kamenica, Zbornik radova: *Suočavanje s prošlošću –*

put ka budućnosti: Istorija Jugoslavije 1918-1991., 2010.

19. Trnka, Kasim, "Borbaza državnu nezavisnost Bosne i Hercegovine uloga Alije Izetbegovića", Zbornik radova Međunarodni naučni simpoziji, *Disolucija Jugoslavije: Procesi, uzroci i pozicija Bosne i Hercegovine kroz prizmu djelovanja političkog vodstva na čelu sa Alijom Izetbegovićem*, Sarajevo, 2012.
20. Šabotić, Izet, "Bošnjačke muhadžirske enklave u Makedoniji – nekada i sada", Zbornik radova XXIII Simpozija, *Migracije stanovništva – fenomen izbjeglištva*, Bošnjačka pismohrana, Svezak 16, br. 44, Zagreb, 2016.
21. Zečević, Alen, "Husein Čišić i bošnjačko nacionalno pitanje na dnevnom redu Ustavotvorne Skupštine Jugoslavije 1946. godine", Zbornik radova, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u Socijalističkoj Jugoslaviji*, UMHIS, 2017.

Listovi

1. *Bosanski pogledi*, VIII/IX, 1962.
2. *Bosanski pogledi*, IX/X, 1963.
3. *Bosanski pogledi*, V, br. 34, 1964.
4. *Bosanski pogledi*, VII, br. 42-43, 1965.
5. *Bosanski pogledi*, V, br. 33, 1964, Pretisak.
6. *Pravda*, br. 28, 6. maj 1919.
7. *Pravda*, br. 7, 12. februar 1937.
8. *Ljiljan* od 10. maja 1995. godine.
9. *Zeman*, br. 2, god. 1911, 1.
10. *Zeman*, br. 88, god. 1912, 1.

Dokumenti

Fond za humanitarno pravo, Policijska represija u vremenu od oktobra 1993. do marta 1994. godine, Pod lupom br. 11, mart 1994. godine.

Govor Alije Izetbegovića na skupu u Novom Pazaru, 29. juli 1990. godine.

Konačni rezultati referenduma, Centralna komisija za provođenje referenduma, br. 20/91, Novi Pazar, 4. 11. 1991.

Odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti br. 01-011-301/92.

Proclamation, State of Arkansas, Arkansas/Republic of Bosnia and

Herzegovina month, 8.2.1992.

Predsjedništvo Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, Odluka da se Evropskoj zajednici uputi zahtjev za nezavisnost Bosne i Hercegovine, na osnovu odluka Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i Vlade Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine donijetim na odvojenim sjednicama 20. decembra 1991. godine.

Pismo Sulejmana Demirela upućeno Aliji Izetbegoviću o priznanju nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine, Ankara, 8. februar 1992.

Savezni Sud u Beogradu, 31. oktobra 1985, Kps-108/84.

Skupština Muslimanskog nacionalnog vijeća, Izvještaj Centralne izborne komisije o rezultatima glasanja na referendumu za potpunu političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka sprovedenog 25. i 27. oktobra 1991. godine, br. 19/91, Novi Pazar, 4. 11. 1991.

United Nations, General Assembly, Admiestion of the Republic Bosnia and Herzegovina to membership in the United Nations, 86th plenary meeting, A/RES/46/237, 22. maj 1992.

Intervju

Intervju s Ahmedom Salčinom, 10. mart 2018. (U arhivi autora)

Online izvori

<https://arhiv.stav.ba/alija-izetbegovic-cijenio-je-potencijal-dijasore/>

<https://arhiv.stav.ba/devedeset-devet-godina-od-osnivanja-jugoslavenske-muslimanske-organizacije/>

http://izj.unsa.ba/files/26-1-2/2__Alen_Kalajdzija_Poceci_sluzbene_upotrebe_bosanskog_jezika.pdf

<https://akos.ba/dokument-o-specijalnom-statusu-sandzaka-iz-1993-godine-u-arhivu-velike-britanije/>

<https://www.aa.com.tr/ba/kultura-i-umjetnost/pola-vijeka-od-smrti-dervi%C5%A1a-korkuta-spasilac-hagade-i-pravednik-me%C4%91u-narodima/1611902>

<https://www.aa.com.tr/ba/balkan/amila-omersofti%C4%87-referendum-o-nezavisnosti-bih-ne-bi-uspio-bez-hrvata/2516740>

<https://www.aa.com.tr/ba/analiza-vijesti/analiza-trideset-godina-nezavisnosti-bosne-i-hercegovine/2519153>

<https://www.aa.com.tr/ba/arhiva/emina-kadi%C4%87-za-aa-moj-otac-mehmed-spaho-je-ubijen/265926>

<https://balkans.aljazeera.net/teme/2017/10/28/zbog-referenduma-u-sandzaku-prijetili-su-topovima>

[230](https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2016/9/25/kada-i-</p>
</div>
<div data-bbox=)

kako-je-nastala-republika-srpska

<https://balkans.aljazeera.net teme/2020/9/14/proces-sandzak-film-o-protjerivanju-bosnjaka-iz-sandzaka>

<https://bosnjackiinstitut.ba/adil-zulfikarpasic/biografija>

<https://www.bnv.org.rs/onama.php>

<https://www.biserje.ba/dan-bosnjaka-historijski-govor-alije-isakovica-na-bosnjackom-saboru/>

www.britannica.com/biography/Alois-Graf-Lexa-von-Aehrenthal

<https://www.bnv.org.rs/wp-content/uploads/2017/12/Bilten-okrugli-sto.pdf>

<https://faktor.ba/vijest/kako-je-tim-na-celu-sa-alijom-izetbegovicem-lobirao-za-nezavisnost-bih/116561#>

<https://hkm.hr/domoljubne-minute/sastanak-tudmana-i-milosevica-u-tikvesu/>

http://www.worldlibrary.org/articles/ludwig_thall%C3%B3czy

<http://www.znanje.org/i/i25/05iv10/05iv1006/biografija.htm>

http://www.islamskazajednica.org/index.php?option=com_ezine&task=read&page=2&category=27&article=2357

http://www.mvp.gov.ba/dobro_dosli_u_bih/drzavno_uredjenje/administrativno_teritorijalno_uredjenje/?id=265

[https://www.parlament.ba/Content/Read/183?title=ParlamentarizamBosniiHercegoviniuslovimapoliticiC4%8Dkogpluralizma\(1990.%E2%80%931995.\)&lang=hr](https://www.parlament.ba/Content/Read/183?title=ParlamentarizamBosniiHercegoviniuslovimapoliticiC4%8Dkogpluralizma(1990.%E2%80%931995.)&lang=hr)

<https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/aktuelno/item/5446-povodom-dana-drzavnosti-ko-su-muslimani-zavnobih-a> <https://www.preporod.com/index.php/intervju/item/9210-kako-je-bosnjacima-priznat-nacionalni-identitet-muslimani>

<https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/item/10234-svebosnjacki-sabor-25-godina-poslije-mit-o-findzan-drzavi>

<https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/erol-avdovic-bih-ostaje-najveci-problem-na-balkanu/300856>

<https://srebrenicamemorial.org/bs/stranica/genocid-u-srebrenici/26>

<https://stav.ba/vijest/turski-paragraf-kao-potvrda-teritorijalnog-kontinuiteta-bosanske-drzave/3975>

<https://stav.ba/vijest/neuspjeli-separatisticki-poduhvati-karadzica-jelavica-i-dodika/5686>

<https://stav.ba/vijest/trideset-godina-od-referenduma-o-autonomiji-sandzaka/5295>

<https://stav.ba/vijest/acif-ef-hadziahmetovic-covjek-koji-je-sprijecio-genocid-u-novom-pazaru/7099>

<https://stav.ba/vijest/diplomatske-aktivnosti-alije-izetbegovica-rezultirale-su-priznavanjem-nezavisnosti-bosne-i-hercegovine/3685>

<https://www.snews.rs/u-cast-referenduma-gradjana-sandzaka-iz-1991-godine-30-godina-samoopredeljenja-gradjana-sandzaka/>

Zapis o zemlji - Owen-Stoltenbergov mirovni plan – NON PAPER iz 1993. i Prvi bošnjački sabor, <https://www.youtube.com/watch?v=TWJYo1PyOzw>

BIOGRAFIJA

Admir Lisica rođen je u Sarajevu 12. novembra 1991. godine. Godine 2014. diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Odsjek za historiju. Iste godine upisuje magistarske studije, a 2017. godine odbranom master teze *Koncepcija rješenja državno-pravnog uređenja u muslimanskoj politici 1878-1918.* stječe zvanje magistra historije.

Iskustvo je stekao radeći u mnogobrojnim medijima i nevladinim organizacijama. Obnašao je dužnost v. d. predsjednika think-tank Balkanskog centra za analizu i studije, bio je uposlenik u Muzeju "Alija Izetbegović" na poziciji naučnog radnika istraživača, a osnivač je Udruženja za razvoj saradnje domovine i dijaspora. Autor je 4 knjige *Priče iz dijaspora i domovinskih zemalja*, *Bošnjačka emigracija: izazovi i perspektive*, *Bošnjaci pred izazovima globalnih političkih procesa: političko stasavanje jedne nacije* i *Hejdar Alijev – osnivač modernog Azerbejdžana: unutrašnje prilike, vanjska politika i ekonomski razvoj kao i više naučnih radova*. Također, autor je i izložbe *Diplomatski put Alije Izetbegovića* i koautor izložbe *Alija Izetbegović – između Istoka i Zapada*. Član je uredničkog kolegija publikacije *Bošnjaci, Albanci i Turci – Prošlost i perspektive* i urednik publikacije *Priče iz Hercegovine*. U prethodnom periodu učestvovao je na nekoliko međunarodnih konferencija, a kao predavač održao je veliki broj predavanja u regiji i dijaspori. Predmet njegovog zanimanja jeste politička historija, međunarodni odnosi, dijasporne zajednice te regionalni politički odnosi s fokusom na položaj Bosne i Hercegovine i Bošnjaka. Autor je nekoliko stotina tekstova koji tematiziraju pomenute teme u regionalnim, bosanskohercegovačkim i stranim medijima. U akademskoj 2023/2024. godini upisao je doktorske studije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu na Odsjeku za politologiju, a s interesom u oblasti političke historije i međunarodnih odnosa.

